

АБУ НАСР
ФОРОБИЙ

ғоғози
одамлар
шахри

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ
НОМИДАГИ
ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЁТИ

Шарқ Уйғониш даврининг буюк мутафаккири Абу Наср Форбий асарларида оқилона давлат тузуми, инсоният жамияти ҳақидаги иодир ва доно фикрларга дуч келамиз. IX тўпламда яшаб, ижод этган IX—X асрларда «Арасту фалсафаси», «Фозил одамлар шаҳри», «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида асарларидан намуналар киритилган. Китоб файласуфларга, тарихчиларга, адилларга ва шу соҳа билан қизиқувчи ўқувчиларга мўлжалланган.

Масъул мұҳаррир: академик Музаффар ХАЙРУЛЛАЕВ.
Тузувчи: филология фанлари номзоди Маҳкам МАҲМУДОВ
Мұҳаррир: Тоҳир ИБРОҲИМ, Амир ФАЙЗУЛЛА

ББК 87.3

Тақризчилар: фалсафа фанлари номзодлари А. Шарипов,
Х. Жонматова

Тўпламни Узбекистон Республикаси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти илмий кенгаши тасдиқлаган.

Ф 0301020000
М 361(04)—93 55—93

ISBN-5-86484-075-0

© Абдулла Қодирий номидаги
халқ мероси нашриёти, 1993.

ШАРҚНИНГ МАШҲУР МУТАФАККИРИ

Илк ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқда ал-Киндий, ар-Розий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Ибн Рўшд каби бир қанча буюк мутафакирларни етишириб чиқарди. Улар феодализм ва мусулмон маданияти ривожланаётган бир шароитда ўз асарларида илғор гояларини ишлаб чиқдилар. Бу гоялар астасекин Европага ўтиб, Ф. Энгельс кўрсатиб ўтганидек, Европа Ўйғониш даврини гоявий жиҳатдан тайёрлашда ва охир-оқибатда XVIII аср материализмини шакллантиришда муҳим роль ўйнади.

Ренессанс даври Европа жамиятининг маънавий тараққиётини таърифлаб, Ф. Энгельс: черковнинг маънавий диктатураси синдирилди, кўпчилик герман халқлари уни ташлаб, протестантизмни қабул қилдилар, шу билан бирга, роман халқларига араблардан ўтиб янгидан кашф этилган юнон философиясини ўзига сингдирган XVIII аср материализмини тайёрлаган ҳаётбахш ҳурфикрлик тобора мустаҳкамлана бошлади,— деган эди.

Илк ўрта аср буюк мутафакирларидан бири, ўз даврининг ёрқин юлдози Абу Наср Форобий эди. Ўрта асрнинг бир қанча илмий ютуқлари, «ҳаётбахш ҳурфикрлик» шаклланиши ва умуман Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида илғор ижтимоий-фалсафий тафакқур тараққиёти унинг номи билан боғлиқдир.

Феодализм ва ислом дини шароитида ақл ва илм тантанаси учун, маънавий озодлик учун, инсон такомили, адолатли жамият учун курашган бу машҳур олим, файласуф, гуманистнинг таваллуд топганига 1100 йилдан ошди.

Абу Наср Форобий ҳижрий 260 (милодий 873) йилда Арис дарёси Сирдарёга қўйиладиган жойда Шопп — ҳозирги Тошкентдан 200—260 км. шимоли-гарбда жойлашган Фороб (Ўтрор) деган жойда тутғилган. У Форобда ўқиган, Шошда бўлган, Бухоро ва Самарқандда таълим олган. Араб халифалигининг маркази — Бағдодда ўқишини давом эттирган, умрининг охирги йилларида Ҳалабда, сўнгра Дамашқда яшаган ва шу ерда тўққиз юз эллигинчи йили вафот ётган.

Форобий ўрта аср даври табиий-илмий ва ижтимоий билимларининг қарийб барча соҳаларини ўз ичига олувчи 160 дан ортиқ рисола яратган. Лекин унинг илмий изланишлари аввало илмнинг назарий аспектларига ва фалсафий масалаларига таалуқлари эди.

Форобий ўзининг кўп қиррали ижоди билан иносон билимлари ривожига улкан ҳисса қўшди, жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдириди. Унинг асарлари ҳозирга қадар жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида ўрганилмоқда ва таржима этилмоқда. Форобий ҳақида турли тилларда кўплаб асарлар яратилган, унинг рисолалари кўп тилларда эълон қилинган.

Форобийнинг бой мероси кенг ўрганилмоқда. Мамлакатимизда унинг айрим асарлари рус, ўзбек, қозоқ тилларида таржима қилиниб, нашр этилган. Унинг ижоди ҳақида Москва, Ўзбекистон, Қозоғистон олимларининг монографиялари, рисолалар, мақолалари нашр этилган. Озарбайжон, Тожикистон, Туркманистон ва бошқа республикаларда ҳам муайян ишлар олиб борилмоқда.

Форобий жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётида катта воқеаларга бой бўлган илк ўрта аср даврида яшади. Бу даврда Яқин Шарқда феодал муносабатлари ривожланди, ишлаб чиқариш кучлари ўди, ҳунармандчилик, шаҳар ҳаёти, юксалди, ирригация системалари, йирик архитектура иншоотлари барпо этилди, янги шаҳарлар вуҷудга келди, жамиятнинг ижтимоий-маданий тараққиётидаги уларнинг роли ошиди, халифаликнинг турли районлари ўртасида, шунингдек, Ҳиндистон, Византия, Хитой, Африка, Ўрта Ер деңгизи қурғон шаҳарлари билан ташқи савдо кучайди.

Маънавий ҳаёт, бир томондан, Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Юнонистон ва бошқа мамлакатлар халқлари антик илмий ва маданий традицияларини қайта тиклаш ва бу традицияларни феодал жамияти эҳтиёжлари заминида янада ривожлантириш, илм-фани, табиат ва жамиятни ўрганишга қизиқишининг кучайиши билан характерланса, бошқа томондан, диний маърифат мусулмон руҳонийларнинг таъсири кучайди. Мусулмон руҳонийлари антогонистик феодал тузумини ҳар қавдай йўллар билан мустаҳкамлашга кўмаклашдилар. Яқин ва Ўрта Шарқ тарихиининг бу даври Уйғониш даврини эслатади, у ҳам Италян Уйғониш даври каби ўзининг тафаккур титанларини, энциклопедист-олимларни етиштириб чиқарди. Бу мутафаккирлар халқни маърифатга чақириб, интеллектуал интилишларни ҳамда даврнинг ижтимоий идеалларини ҳам акс эттирган асарларни яратдилар.

Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётдаги зиддиятлар жамиятнинг ғоявий ҳаётида ҳам ўз аксини топди. Илғор ва консерватив ғоявий-назарий тенденциялар ва улар ўртасидаги курапастаслаб мутазилийлар билан мутакаллимлар таълимоти ўртасидаги тўқ-нашувда энг илғор кучларининг қарааш ва интилишларини акс

эттирган ал-Киндий, ар-Розий, Форобий, Ибн Сино, Беруний номи билан боғлиқ прогрессив фалсафий оқим ҳамда Ашъарий, Газзолий ва бошқаларнинг ишларида ёрқин ифодаланган ўзгача оқим ўртасидаги муросасиз кураш шаклини олди.

Форобий асарларида, унинг ижтимоий-фалсафий гояларида даврнинг туб зиддиятлари, унинг ютуқлари ва камчиликлари чекланганлиги, ижобий ва салбий томонлари акс этган.

Ўз даврининг йирик мутафаккири, қомусий олими, буюк файласуф ва гуманисти бўлган Абу Наср Форобий илгор фалсафий мактабнинг шаклланишнинг улкан ҳисса қўиди ва унинг муҳим масалалари ва асосий йўналишларини белгилаб берди.

Форобийнинг ўрта аср илгор фикри тараққиётидаги ўрни ва ролини таърифлаганда, аввало, унинг қадимги юони олимлари асарларини таржима қилганлигини ва уларга ёзган шарҳларининг аҳамиятини кўрсатиб ўтиш лозим. Форобий эллини донишмандлигининг чуқур билимдони эди. У Платон, Аристотель, Эпикур, Зенон, Александр Афродизий, Евклид, Птоломей, Порфирий асарларига шарҳлар ёзган, турла-туман қадимги фалсафий мактаблар — эпикурчилар, стоиклар, пифагорчилар, киниклар мактабларини яхши билган (Форобийнинг «Фалсафани ўрганишдан олдин нимани билиш лозим» деган рисоласига қаранг). У қадимги Греция, аввало, Аристотель натурфилософик гояларининг изчил давомчиси ва тарғиботчиси бўлиб, Аристотелнинг барча машҳур асарларига шарҳлар ёзи.

Форобийнинг бу фаолияти фақат маърифатчилик мақсадларини кўзлаб қолмасдан, балки ҳукмрон мусулмон теологиясининг ақидаларидан фарқли бўлган табиий-илмий ва соф фалсафий билимларнинг шаклланишига ҳам хизмат қилади.

Шарқда бу даврда Аристотель жамиятининг илгор кишилари ўртасида бекиёс обрўга эга эди. У маърифат учун курашувчи, гоявий устоз ҳисобланарди. Аристотелни юони донишмандлигини чуқур билганлиги, қомусий ақли ва илм-фан тараққиётига катта ҳисса қўшганлиги учун Форобий «ал-муаллим ас-соний» — «иккинчи муаллим», «Шарқ Аристотели» деган узвон олди.

Форобий ўзи шуғулланган илмнинг ҳар бир соҳасида ақл принципларига ва нарсаларнинг объектив муносабатларига мувоғиқ келувчи ҳақиқий аҳволни аниқлашга интилди. Шу маънода унинг «Инсон танасининг аъзолари ҳақидаги» рисоласи катта аҳамиятга эга. Бу асар тиббиёт илмининг мақсад ва вазифаларини аниқлашда машҳур «Тиб қонунлари»нинг муаллифи Абу Али ибн Синонинг бевосита ўтмишдопи бўлганлигини тасдиқлайди. Форобий бу ерда организм билан муҳитнинг ўзаро алоқасига, инсоннинг руҳий ва жисмоний ҳолатининг ташқи омиллари, атроф муҳит таъсирига боғлиқлигига алоҳида эътибор берди.

«Астрологиянинг тўғри ва нотўғри қоидалари ҳақида» деган рисоласида олим астрологларнинг руҳий ва ижтимоий ҳоди-

салар ва жараёнларни осмоний жисмлар ҳақидаги илмий тахминларга асосланган фаолиятларини ёлғон тасаввурлар ва уйдирмалардан фарқлаш зарурлигини таъқидлайди.

Мутакаллимларнинг табиатда мутлақ бўшлиқнинг мавжудлиги ҳақидаги асосий тезисларидан бирига қарши чиқиб, Форобий «Бўшлиқ ҳақидаги рисола»сида сув тўлдирилган идиш билан ўтказилган оддий тажрибасида мутлақ бўшлиқнинг бўлиши мумкин эмаслигини ва табиатда кўз билан кўриладиган фазони ташкил этувчи кўзга кўринмайдиган заррачалар мавжуд деган фикрни айтди. Евклид, Птоломей китобларига ёзган шарҳларида, ўзининг геометрияга оид китобида Форобий антик дунё ва ўрта аср математик гояларининг йирик билимдони сифатида майдонга чиқди ва математиканинг бир қанча мураккаб проблемалари, категориялари ва абстракт тушунчаларини материалистик ҳал этиш йўлини қидирди.

Форобий кўп жилдли «Мусиқа ҳақида катта китоб» билан Ўрта асрнинг йирик мусиқашуноси сифатида майдонга чиқади. У субстанциянинг хусусияти бўлган товушлар пайдо бўлишининг фақат табиий-илмий таърифини бериб қолмасдан, балки мусиқавий қўйлар гармонияси вужудга келишининг математик принципларини очиб беради. Бу асарда фақат музика назарияси эмас, балки тарихи ҳам баён этилган, Ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқида маълум бўлган музика асбоблари ҳамда уларда ижро этиш қоидалари тафсилоти ҳам берилган. Форобийнинг ўзи таниқли музикачи, ривоятларга кўра, ажойиб созанда ва бастакор, янги музика асбобининг ихтироочиси бўлган. Унинг бу асари Яқин ва Ўрта Шарқда музика илмининг келгуси тараққиётида асос ва қимматли манба бўлиб қолди.

Форобий йирик мантиқ олим сифатида ҳам кенг шуҳрат қозонган. У мантиқнинг турли проблемаларига оид бир қанча рисолалар ёзган бўлиб, уларда қадимги Юнонистоннинг энг яхши анъаналарини давом эттирди. У мантиқнинг тўғри фикрлашнинг шакллари ва қоидалари ҳақидаги илм, тўғри билимга эришилдиган омил деб билди.

Ўрта аср фаннинг тараққиётида Форобийнинг илмлар таснифи муҳим роль ўйнади. «Илмларнинг келиб чиқиши ҳақида», «Илмларнинг таснифи ҳақида» рисолаларида ўша даврда маълум бўлган 30 га яқин илм соҳасининг тартиби, характеристикаси ва тафсилотини берди. Илмларнинг структураси ва тизимини баҳолашда Форобий асосан материалистик принципдан келиб чиқиб, илмда борлиқнинг бирдан-бир ҳолати акс этишдан иборат объектив мезонини илгари сурди. Форобий фикрича, ҳар бир фан субстанциянинг муайян томонини, моддий жисмларнинг муайян гуруҳи ёки хусусиятини ўрганади. Олим табиат ва инсон организмига хос бўлган табиий жараёнларни ўрганувчи илмларни биринчи ўринга қўйди.

Умуман Форобий илмларнинг қуйидаги структурасини келтиради:

1. Тил ҳақидаги илм. У етти бўлпмдан иборат бўлиб, грамматика, поэтика, тўғри ёзув ва бошқаларни ўз ичига олади.
2. Мантиқ. Саккиз бўлимдан, жумладан тушунча, муҳокама, хуоса ҳамда муҳокама методига тааллуқли силлогистика, диалектика, софистика ва бошқлардан иборат беш бўлими ўз ичига олади.
3. Математика, етти мустақил илм: арифметика, геометрия, оптика, сайёрлар, музика, оғирлик, механика ҳақидаги илмлардан иборат.
4. Илм ат-табиий ва илм ал-илоҳий — табиий ва илоҳий илмлар ёки метафизика.
5. Сиёсат илми (илм ал-маданий — шаҳар ҳақидаги илм, шаҳарни бошқариш илми), юриспруденция (фикҳ) ва мусулмон теологияси (калом). Мутакаллимлар қаломни билишининг, философиянинг универсаль методи, исломнинг назарий асоси деб ҳисобланганлари ҳолда Форобий бошқа илмлар орасида унга жуда кам ўрин берган. Бу билан Форобий ортодоксал ислом тарафдорлари талқинидаги қамма нарсани ўз ичига олиш характеристикинин инкор этади.

«Илмлар таснифи ҳақида» рисоласининг кириш қисмида Форобий ўзининг илмларнинг таснифи бўйича ишидан мақсади ҳақиқатни ўрганиши ва тасдиқлашдан, уни ёлғондан ва ҳақиқат сифатлиқдан фарқлашдан иборат, дейди. Шу муносабат билан у билишининг қийинчиликларини баён этади, олимнинг юксак масъулиятини таъкидлайди, ҳамда илмий билиш масалаларига дорматик муносабатда бўлувчи, шунингдек, аслида илмнинг моҳиятини тушунмасдан туриб, ҳамма нарсани билишни даъво қилалигидан кишиларни танқид қиласди.

Форобий фикрича, фанлар ва умуман билим борлиқдан келиб чиқиб, инсоннинг уларга бўлган ҳәтиёжининг ўсиб бориши ва борлиқни узоқ вақт ўрганиши жараёнида муттасил ва изчил тўпланиб боради. Форобий системасида турли илмлар бир-бираччи инкор ва истисно этмайди, балки ўзаро бир-бира билан боғлиқ ва дунёни билишга ҳамда баҳт-саодатга эришишга хизмат қилиувчи ягона ҳаљани ташкил этади.

Форобийнинг ўрта аср маънавий маданиятининг турли соҳаларидаги дадил изланишлар ва муваффақиятлари унинг ўз дунёқарарни ва фалсафий системасида реакцион оқимларга зид бўлган принциплардан келиб чиққаплиги билан изоҳланади. Аптиқ дунёнинг прогрессив фалсафий традициялари ҳамда дунёвий илм ва маданиятининг кучли тараққиёти, аввало ўша даврдаги табиий-илмий фикр ютуқларп заминида шаклланган бу принциплар Форобийга борлиқнинг тузилиши, табиатининг моҳияти, ақл ва илмнинг роли, пижтимоий ҳаётининг характеристи ҳақида

янги ғояларни илгари суришга имкон берди. Бу ғоялар Үрта аср Яқин ва Үрта Шарқнинг маънавий ҳаётида янги, прогрессив ижтимоий-фалсафий йўналишининг шаклланишига олиб келди.

Музаффар ХАЙРУЛЛАЕВ

МУАЛЛИМ АС-СОНИЙ

Абу Наср Форобий Ўрта Осиёдан чиққан буюк ған арбобларидан саналади. Ўрта аср ған ва маданиятига улкан ҳисса қўшган бу олим билим-маърифатнинг кўп соҳаларини әгаллаган ва ўзидан кейин салмоқли мерос қолдирган. Форобий риёзиёт ва фалакиёт, табобат ва мусиқа, мантиқ ва фалсафа, тилшунослик ва адабиёт соҳаларида қалам тебратган, бу соҳаларнинг ҳар бирида ажойиб асарлар яратган.

Форобий фалсафа тарихида йирик мантиқшунос, файласуф сифатида машҳурдир, унинг таржимаи ҳоли ҳақида тиббиёт тарихига оид китоб ёзган араб олими Ибн Аби Усайбиа (1203—1270) Форобий ҳақида бундай ёзади:

«Абу Наср Форобий бир қанча вақт Бағдодда яшади, кейин Шом (Сурия) га кўчиб келиб, умрининг охирига қадар шу ерда туриб қолди. Раҳматлик етук файласуфлардан, фозил донишмандлардан эди, ҳикмат — фалсафага оид фанларни мукаммал биларди. Риёзиёт-математика, фалакиёт астрономик илмларига моҳир, покиза, йирик аллома киши эди. Мол-дунё билан ҳеч иши йўқ эди, «ўлмас овқат» га чидаб яшайдиган серқаноат одам эди. Унинг феъл-атвори худди қадимги файласуф-ҳакимлар одобига ўхшарди.

Абу Наср Форобий тиб илмидан ҳам дурустгина хабардор эди. Бу илмга оид назарияни яхши биларди. Аммо амалий тажриба қисмини унча чуқур билмасди».

Ибн Аби Усайбианинг отаси кўз табиби бўлган экан, ўғли ҳам бу касбни әгаллаб, кейин асар ёзишга рағбат қўлган, натижада тўрт юз табибнинг таржимаи ҳолини тўплаб асар ёзганида улар ичida Шом (Сурия) табиби сифатида Форобийни ҳам эслаб, у ҳақда ўзигача етиб келган маълумотларни берип ўтган.

Чиндан ҳам Форобийнинг тиббиётга оид «Гален (Жолинус) қарашларига қарши ёзилган раддия китоби»,

«Тирик мавжудот аъзолари ҳақида», «Қувват ҳақидаги китобга тушунтирув» каби асарлари бўлган.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб жамғармасида Форобийнинг тиббиётга оид учта асарининг қўллётмаси (номлари бир оз бошқачароқ тарзда) сақланади. Булар институт жамғармасидаги подир қўллётма ҳисобланган 2385 рақамли «Рисоил ал-ҳукамо» («Ҳакимлар рисолалари») деган тўпламдадир.

Форобий дастлаб қадимий ғалсафа фани билан танишар экан, аввало Аристотель (Арасту) асарларини кўпроқ мутолаа қилган ва бу соҳани у жуда ҳам мукаммал эгаллаб олган.

Ҳақиқатан ҳам қадимги юони файласуфи Аристотель (Арасту) жаҳон фани ва маданийти тарихида салмоқли ўрин олган буюқ мутафаккир эди. Унинг асарларига ўрта асрларда Шарқ тилларига таржима қилиниб, кенг кўламда ўрганилар эди. Лекин Аристотел (Арасту) дан кейин ғалсафа уфқида, хусусан, Шарқда Форобийчалик улкан зот майдонга чиқмади. Форобий ўз билими, маърифати, фикр доирасининг кенглиги билан Шарқда шу даражада шуҳратга эришдик, оқибатда уни Аристотел — (Арасту) дан кейинги йирик мутафаккир — «Муаллимус-соний» — «Иккинчи муаллим» деб атай бошладилар. Шу билан «Иккинчи муаллим» унвони Форобий номига сифат тариқасида қўшиб ёзила бошлади.

Форобий йирик маърифатпарвар олим эди. У умр бўйи илм ахтарди, билим ўрганди. Форобийнинг ўз ибораси билан айтганда, «бўшаб қолган диёrlар, одамлар сўзларидан мева териб юрди». Унинг фикр доирасига ўзи туғилиб-ўстган (у 873 йилда туғилган эди) юрти — Фороб шаҳридаги билим етарли бўлмади, ўша даврдаги Ўрта Осиё ўлкалари унинг билимга бўлган ташниалигини қондира олмади, билим-маърифат излаб Ироқ ўлкасига сафар қилди. Ўша даврдаги ҳашаматли сапалган, теварак-атрофдаги олимларни, билим-маърифат эгаси бўлмиш донишмандларни ўзига жалб қилган Багдодда Форобий қўним топди. Бу ерда у араб тили ва адабиётини, мантиқ ва ғалсафани ўрганди. Лекин Форобий билим ахтаришида ҳормас-толмас кишилардан эди. У ўша пайтларда Шомнинг шимолида жойлашган Харрон деган шаҳарда Юҳанно ибн Хийлон деган мантиқ илмига уста масиҳий олимни бор деб эшитади. Бу олим Аристотел (Арасту) дан қолган ғалсафий тузилмани ўз давриининг энг йирик олимларидан ўрганган экан. Форобий ўша даврдаги мусулмон фарзанди фақат мусулмондан таъ-

лим олиши керак, деган ақидани тарқ этиб, «ғайридин»-лардан ҳам илм ўрганишдан ҳайиқмайди. Қейин у Шом, Миср ўлкаларига юзланди, бу ерларда у файласуф сиғатида жуда катта обрӯ қозонди, мударрислик қилиб, шогирдлар ортириди. Тарихчиларниң ёзишича, Форобий доимо ўз шогирдлари даврасида бўлар ва уларнинг йигинларидан қатнашиб турар экан. Шунингдек, унинг олдига навбатма-навбат илм аҳли ҳам келиб турар экан. Тарихчиларниң хабар беришларига қараганда, Дамашқнинг ўзида Форобийдан таълим олувчилар сони ўн мингга етган. Форобий мантиқ соҳасида ҳам анчагина тер тўккан. Ибн ал-Қиғтий (1172—1248) деган араб олимнинг сўзига қараганда Форобий «Мантиққа оид китобларни тадқиқ қилиш ва шарҳлашда кўн иш қилган. Мантиқнинг қийин жойларини ойдинлаштирган, кўпчиликка номаълум бўлган яшнрии сирларини оғган ва ундан фойдаланишни осонлаштирган».

Ўша давргача мантиқни ўқини үсулларни анчагина муракқаб бўлган экан. Бу борада Форобий мутолаачиларга мантиқ илмини ўргапишни осонлаштиришга бел боғлаб, анчагина муваффакиятларга эришган.

Юқорида зикр қилинган араб олими Ибн ал-Қиғтий бу тўғрида шундай деб ёзади: «Форобий ўз асарларидан мантиқдан фойдаланиш учун тушунарли иборалар, нозик ишоралар кўллади. ҳатто мантиқда шарҳлаш, ўргатиш ва таҳлил қилишдаги ал-Қиндий ва бошқа олимлар йўл кўйган бепарволикларни ҳам кўрсатиб ўтди. Шундай бўлгани учун ҳам Форобий китоби бу фан соҳасида тоят етук, ниҳоятда ягона саналадиган бўлди».

Форобий шугуулланган ҳар бир соҳа, у ёзган ҳаф бир асар ўрта асрларда олимлар таҳсинига сазовор бўлган.

«Абу Наср Форобийнинг «Иҳсо ал-улум ва ат-таъриф» («Илмлар саноги ва уларнинг таърифлари» деган кутлуг китоби бор, — дейди Ибн ал-Қиғтий. — Бундай асарни ёзишда шу пайтгача Абу Насрдан ҳеч ким ўзиб кетолмаган, ҳатто бу хил фикр-мулоҳазаларни унгача ҳеч ким айта олмаган, у кипи етишган даражага эришил олмаган ҳам; биронта ҳам толиби илм йўқки, у туттган тўғри йўлдан фойдаланимаган бўлсин».

Форобий ўша даврда фалсафа фани Платон (Афлотун) ва Аристотель (Арасту) тояларини, чар қолдирган фалсафий меросини ўргаган. Бу ҳақда Ибн ал-Қиғтий маълумот бериб ўтади. Бу олим XII асрининг охпир, XIII асрининг бошларида яшагани учун унинг мулоҳазаларп дикқатга сазовордир. Шу боисдан сўзини яна ўша Ибн ал-Қиғтийга берамиз. У айтади:

«Абу Наср Форобийнинг Платон (Афлотун) ва Аристотель (Арасту) фалсафасига бағишиланган китоби унинг фалсафа соҳасида пешқадам бўлғанлигидан далолат беради. Бу китоб илми ҳикматнинг назарий йўлларини ўрганишда жуда катта дастуриламал бўлди ва у орқали муаллиф барча илм сирлари ва унинг натижаларини алоҳида-алоҳида эгаллаш йўлларини билдириди; илмлар қандай қилиб соддаликдан мураккаблик даражасига ўсибиривоижланаётганини баён қилди. Кейин шу восита билан Афлотун фалсафасидаги ғояларни тушунтиришга киришди, бу ерда у унинг таърифларини бир-бир санаб ўтди. Кейин шу йўсияда Аристотель (Арасту) фалсафасини изоҳлашни давом эттириди, уига каттагина муқаддима ёзди ва тадрижий равишда унинг фалсафасини баён қилиб берди. Ундан сўнг Аристотел (Арасту) ишнинг мантиқ ва тиббнётга оид осарларидаги ғояларининг ҳар бири ҳақида алоҳида-алоҳида китоб ёзиб, уларни тавсифлаб тушунтириб берди...

Мен фалсафани ўрганувчилар учун ундан фойдалпроқ бирор китоб борлигини билмайман. Бу асар барча илмлар учун муштарақ ҳисобланган ҳамда у орқали билинган илмларининг ўзига хос маъноларини ҳам кўрсатади. Олдинлариг мантиқдаги маъқулот — категория маънолари, уларнинг нимадан иборат экани тушуниб бўлмас даражада эди; қандай қилиб у маънолар барча илмларга дастлабки асос бўлиши мумкинлигини худди мана шу Форобий асарларидангина аниқлаб олинадиган бўлди».

Форобий ўрта асрларда ҳам олимлар наздида шувдай мўътабар зот, уларга буюк устоз эди. У биргина фалсафа ва мантиқдагина шуҳрат қозониб қолмади. Улуғ мутафаккирнинг юз олтмишдан ортиқ асарининг чорақ қисмигина бизгача етиб келган, холос. Ҳозир Форобий борасидаги айтилаётган гапларимизнинг ҳаммаси унинг ўша бизгача етиб келган сал кам қирқта асари асосида билдирилаётган мулоҳазалардир. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, Форобий кўпчилик олимларга ишбатан энг камбағал ҳаёт кечиргаплардан саналади. Шунга қарамай, у йирик асарлар таълиф (ижод) қилишга муваффақ бўлган.

Тарихчиларнинг нақл қилишларича, Форобий Дамашқининг бир боғида қоровуллик қилиб кун кўрар, камбагаллигидан ўша қоровуллик учун берилиган чироқни ёқиб, китоб мутолаа қилар ё бўлмаса, таълиф (ижод) билан шуғулланар окан.

Форобийнинг яна ажойиб ишларидан бири мусепқа соҳасида ёзган асарлариидир. Матълум бўлишича, Форобий

ёшлигидан бошлаб мусиқага берилган, ўша пайтларда Урта Осиёда мавжуд бўлган мусиқа асбобларини яхши чала билган. Шу билан бирга у мусиқа назариясини ҳам мукаммал эгаллаган. Абу Наср Форобийнинг асарлари рўйхатида унинг бу соҳага оид бир қанча асарларини кўрамиз. Чунончи, Форобий «Мусиқа китоби» «Оҳанглар таснифи ҳақида китоб», «Мусиқа қаҳида сўз», «Оҳангга қўшимча қилинган сўз» каби асарлар ёзган.

Тарихчи Ибн Аби Усайбанинг ҳикоя қилишича, «Форобий ажойиб бир мусиқа асбоби ясаган, ундан жуда ҳам гўзал, ёқимли қуйлар эшитиш мумкин бўлган, ҳатто бу куй эшитувчини жуда ҳам завқлантiriб юборган».

Форобийнинг мусиқа соҳасида билимдои киши эканлигини ўша даврда тўқилган бир ҳикоядан ҳам билиш мумкин. Ҳикояда Форобий Шом амрири саройига кириб, мусиқа чалиб, у ердагиларни ухлатиб чиқиб кетади. Бу нақл ҳам Форобийнинг мусиқа донишмандигина эмас, балки унинг уста пижочиси ҳам бўлгани ҳақида ўша пайтларда пайдо бўлган ҳикоятдир.

Форобийнинг катта хизматларидан яна бирни унинг идеал жамият ҳақидаги ўйлари ва бу ҳақда ёзган асарларидир.

Форобий бу борада бир неча асарлар таълиф қилган кўринади. Унинг «Фозил шаҳар аҳли қарашлари ҳақида китоб», «Спёсат ал-мадания» («Шаҳарлар устида спёсат юргизиш») ва бошқа асарлари бўлган. Буларда Форобий олижаноб жамият, адолатли тузум, одил ҳукмдорлар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилган. Ана шу асарнинг иккни нусхаси Тошкентда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Раҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб жамғармасида сақланмоқда.

Ундан ташқари, бу институт жамғармасида Форобийнинг анчагина қўллёзма асарлари сақланади. Форобийнинг институт даргоҳида сақланадиган қўллёзма китоблари ўн саккизтадир. Булар орасида «Бахт-саодатга эришув ҳақида», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Масалалар булоги», «Жисм ва акциденцияларининг бошланиши», «Ақл маъполари ҳақида рисола», «Яхё ан-Наҳвийнинг Аристотел (Арасту) га билдирган раддиясига қарпи ёзилган раддия», «Аристотел (Арасту) ининг «Метафизика» асари мақсадлари ҳақида» каби асарлари мавжуд. Булар Форобийнинг юз олтмишдан ортиқ асарларининг бизгача етиб келганларидан бир қисми, холос.

Буюк маърифатпарвар Форобий таваллудига 1100 йил-

дан ошди. Лекин шунча вақт ўтганига қарамай инсоният уни унутмади, мутафаккирнинг маърифат йўлида чеккан заҳматлари, билим ва таълим борасида қилган меҳнатлари юксак баҳоланди, унинг мероси авлодлари наздида қадр тонга олди.

Абдусодиқ ИРИСОВ

АБУ НАСР ФОРОБИЙ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

ТАЛХИСУ НАВОМИСИ АФЛОТУИ

(Афлотуи қонунлари моҳияти)

Агар инсон ҳар қаидай ҳайвондан бирор нарсада устуи бўлса, у — нарса ва хатти-ҳаракатларнинг фарқини ажратишга ёрдам берувчи бир куч бўлади ва инсон ўша куч ёрдамида нарсалар ҳамда хатти-ҳаракатлардан ўз хоҳиши бўйича фойдаланади. Инсон, уларнинг қайси бири фойдали, қайси бири заарли эканлиги ўзига равшан бўлмагунча кузатади ва фойдалигини танлаб олиб ўзлаштиради, заарлигини рад этиб, улардан ўзини олиб қочади. Кучларнинг ҳаракатга айланиши тажриба ёрдамида рўёбга чиқади. Тажрибанинг моҳияти — айрим турлар тўғрисида фикрлаш ва ўша айрим нарсалар билан мос келадиган умумиятлар ҳақида мулоҳаза қилишдан иборатdir.

Тажриба ўтказиб, бу тажриба ва ҳаракатларда нарсанинг ҳақиқий моҳиятига қарама-қарши ҳолати ҳақида ўйлаб адашган одам баркамол эмас, балки бу ишда ким энг кўн тажрибага эришса, ўша энг мўътабар ва энг баркамол инсондир. Янгилишилар учун сабаблар бисёр. Улардан (япглиш фикрлашдаи) сүфстаник санъат ҳақида сўз юритганлар фойдаланишган.

Донишманд кишилар, айрим нарсалар устида ўз кутишилари пайтида умумий фикрлар ва мулоҳазаларга суюнишга туғма қобилиятлари бўлган одамлар эмас, балки тажриба орқали асл ҳақиқатга етишган кишилар оқил инсонлардир. Шунингдек, айрим нарсаларни ўзида мужасасам этган вақт давомида ўша нарсанинг шундай иш-ҳаракати бир неча бор кузатилса, ўша айрим нарса субстанционал бўлиб қолади. Худди бир ёки иккни ва ундан ҳам кўн марта тўғри гаширилса, ҳақиқатининг бутуплай ҳаққонийлиги ҳақидаги мулоҳаза туғма қобилиятга ўхшаб қолганидаи, бу нарса ҳақида шу иш-ҳаракатлар кечгани жамъи вақтига қараб баҳо берадилар. Ёлғон гапирилганда ҳам худди шундай бўлади. Жасурлик, кўркоқлик ёки инсон табиатининг бошқа бирор жиҳатини

бир неча бор мuloҳаза қилинса, у ҳолда булар ҳақида ҳамма, доимо ўз фикрини билдиради.

Агар оқиллар одамлардаги туғма қобилиятларниңг бу аҳамиятини билсалар эди, ўз кўнгилларида кўпчилик баҳо бериши мумкин бўлган, кўи марта қайтариувчи бирор фазилатни топган бўлар эдилар. Кейин улар ўша фазилатни, тескари бирор иш қилиб, одамлардан яширгап бўлардилар, одамлар эса (шу тескари ишни) унинг аввалги хислати, деб ўйлар эдилар. Бу худди имон, ҳақ-гўйлик, зоҳидлик ҳамда маросимлардан яхши хабардор бўлган ва эзгулликларни халқ орасида тарқатувчи бир покдоман тақводорниңг ишига ўхшайди. У жоҳил ҳоким таъқибидан қўрқиб шаҳардан қочмоқчи бўлган. Аммо ўша ҳоким томонидан уни қаердан тошиб бўлса-да, дарҳол ҳибсга олиш тўғрисида фармон чиқарилди. Тақводор шаҳариниңг ҳеч қайси дарвозасидан чиқиб кетолмади, у султонниңг соқчилари қўлига тушиб қолишдан қўрқарди. Шунда зоҳид байрамона кийимларни кийиб ясаншига, қўлига танбур олиб ўзини ёлгондакам мастиликка солиб, танбурни чертиб кечаси шаҳар дарвозаси олдига келишга мажбур бўлди. Дарвозабон ундан: «Сен кимсан?» деб сўради. Зоҳид масхараомуз жавоб берди: «Мен фалончи зоҳидман». Дарвозабон, устимдан куляяпти, деб ўйлаб, унинг йўлини тўсмади. Шундай қилиб зоҳид, сира ёлғон гапиrmай таъқибдан қутулади.

Ушбу муқаддимадан кўзлаган мақсадимиз, донишманд Афлотун (Платон) ўз илмларни ҳамма одамларга оникор этишни ўзига эп билмаганини, шунинг учун тимсоллар, мажозлар, топишмоқлар ва идрок этишга қийни усууллар воситасида илмни уига алоқаси бўлмаган одамлар тушуна олмайдиган даражага етказганини кўриб чиқишидир. Бу, илмниңг қадрига етмайдиган ёки ундан тўғри фойдаланмайдигап одамларга нисбатан тўғри тадбирдир. Агар илм маълум ва тушунарли бўлиб кўпчилик орасида ёйилганида, Афлотун балки илм тўғрисида очиқ ва аниқ гапиргап бўларди. Мутолаа қилувчи ва эши туяччи эса, уларни бир тимсол деб, Афлотун шу тимсоллар орқали асарларида ишиҳон нуқталарни ва зиддиятларни тушунтиromoқда, деб ўйлаши мумкин эди. У аввал тушунтирган, кўрсатиб ўтган нуқталарида тўхталиб ўтирумай, ўз сұхбатларида ёритилгап илмда кўрсатилганларнига таъкидлайди. Бу, унинг «Қонунларни» даги усуудир. Биз, бу китобни тушунмоқчи бўлган ва ўрганишга қийналган одамларга фойдали бўлиши учун унинг ушбу асарида уқдирилган асосий маънони таъкидлаб кўрсатишига аҳд қилдик.

Савол берувчи (Афиналик) қонунларнинг жорий этилишининг сабабларини ва бу сабабларнинг маъносини, айтиб ўтилганидек, ҳақиқатан ҳам қонунлар тузувчи номидан амалга ошириладими, йўқми аниқлайди. Жавоб берувчи (Клиний) юонларда бу қонунларни жорий қилувчи Зевс эканлигини ва у, бу ишда буюк натижаларга эришганилигини тушунтиради. Қонунларнинг кўплиги ва уларнинг кўпин бефойда эканлигини тушунтириш учун Афлотун бошқа бир қонун ҳақида ҳикоя қила бошлайди. У исбот тариқасида шеъриятдан мисол олади ва қадимги қонун жорий қилувчиларни мадҳ этувчи, одамлар орасида кенг тарқалган мatalни келтиради. Кейин у, қонунларни ўрганиш тўғри эканлигини кўрсатиб ўтади. Чунки қонунларни билмаган ва уларга бўйсунмаганлар (қонунларни) бемаъни деб аташни хоҳлаб қоладилар. Афлотун, қонунларнинг ҳар қандай оқиллиқдан бениҳоя устун туршиларини тушунтиради. У ўз даврида маълум бўлган қонунлардан айримларини ўрганиб чиқади.

Суҳбатда сарвлар ҳақида ва савол берувчи қайси йўлдан бориши зарурлиги ҳақида эслатиб ўтилади. Кўп одамлар бу ерда нозик маъно бор деб ўйлайди. Афлотун баҳслашувчиларнинг савол-жавоблари ва эркин ҳамда тушуниш қийин бўлган ғоялар ёрдампда бошқалар ўйлаган маънодан ўзгача маънода ўз путқини чўзмоқчи бўлган. Гапни бундай айлантириш туфайли у ўзи беркитмоқчи бўлган маънонинг тескарисини ёртишида нутқ равшанлигига эришган.

Кейин у ўзларида (юонларда) маълум бўлган қонунларни баркамол этишга киришади, соғлом ақл талабига биноан уларниш қанчалик тўғрилиги ва фойдаланишга яроқлилигини ўрганади. Жамоа бўлиб овқатланиш, оғир юкларни ташишда енгил қурилмалардан фойдаланиш шулар жумласидандир. Уларниш қўичилиги пиёда юришларини ҳисобга олиб, нотекис ўйлларда одамлар орасида аҳиллик ва ўзаро ёрдам мавжуд бўлса, бундан фойда жуда кўплигини тушунтиради.

Сўнгра, у мувофиқ қуролларнинг қўлланиши, уларни ишлатиш маҳорати, бирлаштириш ва ўзаро жойлаштириш — айрим одамлар учун эмас, доимий уруш ҳолатларида умуман зарур нарса эканлигини тушунтиради.

Афлотун шунингдек, баъзилар урушда қандай фойда олишларини, урушнинг айрим ўринлари кўпчилик томонидан пухта ўрганилганми, йўқми эканлигини баён ётади. Сўнг жузъий ва **умумий масалаларни изоҳлайди**.

Кейин урушлар масаласига ўтади ва урушда ҳам қонунларнинг кўп фойдали томонлари борлигини эслатади. Масалан, сиртдан тазиик ўтказиб сингдириладиган кўнгил ғазабини бостириш учун инсоннинг ўзи билан олиб борадиган ҳақиқат излаш борасидаги курашда қонуннинг фойдаси борлигини айтади.

У яна, қандай шаҳар фозил шаҳар ва қандай одам фозил одам эканлигини тушунтиради, қоидали ва соглом фикрлаш фазилатига эга бўлган шаҳар ва фозил одам ҳамиша ғолиб эканлигини кўрсатади. У, ҳокимга эга бўлиш хоҳишининг чин истак эканлигини, унга бўйсунишининг зарурлигини тушунтиради ва бундан келадиган фойдани кўрсатади. У меҳрибонлик ва бошқарувдаги асосий ва энг арзимас томонлардан бошлаб, ҳалқни урушлардан сақлашда ҳамда жаҳолатни бостиришда хайриҳоҳ ҳокимнинг ҳаёт тарзи қандай бўлиши зарурлигини таърифлайди.

У одамларнинг ўзаро урушларни бартараф этишга бўлган чин хоҳишиларини тушунтиради ва бу хоҳиши мустаҳкамлаш зарурлиги ҳақида гапиради, чунки бу — эзгулик, яхшилиқдир. Бу нарса, фақат қонун бўлган дагина ва у қонун яхши ишлагандагина амалга ошиши мумкин. Агар қонун жанг қилишни буюрса, демак бу уруш учун эмас, тинчлик учун қилинади. Афлотун инсоннинг хавфсиз яшashi учун биргина фаровонликнинг ўзи этишмаслигини кўрсатади. Мисол тариқасида у машҳур юон шонри Тиртейнинг шеърларини келтиради. Афлотун, мадҳ этилаётган жасорат ташки урушдаги жасорат эмас, лекин одамлар баҳоли-қудрат ўз (иллатлари) устидан ғолиб келиб, тинчликни таъминлашлари мумкин, дейди.

Афлотун айтадики, балоғатга етгандан сўнг ва бу иш насиб этганда, қонунлар яратувчисининг мақсади худо йўлида жасурлик, буюкликка эришиши, нариги дунёда яхши мукофот олишга инилиш бўлиши зарур. Бунинг учун тўрт түфма фазилатдан буюкроқ фазилатга эришиш зарур. Афлотун, инсонлар орасида шундай соҳиби қонунлар учраб қолиши мумкинлигини ва улар ўз олдиларига турли мақсадлар қўйишларини, аммо қонунларни тузишда шошма-шошарлик натижасида ёмон натижаларга эришишлари мумкинлигини тушунтиради. Афлотун ўшаларга ўхшашларнинг аврашларидан одамларни эҳтиёт қилиш мақсадида бу гапларни эслатиб ўтади.

Афлотун эзгулик, яхшиликларни иккι турга бўлади ва уларнинг қайси бирлари инсоний, қайси бирлари илот

хий эканлигини тушунтиради. Илоҳий яхшилик инсоний яхшиликларга таъсир ўтказади. Агар илоҳий эзгуликлар, яхшиликлар ўзлаштирилса, у ҳолда инсоний яхшиликлар ҳам ўзлаштирилади, фақат инсонийлари ўзлаштирилганда эса илоҳийларини бой бериб қўйиш мумкин. Инсоний эзгуликлар, хайрли нарсаларга куч, гўзаллик, бойлик, билим ва бошқалар киради, буларни Афлотун ўзининг ахлоқ ҳақидаги китобларида таҳлил қиласди. У, ҳақиқий соҳиби қонун илоҳий эзгуликларга етишиш учун бу эзгуликларни яхши бир тартибга солувчи зот эканлигини тушунтиради. Чунки у фойдалана-диган эзгуликлар қонун талаб қилганидай илоҳий эзгуликлардир. Афлотун қонун чиқарувчилар эзгуликка, яхшиликка эришишга ёрдам берувчи воситаларга интилишлари, одамлар эзгуликларга эришиши борасида қатъият кўрсатиши зарурлигини онгларига сингдиришлари кераклигини айтади. Аввало бу, қонуний никоҳларга, ҳирса ва эҳтиросларни тартибга солишга, улардан фақат қонун талаб қилган миқдорда ўзлаштиришга тааллуклидир. Бу яна, қўрқинч ва ғазаб, мудҳиш ва гўзал ишлар ҳамда эзгуликка олиб борувчи бошқа воситаларга тегишилди. Сўнгра Афлотун бу воситаларниг ҳаммасидан Зевс ва Апполлонларниг фойдаланганларини айтиб ўтади, уларниг қонунларидаги ҳар бир амру талаблардан қанчалик улкан фойда борлигини тушунтиради, масалан, овга тааллукли ёки жамоа бўлиб овқатланиш ёки урушга тегишили бўлган амру фармонлар. У яна, уруслар зарурият юзасидан ва эҳтирос туйғуси ҳамда бирор ағзалликни кўзлаб бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. У қандай уруш эҳтирос ва завқ олиш учун, қайсиси зарурият жиҳатидан бўлишини аниқлаб тушунтиради.

Афлотун ўзининг шоирона сўзида савол берувчи ва жавоб қайтарувчи орасидаги баҳса мудҳиш парсаларниг таъсири урган ва уларга боғлиқ бўлиб қолган баъзи гўзалликлар ҳақида эслаб ўтиш жоизлигини таъкидлайди. Шу сабабдан хайрли ишларни таъминлаш, бу ишлар ҳақидаги бошқача фикрии бартараф этиш, ҳамда уларниг ағзаллиги ва ҳаққонийлигига ишонтириш учун соҳиби қонун теран мулоҳаза юритиши ва текнотриплар ўтказиши зарур. Афлотун ўша қонунлардаги баъзи талабларниг зааралигини, бундай фармонлар номақбул эканлигини кўрсатиб ўтади ва улар гўр ҳамда жоҳил инсонларниг иши эканлигини тушунтиради. Идрокли одам эса ўзига иисбатан шубҳа уйғотмаслик учун ва фуқарони қонунлар ҳаққонийлигига ишонтириш учун буларга ўхшаш мисолларни ўрганиб чиқиши зарур.

Афлотуннинг айтишича, энг мушкул иш — қонунни жорий қилишdir. Қонунга шубҳа билан қараш ҳамда қонун устидан арз қилиш эса энг осон ишdir. Сўнгра, у аввалги қонунлардан маълум бўлган батзи фармонлар ҳақида эслатиб ўтади. Бу, мақсадга жуда мувофиқ бўлган байрамлар ҳақидаги фармондир, чунки улар (байрамлар) завқ бағишлийдилар, уларга барча инсонлар табиатан мойиллик билдирадилар, улар худолар жорий этган қонунлар сифатида барқарор этилганлар. Уларга Афлотун хайриҳоҳлик билдиради, мадҳ этади ва улар қандай фойда келтиришларини зикр этади. Қейин у, қонун тарафидан талаб этилган тақдирда май ичиш ҳақида гапиради ва бошқа бирор сабаб билан майхўрлик қилинса нима бўлишини кўрсатади.

Афлотун, гўёки голиблар — доимо энг яхши одамлар, мағлублар — энг ёмонлар, деган тушунчадан огоҳлантиради. Ғалаба тасодифий бўлиши мумкин, масалан, ҳалқнинг кўп бўлишидан бу ҳалқни қаҳрамон деб ўйласа бўлади. Аммо одам ғалабасидан мағуруламаслиги керак, аксинча ўз мавқенини қонунларга мувофиқ равишда кўриши лозим. Хоҳиши билдирганларнинг ҳаммаси ҳам ҳақиқий соҳиби қонун бўлолмайди, қонунларни тушшга яралганларгина соҳиби қонун бўлишлари мумкин. Бу илм-фан ва бошқа соҳалардаги раҳбарларга ҳам тааллиқли. Ўз фаолияти даврида ҳам, бу фаолиятдан ўзини тортганда ҳам сардор ўз номи билан сардор деб аталиши зарур, агар у бошқаларни бу санъатга ўргатгандан сўнг ўз фаолиятидан воз кечса ҳам у раҳбар деб аталишга сазовордир. Агар санъатдаги раҳбарнинг фаолияти мақтогвага сазовор бўлмаса ва бу иш упинг қўлидан келмаса, у ҳолда бошлиқ деб аталишга лойиқ эмас.

Афлотун соҳиби қонун биринчидан, қонунларни жорий қила олиши, иккинчидан фармон беришни билниши зарур, дейди. Агар у ўзи буорган нарсани жорий этолмаса, агар бошқалар бўйсунган нарсага ўзи амал қилмаса, у ҳолда унинг кўрсатмалари қонуний кучга эга бўлмайди ва унинг сўзлари қўл остидагиларга таъсир этмайди. Бу муносабат ва чиройли ҳолдир. Қонунига ўзи амал қилмаган раҳбар ўзи қаҳрамон бўлмай туриб ас-карларга раҳбарлик қиладиганларга ўхшаиди, бундайларга ҳавас қилиб бўлмайди.

Шу муносабат билан Афлотун ҳокимлари ва бошлиқлари ўзларига ўхшаб ичиб юрувчилар бўлган маст-аластларни мисол қилиб келтиради. Уларнинг бошқаруви ҳам ўзларига монанд. Маст-аластларни бошқариш учун зеҳн, билим ва ҳушпёргликда ниҳоятда ўткир бўлшиш керак.

Дарҳақиқат, Афлотун айтганидек, агар соҳиби қонун өддий одамлар каби жоҳил бўлса, у одамларга наф келтирадиган қонунни жорий этолмайди. Афлотун қонунларга риоя қилишда тарбия ва машғулотлар катта аҳамиятга эга эканлигини айтади. Ўзи қонунни менспомайдиган ва шу билан бирга қўли остидагиларни ҳам шунга ундаидиганлар ўз хатти-ҳаракатлари ила катта тартибсизликлар келтириб чиқарадилар.

Агар инсон уни мадҳ этиб кўтарувчиларнинг баҳс ва суҳбатдаги моҳирлиги, сўзга бойлиги, билим кучлари туфайли машҳур бўлса, уни улар қанча кўп мақташмасин, одамлар буларнинг ҳаммаси унинг ғазилати эмас, деб ўйлашларини Афлотун эслатиб ўтади. Агар одамни сўзининг қудратига қараб таърифласалар, бу — олимлар кўпинча мурожаат этувчи анъанадир. Нутқни эшитувчиининг вазифаси, туб маъниони тўғри ва соғлом фикрлаб, чуқур ўрганиб, ўша одамда таърифланадиган сифатлар борми ёки у сифатларни нотиқ сўзамоллиги ва нотиқлик маҳорати билан ёхуд нотиқнинг ҳамма нарса тўғрисида яхши фикр билдиришга ўрганганлигидан шундай кўрсатдими, билиб олиш зарур... Қонуннинг ўзи ўз ҳолиҷа олижаноб ва юқори мартабали бўлиши керак ва унинг номидан ҳамда у (қонун) ҳақда нимаики гапирилса ҳам мўътабар ҳисобланиши лозим.

Афлотун қонунларнинг моҳияти ва афзалликларини халққа мантиқ ўқитиш ва ўргатиш орқали тушунтиришини айтади. Халқ қонунларга эҳтиёж сезиши ва уларни чуқур ўрганиши зарур, чунки улар кейинчалик халқнинг ўзига фойда келтирадилар. Акс ҳолда қонундан кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Афлотун мисол келтириб, гўдак боланинг ҳунар ўрганишга зўр иштиёқи борлиги туфайли у ўйин орасида эшик ва уйларнинг қандай ясалишини ўрганиб олишини ва кейинчалик шу ҳунарни эгаллаб олишини, бу қобилиятнинг фойдаси тегинини айтади. Сўнгра Афлотун соҳиби қонунга мурожаат этиб, агар соҳиби қонун ёшлигидан бошлаб давлат ишлари бўйича фойдали машқлар қилиб юришига, давлат ишларининг тўғри ва нотўғрилиги ҳақида мулоҳаза юритипига ўрганган бўлса, у ҳолда вақти-вақти билан ўзи устидан назорат ўрнатиши ҳамда авваллари шуғулланган ва ҳозир ҳам давом эттираётган машғулотларига сабот, қунт билан қарashi зарурлигини тушунтиради.

Афлотун ҳар бир одамнинг қалбида қарама-қарши, ўзаро туташ жуфт қувват: ғамгинлик ва қувонч, лаззат ва изтироб ва ҳоказолар бор деб ҳисоблайди. Бу қув-

ватлардан бири — таҳсинга сазовор, иккинчиси ҳайвонийдир. Қонун ҳайвоний кучни эмас, таҳсинга сазовор кучни ривожлантиришга қаратилган бўлиши зарур. Афлотун, ҳайвоний қувват томонидаги зиддият қучли ва оғир, таҳсинли қувват томонидаги зиддият — мулойимроқ ва хушкўнгилроқ, деб тушунтиради. Ҳар бир айрим одам шу икки зиддият ҳолати ҳақида ўйлаши, таҳсинга сазовор қувватга бўйсуниши керак. Шаҳарнинг ҳамма аҳолисига келганда, агар улар таҳсинга сазовор кучларга эришишга кучлари етмаса, йўл қўрсатувчи, энг мўътабар авлиёларнинг ишларидан сўз юритувчи, соҳиби қонунларнинг адолатларига бўйсуниши керак бўлади.

Афлотун айтадики, соҳиби қонун томонидан оғир ишлар ва машаққатли меҳнат билан боғлиқ бўлган матонат талаб қилинини энг яхши адолатдир, чунки унинг пировардида қулавийлик ва хайрли ишлар келади, бу ҳолат худди аччиқ, аммо соғлиққа яхши таъсир этувчи дори ичишга ўхшайди.

Афлотун, инсон табнатидаги зарурий хислатларни ва уларнинг қарама-қарши жиҳатларини фарқлани кераклигини тушунтиради. Масалан, камтарлик — таҳсинга сазовор, аммо камтарлик ҳаддан ошиб кетса, у ҳолда ўз кучини йўқотади ва заарли бўлиб қолади. Одамлар ҳақида яхши фикрлаш ва уларга нисбатан очиқ қўнгиллилик таҳсинга сазовор, лекин, булар душманга тааллуқли бўлса, улар заарлидирлар. Ҳушёрлик ҳам таҳсинга сазовор, аммо ҳаддан ошиб кетса, у қўрқув ва ўзини тийишга айланиб, заарли бўлиб қолади. Аллома, агар инсон ўз мақсадига эришиб, ҳурматга сазовор бўлса-ю, аммо мақсадга эгрилик билан эришса, бу ҳам заарли ҳисобланади — деб тушунтиради. Энг яхшиси мақсадга чиройли ва покиза йўл билан эришишдир.

Афлотун, эсли одамга ғойдали иш сифатида, ёмонликка яқинлашиб, унга тобет бўлиб қолмаслик учун уни тушуниш, унга нисбатан ўз ҳушёрлигини ошириш зарурлигини эслатади. У майхўрлик билан боғлиқ мисолни келтиради. Афлотун сор одамнинг мастларга яқин бўлинни, уларнинг дастурхонида бирга бўлиб туриши, мастликдаги бемаънигарчиликлардан, қабиҳ ишлардан ўзини ҳимоя эта билиши зарурлигини тушунтиради. Нимжон одам балки косалаб ичиб, ўзини кучли фараз қилиб, ўзининг кучини кўрсатини учун шовқин-тўполон ва уришини тусаб қолади, аммо беҳол бўлиб кучдан айрилади. Ичувчи одам билан яна бошқа кўп савдолар содир бўлади.

Яхши фазилатларга эришмоқчи бўлган одам, яхши хислатларга қарши турган, ўзидаги иллатларни йўқ қпи-

лишга интилиши зарур. Чунки яхши фазилатларга эришиш қийин. Одам фақат иллатлардан фориғ бўлгандан сўнггина яхши фазилатларга эриша олади. Сўнгра у ҳар бир инсон табиатига маълум бир хислат тўғри келишини айтади. Ҳар бир айрим шароитда ўзининг ё маъқулловчи ёхуд номақбул дегувчи қарорини чиқариши учун соҳиби қонун ҳам, инсоннинг ўзи ҳам шу нарсаларни (яъни инсондаги бу хусусиятларни) билишлари керак, бу ўша қарорнинг йўқолмаслиги учун ҳам зарур. Агар бирор қарор ноўрин чиқарилса, бу ҳолда у йўқолиб кетади ва ундан ном-нишон қолмайди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Афлотун, инсон табиий хислатларга эга — булар ундаги хулқ-автор ва хатти-ҳаракатларга сабаб бўладилар, деб тушунтиради. Соҳиби қонун бу хислатларни паварда тутиши, уларни тузатиши, шу хислатларни тузатувчи қонунлар чиқариши керак, чунки бу билан соҳиби қонун фуқаронинг хулқ-авторини ҳам тузатади...

Роҳатланиш, дард чекиши ва қайғуриш асосий табиий хислатлар ҳисобланадилар, улар туғайли фазилатлар ва иллатлар ўзлаштирилади. Ва ниҳоят, балоғат ва билимларга, яъни ривожланишга тарбия ва машқ орқали эришилади. Соҳиби қонун одамларга ўзларини тийиброқ туришларини буорган бўлса ҳам, одамлар байрамларда ва ором олганларида роҳатланидилар, чунки одамда роҳатланишга табиий мойиллик бор. Бундай роҳатланиш туйғуларини худо таоло ато этган. Мусиқага бўлган мойиллик ҳам шундай: табиий майл туғайли, мусиқадан хабардорлик натижасида роҳатланиш пайдо бўлади. Афлотун юнонларда машҳур бўлган оммавий рақслар ва сурнай наволарини мисол қилиб кўрсатади. У ҳар бир айрим ҳолда, гўзаллик нима-ю, хунуклик, бемаънилик нималигини тушунтиради. Гўзаллик — бу турли мусиқалар, яхши хулқ-авторга тўғри келадиган, масалан, сахийлик ва жасурлик каби яхши, ижобий хислатлар — одамлар эришишга ҳавас қиладиган нарсалардир. Хунуклик — беъманилик эса ёмон хислатларга ундаиди. Афлотун, Миср эҳромларида мавжуд бўлган қуй ва тасвиirlарни мисол қилиб кўрсатади, бу эҳромларда қатъий қонун ўриатилган бўлиб, улар плоҳий деб эълон қилинган.

Афлотун, хурсандчиликни хотиржам ва совуққон қабул қилувчи катта одамларга иисбатан ўсмпрлар роҳат-

ланишдан олган қувончни анчагина кучлироқ ҳис этишларини тушунтиради.

Чинакам қонун ўрнатувчи янги қонун қабул қилаётганида унинг мамлакатдаги барча табақалар ва авлодларга, барча вилоятларнинг аҳолисига баҳт-саодат, шод-хуррамлик келтиришини ҳисобга олади. Қонунда одамларнинг барча хислатларидан фарқ қилувчи түфма хислатлари ҳам ҳисобга олиниши керак. Ҳалқларни бирмабир мағлуб этишга қаратилган қонун қабул қилувчи раҳбарлар маърифатли соҳиби қонунлар қаторига кирмайдилар. Билимдон қонун ўрнатувчи, масалан, созанданинг хислатларини ҳам ҳисобга олади ва у чиқарган қонун созанданинг түфма фазилатларини ҳам юзага чиқартиради. Демак, қонун турли-туман феъл-атвордаги, турли-туман хислатли одамлар хайриҳоҳлик билан кутиб олишига арзидиган бўлиши зарур. Идрокли ва тажрибали одамни бўйсундирувчи қонунни жорий этиш, оломон ва тажрибасиз одамларни олимларга тенглаштириб, бўйсундирувчи қонунни жорий этишдан кўра маъқулроқ ва афзалроқдир. Буни катта ёшдаги, тажрибали ва матонатли одамлар даврасида қўшиқ айтувчи хонандага ўхшатса бўлади. (Бу одамлар қонунни тўғри тушунувчилар билан қиёсланаётганга ўхшайди).

Соҳиби қонун ҳам, унинг кўрсатмаларини бажарувчилар ҳам ҳалқнинг жуда кўп, турли-туман ишларини назорат қилиб туришлари зарур, токи ҳеч бир иш уларнинг назаридан четда қолмасин. Агар улар бунга бефарқ қарасалар, у ҳолда таъсирлари бўлган барча соҳалардан уларни четлатиш керак, агар улар бирор нарсага кўп марта эътибор бермаган бўлсалар, унда уларнинг синчковлиги ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетади, бу уларга одат бўлиб қолади ва ўз эътиборсизликлари натижасида меъёрни билмай қоладилар, улар ўзларига эргашиб, таълим оладиган болалар ва ўсмирларнинг ишларидан бехабар қоладилар. Агар ёшлар майшатга ўрганиб, қонунга зид равишда дилхушлик қилиб ва роҳатланиб юрсалар, соҳиби қонунлар уларни тузатишлари қийин, аммо роҳатланишларни қонунга бўйсундиришлари зарур, баълогатга етган ёш йигитлар эса бу шарт-шароитларга кўнишишлари ва ундан фойдаланишлари керак.

Соҳиби қонуннинг ҳар бир гуруҳ одамларга мурожаати тушунарли бўлиши зарур. Бунинг учун қонун чиқарувчи одамларнинг идрок этиш имкониятларини ҳисобга олиши керак, токи одамлар уни тушунсизлар. Чунки одамларга бирор нарсани тушуниш ва амалда қўллаш қийин бўлиши мумкин. Тушунмовчилик бундай

соҳиби қонундан воз кечишга туртки ва ағдариб ташлашга сабаб бўлиб қолиши мумкин. Шу муносабат билан Афлотун, бир билимдон ва меҳрли табиб шифобахш дори тайёрлаб, бемор яхши кўрадиган овқатга қўшиб берганини мисол қилиб кўрсатади.

Афлотун, мутлақ эзгулик бўлмаган нисбий эзгуликни тушунтиради. Ўз сўзларининг тўғрилигини исботлап учун соғлиқ, чиройлилик, бойлик қаби қўп авлодлар томонидан хайрли деб ҳисобланган эзгуликлар эслатилган қадимий шеърни келтиради. У, буларнинг ҳаммаси эътиборли инсонлар учун эзгулик эканлигини тушунтиради. Жоҳил ва адолатсизлик учун эса эзгулик йўқ ва улар баҳтга эриша олмайдилар. Улар учун ҳатто ҳаёт ҳам бир кулфатдир.

Агарда яхшилик, эзгуликка оид қонун мавҳум бўлса, соҳиби қонунлар ва уларнинг пандларини ёзиб борувчилар ва шоирлар уларнинг сўзларидағи хатоларни тушунтириш учун бунга жиддий эътибор беришлари керак бўлади. Афлотун, «ҳамма эзгуликлар айни пайтда ёқимли», «нимаини чиройли ва эзгу бўлса, хайрли ва ёқимли», аммо «кўп ёқимли нарсалар хайрли эмас» деган ибораларни тушунтиради. Эзгулиги йўқ, фақат ёқимли нарсалар билан эса ақли қалта одамлар роҳатланадилар. Эзгулик, яхшилик, улардан ҳосилланадиган натижани билувчи одамлар учун ёқимлидирлар, билмайдиганлар учун эса ёқимсиздирлар. Айрим бир оиланинг турмуш тарзи ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Афлотун айтадики, бир одамга тааллуқли қоида, ҳамма одамлар учун шарт эмас, бир гуруҳ учун яратилган қонунларга, бошқа гуруҳдаги одамларнинг риоя қилишлари ҳам шарт эмас. У қуйидаги мисолни келтиради: қарилникнинг хусусиятларини назарда тутганда, кекса ёшдаги одамлар учун рақс тушиш ярашмайди. Агар бундай одам ўринсиз шу ишни қилса, у қўзга хунук кўринади ва одамларга хуш келмайди. Агар у барига-бир шундай қилса ва унинг ўзини бундай тутиши ярасса нима бўлади? (Форобий бу савонни Афлотуннинг фикрига қарши қўяётганга ўхшайди) Афлотун, бир чол ўзига ярашмаса ҳам най чалиб, рақс тушгани воқеасини мисол қилиб келтиради. Бу байрамда қатнашашётган одамлар унга қўшилиб ўйнамайдилар, қувониб шод-хуррам бўлмай, бепарво томоша қиладилар. Агар най чалиб, рақс тушишга эҳтиёж бўлмаса-ю, бу иш қилинса, у ҳолда нохуш ва одобсизлик ҳисобланади. Шундай қилиб, агар нимаини қилинса ҳам, вақт ва шароитга тўғри кел-

маса, келтирилган мисоллардаги каби бу чиройли хатти-ҳаракат ҳисобланмайди.

Шунга ўхшаш, агар хатти-ҳаракат заруратсиз амалга оширилса, у нохуш ва таҳсинга сазовор эмас. (Бунинг устига) томоша қилаётганларда, айниқса тажрибасиз одамларда, у жирканиш туйғуларини уйғотади. Афлотун, агар бирор нарсадан роҳатланиш одамларга хуш ёқмаса, ўша нарса уларнинг ҳожати, фитрати (табиати) ва одатига түғри келмайди, деб тушунтиради. У жасур одамлар, шунингдек бирон-бир санъат соҳиби бўлган одамларга доир мисоллар келтиради. Бир санъат соҳиблари учун завқли бўлган нарса бошқа санъат соҳиблари учун завқли бўлмаслиги мумкин.

Шунга ўхшаш, баъзиларга түғри ва гўзал, адолатли кўрининг нарса бошқаларга ёмон кўриниши мумкин. Сўнгра Афлотун, ашъёлар ўз-ўзидан гўзал ва хунук эмас, балки, (бошқа ашъёларга) нисбатан гўзал ва хунук бўлади, деб қўшимча қиласди. Агар бу ҳақда санъаткорлардан сўралса, улар албатта бу фикри тасдиқлайдилар.

Афлотуннинг тушунтиришича, нарсанинг моҳияти номаълум бўлса, бу нарсани аниқлаш учун, унинг айрим қисмларини, уйғунлигини, тегишли жиҳатини ва зарурйлигини тартибга солиб бўлмайди. Агар кимдир шусиз ҳам (у нарсани) аниқлаш мумкин, деб даъво қиласа, янглишади.

Агар бирор одам ашёнинг моҳиятини билса ҳам, ўша нарсанинг яхши ва олий сифатларини ёки ёмон ва бемаъни ҳислатларини билмаслиги мумкин. Ашёнинг асл моҳиятини, унинг яхши ва олий сифатларини, ёмон ва бемаъни ҳислатларини билганларида гина бу ашё ҳақида мукаммал билимга эга бўлишлари мумкин.

Қонунларни, ҳамма санъатлар (ҳунарлар) ва фанларга оид билимларни ҳам шунга ўхшатиш мумкин. Ҳоқим шуларга ё яхши ёки ёмон муносабатда бўлиши учун ўша соҳаларининг моҳиятини билиши зарур. Ҳоқим ҳар соҳанинг юқоридаги уч жиҳатини яхши эгаллаши, улар ҳақидаги билимини камолотга етказиши, түғри ва ҳаққоний бошқаруви учун уларни билиши керак. Қонунни яратувчи, бу уч нарсани (яъни: моҳият, сифат ва хислат) яхши билиб олган тақдирдагина ўша қонун энг яхши қонун бўлади. Агар ўша уч жиҳатни түғри тушунмаса, у қандай қилиб қонунлар яратиши мумкин? Бу фиқат қонунларгагина эмас, балки ҳар қандай иш ва санъатга ҳам тааллуқли. Афлотун шеърларни мисол қилиб, уларнинг (умумий) ўлчови, вазни, оҳангига ҳақида галириб, буларнинг ижодкорлари ҳамда бу санъатнинг ҳам-

ма турларидан баҳраманд бўлган одамларни тилга олади.

Афлотун, қонунлардаги ҳар бир кўрсатмадан моҳиятига қараб фойдаланиш зарурлигини тушунтириш учун мисол сифатида яна рақс ва най чалиш ҳақидаги галини давом эттиради. Кимда ким бирор нарсани талқин қилишда ва ундан фойдаланишда ҳақиқатга хилоф иш қиласа, у одам энг қаттиққўл, жоҳил ва бемаъни одам ҳисобланади, ундаи одамдан дарҳол воз кечиш керак.

Ўзларидан маълум бўлган мусиқавий санъатлардан тўғри фойдаланишга одатланган одамлар таҳсинга сазовордпрлар. Уларнинг маъносини ўзгартириб, ўринсиз ва мавридсиз фойдаланувчилар ёмонланишга ва қораланишга лойиқдирлар, чунки бу билан ғам-кулфатга сабаб бўладилар. Юнонларда қўшиқ санъати муҳим ўрин тутади, шунинг учун соҳиби қонунлар унга алоҳида эттибор беришлари даркор. Дарҳақиқат, қўшиқ санъати жуда фойдали, айниқса ўзининг руҳиятга таъсири ҳамда руҳиятга алоқадор бўлган қонунларга таъсири билан ниҳоятда фойдаидир.

Ушбу бобда Афлотун, бадан учун жуда зарур бўлган жисмоний машқлар руҳ учун ҳам шундай зарурдир, чунки баданин пок, соғлом этиш руҳни ҳам пок, соғлом этади, дейди.

Кейин Афлотун бошқа бир масалани тушунтиришга ўтади. Шундай нарсалар борки, улардан бир қонунда фойдаланишади-ю, бошқасида уни жирканч ва пожўя, деб воз кичишади. У майхўрлик ҳақидаги мисолларни келтиради. Юнонларда бир гуруҳ одамлар май ичишган, бошқалари эса ичишмаган. Баъзан зарурат юзасидан май ичишга эҳтиёж бўлгандир, масалан, эс-ҳушни йўқотиш учун, аёлларни тўлғоқ тутганда, ёки бадан яраси куйдирилаётганда ёхуд бадан беҳол бўлиб қолганпда.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Афлотун турли қонунларнинг вужудга келиши, йўқолиши ва янгиланиши ғақат унинг замонасигагина тааллуқли бир янгилик эмаслигини тушунтиришдан бошилайди. Зотан қадим замонларда ҳам шундай бўлган ва келгусида ҳам шундай бўлади. Афлотун, қонунларнинг бекор қилиниши ва йўқолишига икки сабаб бор, деб ҳисоблайди. Биринчиси — уларнинг амалда қўлланиши муддатининг чўзилиб кетини бўлса, иккинчиси — дунёда ҳамма халқлар учун ҳалокатлр тўғон, вабо касалли-

ги каби оммавий фалокатларнинг рўй бериши оқибатидир.

Афлотун янги шаҳарларнинг қандай бунёд этилиши, бошқарув ва қонунларга эҳтиёж қандай туғилиши ҳақида ёзди.

Мисол тариқасида у ҳамма шаҳарларни яксон этгани умумжаҳон тўғонини келтиради. Тўғондан кейин шаҳарлар (яна) қад кўтариб ривожлана бошлайди, у ерда одамлар тўпланиб, халқлар ва шаҳарлар вужудга келади. У, аввалги шаҳарлар қандай вайрон бўлганлиги ва кейинчалик қандай қилиб бошқа шаҳарлар қурилганлиги ҳақида гапиради. Аввалига бу шаҳарлардаги одамларнинг аҳлоқи таҳсинга сазовор бўлган, лекин одамзот авлоди кўпая борган сарн бу хулқ ўзгара бошлаган. Олдининг (яъни тўғондан кейин) улар ўзларни баҳтиқаро сезишиб, бир-бирларига хушмуомалада бўлиб, меҳр билан қараганлар. Одам авлодининг кўпайиши натижасида улар орасидаги ҳасадгўйлик, жаҳолат пайдо бўлди ва улар ўзаро уруша бошладилар. Бу пайтда, тўғон туфайли энг зарар кўрган санъатлар (ҳунарлар) умуман йўқ бўлиб кетдилар. Аста-секин, маъдан қазиб олиш, дарахтларни кесиш, устахоналар, уйлар қуриш зарур бўлгани туфайли ҳунарларни қайта тиклай бошладилар. Бу ишлар фақат китоблардан баҳраманд бўлувчилар учунгина қийинчилик туғдирмайди. Одамлар ўзларининг асл моҳиятлари (нима учун яратилганликлари, мақсадлари, вазифалари нимада эканлиги) ҳақида фикр юритиб, санъат воситаларини идрок эта бошладилар. Аввалига санъат (ҳунар) шунчаки, ўз ҳолича зарур эди, кейинчалик эса, худди, нозик ва ҳимоясиз аъзоларни беркитиш ва иссиқ, совуқдан сақланиш учун яхши кийимлар керак бўлганидай, гўзал ва чиройли буюмларга эҳтиёж туғилди. Кейинча улар бу буюмларнинг энг чиройлиларига алоҳида эътибор бера бошладилар. Афлотун, одамлар аввалига, шаҳарлар, қалъалар ва усти берк, пана жойларда ваҳшний ҳайвонлар ёки кучсиз мавжудотлар сингари бошшана қилганлар, деб ҳикоя қилади. Кейинроқ бир-бирларидан сақлашиш учун истеҳкомлар қура бошлаганлар. Шундай қилиб, аста-секин улар орасида урушлар чиқа бошлаган.

Афлотун яна урф-одатлар, уларнинг оталардан фарзандларга қандай ўтиши ҳақида ҳам маълумот беради. Агар бу жараён бирлик-бирдамликни идрок этишига олиб келадиган бўлса, у ҳолда, турли ҳаёт тарзидаги одамларни, катта, обрўли оиласаларнинг табарруқ ёндаги оталар ва фарзандларни фароғат келтирадиган бирдам-

ликка бирлаштирадиган қонунлар яратишга мажбур этади. Афлотун эллинлар шаҳри ва унинг бунёд этилишини тасвирлаган Ҳомерга мурожаат этади. Яна Афлотун жаҳолат ва зўравонликка ружу қўйган бир шаҳар аҳолисидан бошқа бир шаҳар аҳолиси жабр-ситам чекадиган уруш ғайри қонуний бўлгани учун (ҳеч қандай) фойда келтирмаслигини тушунитиради. Мисол тариқасида у қадимий юононлар ғалаба қозониб забт этган шаҳарларни келтиради ва ўша шаҳарларнинг аҳволи ҳақида эслатиб ўтилган маънода гапириб ўтади.

Афлотун, бир шаҳарда кўнгли тусаган ишни қилиб юрадиган бир ҳоким яшарди, деб ҳикоя қилади. Ушбу шаҳарда яшайдиган одамлар ҳар жиҳатдан унга тақлид қилишгани учун ҳаётлари борган сари айниб боради, натижада шаҳар инқирозга учрайди. Бу икки сабаб билан юз беради: бири — ўзларига фойда келтириши мумкин бўлган вазифаларни бажармаган одамларнинг ҳаёт тарзи нопоклигидир. Бошқа бир сабаб — уларнинг устидан бошқа ҳокимларнинг мавжудлигидир. Бу ҳокимият балки қонуний равишда амалга оширилгандир, лекин шундай бўлган тақдирда, бир давлатдаги бир неча ҳокимлар Афлотун эслатиб ўтган, унинг даврида машҳур бўлган шаҳарлардаги каби илоҳий қонун қабул қилиш учун бирлашган бўлар эдилар. Афлотун ўзи келтирган мисоллардан бирида тушунитириб ўтгани каби, бирор халққа мансуб, туғма одатларни инобатга олмаганда, унинг фикрича, бир шаҳар аҳолиси бошқа бир шаҳар аҳолисига қараганда ўз қонунларини тезроқ бузади.

Афлотун айтадики, мақтov баъзан қонуннинг барқарорлигига олиб келади ва инсон, ўз моҳияти бўйича фаровонлик келтирмайдиган нарсани ҳам маъқуллаши мумкин, деб эслатиб ўтади. Фаровонлик келтирмайдиган ва баҳт сари олиб бормайдиган қонунни қандай қилиб маъқуллаш мумкин? Афлотун, бу жуда мушкул масала, дейди ва ушбу мисол орқали тушунитиради: ажоийиб кемани кўриб турганлар унга эга бўлишини хоҳлайдилар ёхуд фаровонлик ва беқиёс бойлик хуш ёққани учун уларни кўрган одамлар ҳаммасига эга бўлишини истаб қолишади. Балки булар ҳақиқий фаровонлик келтирувчи нарсалар ҳам эмасдир. У яна тушунитириб айтадики, гўдаклик пайтида болага бирор нарса ёқниши мумкин, лекин у улгайгандан сўнг аввал хуш кўрган нарсасини хоҳламайди, демак, уни маъқулламайди ҳам. Ушбу (ҳозир хоҳланмаган) нарса эса ўзининг асл моҳиятини ўзгартирмайди. Сўнгра Афлотун, қайси ҳолларда хоҳланган бирор нарса ҳақиқатан ҳам яхши, фойдали, қа-

чон яхши эмаслигини исбот қилади. Биз биламизки, бола бир нарсанни хоҳлайди, унинг отаси эса ўша нарсанни хоҳламайди. Ота ушбу хоҳиш болани тарқ этишини худодаи илтижо қилади, чунки ота оқил, бола эса нодондир. Оқил, идрокли инсонлар хоҳлаган нарса яхши, фараҳбахшdir; лекин нодонларниг хоҳлаганларини рад этмоқ керак.

Афлотун яхшилик, саодат нималигини тушунтиради, бу — қонун шаҳодат беришича, амал қилиниши зарур, афзал кўрилиши керак бўлган оқилликдир ва унга ҳамиша интилиб туриш керак. Қонун чиқарувчи соҳиби қонун руҳ ва идрокни ривожлантирувчи омилларга интилиши ва ўша омилларга ғамхўрлик қилиши зарур. Ба агар бу нарсалар ҳар сағар ишончли бўлса, у ҳолда қарор ҳам ишончли бўлади. Тарбия оқилликни вужудга келтиради. Кийшининг тарбияси бўлмаса, у бемаъниликини хуш кўради. Қонун фаровонлик йўлидир, шундай экан, соҳиби қонун тарбияни мустаҳкамлашга алоҳида ҳаракат қилиши зарур. Агар тарбия шаҳарларнинг ҳокимлари ва уларга ўхшаган одамлар табиатларининг узвий бир қисми бўлса, Афлотуннинг фикрича, уларни қувватлашдан, уларниг соғдилликлари ва энг юксак хислатлар мажмуаси бўлган ҳикматдан келган фаровонликдан ҳам афзалроқ натижага эришилади.

Афлотун, шаҳарда ҳокимлар иа бўйсунувчилар бўлган тақдирдагина у ерда қонуилаптиришнинг баркамол бўлиши мумкинлиги ҳақида ёзади. Ҳокимлар, асл олижаноб оқсоқоллар сингари улуғвор ёшда ва ҳаётни тажрибага эга бўлишлари керак. Бўйсунганлар эса гўдаклар, ёшлар ва жоҳил одамлардан ташқари, қолган ҳамма одамлардир. Ишда бунга қанчалик риоя қилинса, шунчалик тўғри бўлади. Агар ҳокимлар тарбиясиз бўлсалар, Афлотуннинг фикрича, у ҳолда уларниг ишлари ҳам, ғуқароларниг ишлари ҳам инқирозга юз тутади. У мисол тариқасида юони ҳокимлари ҳақида гапиради. Агар улар илм эгаси бўлмаганларида қўл остидагиларниг ва ўзларининг ишларини барбод этиб, шаҳарларниг ҳалокатга учратган бўлардилар..

Ҳокимларниг нодонлиги эса халқ учун энг катта зарадир. Афлотун, ҳокимнинг тарбияли, бошқарувчиининг кўнгилдагидек бўлиши шаҳар аҳолиси учун жуда муҳимлигини тушунтиради. Бу — баданга овқат, кемага маллоҳ (денигизчи) керак бўлгани каби зарурий нарсадир.

Касал бадан қийинчиликларга чидамсиз ва яхши, самарали ишларни бажаришга қобилиятсиз бўлгани каби;

касал руҳ ҳам энг юксак ва фойдали нарсаларнинг фарқига бормайди ва саралаб ололмайди. Руҳнинг касаллиги илоҳий бошқарув одобини рад этади. Афлотун, ўзларини билимдон ва хушхулқ деб билган, лекин аслида ундаи бўлмаган ҳокимларнинг ўз шахсиятларига ортиқча эътибор талаб этишларини ва ишни барбод қилганикларини мисол қилиб келтиради. У айтадики, ҳалқ қонун чиқарувчига өргашиши учун қонуннинг қатъийлиги — олиҳиммат бўлиши, унинг (қонуннинг) камчилиги — енгилроқ бўлиши учун, соҳиби қонун бошқарув соҳасида улкан ишларни амалга оширмоғи керак, акс ҳолда ишнинг мушкилотлари чуқурлашиб кетади. Унинг тушунтиришича, ишни барбод қилган ҳокимлар кўп бўлган ва соҳиби қонуннинг мақсади айнан ҳокимларга қаратилган бўлиши, белгиланган мақсади чўзилиб кетмаслиги, унинг қонуни абадий бўлиб қолмаслиги зарур. Агар соҳиби қонун маҳсус ва мустақил қонунга эга бўлмаса, у ҳолда унинг иши хайриҳоҳлик билан қабул қилинмайди.

У яна, соҳиби қонун учун энг фойдали ва таҳсинга лойиқ нарса қонуннинг ихтиёрий зарурат усулида амалга оширилиши, шунингдек, ҳасад хизматкорлар табнатига мос бўлгани учун, ҳоким ҳасаддан ҳоли бўлиши керак, деб тушунтиради. Агар қонунлаштириш эркинллик билан ихтиёрий амалга оширилса, у ҳолда бўйсуниш ва итоат ҳам фуқаро томонидан хайриҳоҳлик ва қувонч билан қабул қилиниб, узоқ муддатга давом этади. Бу ғоялар ва уларнинг аксини у, форслар, Эрон ҳокимларининг ҳаёти ва одатларидан келтирилган мисоллар билан тўлдиради.

Афлотун, меҳр-шафқатлилик ва ахлоқлилик тушунчалари ҳақида гапириб, соҳиби қонун инсон табнатидаги бу хислатларни алоҳида инобатга олиши зарурлигини ва шу хислатларнинг таъсир кучига қараб иш юритиш жонизлигини эслатиб ўтади, токи қонун чиқарувчи қонунни қулларча итоаткорликни талаб қилиш йўли билан эмас, балки эркин равишда қабул қилдира олсин. Афлотун ўз ҳикояларида эслатиб ўтган форслар мисолида, ҳокимиятни ҳокимдан ўғлига ўтиши мисолида ва денигиздаги урушдан қандай ўлжалар олингани мисолида, қулларча итоаткорликнинг иллатли эканлигини кўрсатади. Бу ерда, бир шаҳардаги душман қандай қилиб дўст бўлиб қолгани ҳақидаги воқеани эслатиб ўтиш ўринилдири. Қонун чиқарувчи, қўл остидагиларнинг дўстлик туйғулари мавжудлигини кузатган ҳолда, қонуннинг қамчилик ва иллатлардан холи бўлишини таъминлаши учун жорий эт-

ган қонунларини чуқур ишонч ва билим билан баркамол этиши зарур. Афлотун, қонунларнинг эркин итоат этиши йўли билан қабул қилиниши ва ундан келадиган фойда ҳамда қонунларга қулларча итоат ва мажбур этиши йўли билан қабул қилиниши ва ундан келадиган зарар муаммоларини тушунтиради. Афлотун художўйликда пайтамбарона кароматнинг аҳамияти ҳақида эслатиб ўтади. Агар шаҳар ўз қонунчилигига ҳақиқий муҳаббат, юксак ахлоқ, баркамол ақлга эга бўлмаса, унинг қисмати ҳалокат ва парокандалик бўлади, агарда бу уч (гўзал нуқталар) бўлса, оқибатда у фаровонлик ва баҳтга етишади. Буни Афлотун бутун шаҳарга ҳам, бир уйга ҳам, битта одамга ҳам баробар тааллуқли дейдп.

ТЎРТИНЧИ БЎЛИМ

Афлотун, ўз мавқеи ва одамлар жамоаси борлиги учунгина шаҳар деб аталувчи шаҳар, ҳақиқий шаҳар әмаслигини, ҳақиқий шаҳар аҳолиси адолатли Қонунларга ва бошқарув қоидаларига риоя қилишларига, худо ёрлақаган раҳбарга эга бўлишга ва одамларнинг таҳспинга лойиқ одатлари ва ахлоқи рўёбга чиқишига шартшароит яратилган, жойлашган ери, табиий шароити қулаӣ, яъни унга аҳоли учун озиқ-овқат ва бошқа зарур парсаларни олиб келиш мумкин бўлган шаҳардир, деб тушунтиради.

Афлотун, агар бирор одамнинг одати ва табиати (адолатли) Қонунга мос, гўзал ва талабга жавоб берадиган бўлмаса, у доимо настқаш, жирканч бўлиб, ҳар гал қонуни бузганида жиноятчи сифатида қораланади, деган гояни ҳам эслатиб ўтади. Мисол тарқасида у, денигизда сузиш ва шунга ўхшиш сармоя келтирадиган ишларга ҳамда турли санъатлар (ҳунарлар) билан шуғулланишига ўзларини мажбур этган, ўз руҳларини тарбиялаб, кейини эса машқни тўхтатиб қўйган жасур одамлар ҳақида ҳикоя қилади. Афлотун, ўзларининг машҳур шоирлари Ҳомернинг, ўзини-ўзи менсимай қўйган арслоннинг охири жасурлигини йўқотиб, оҳулардан ҳам қўрқадиган бўлиб қолганилиги ҳақидаги шеърни келтиради. Афлотун мамлакатдаги тузумнинг гўзал ва яхши бўлишини қонун чиқарувчининг билимдонлиги ҳамда ўзга тузумлардаги фаровонлик ва бошқа ижобий жиҳатлардан хабардорлиги билан боғлиқ, деб ҳисоблайди. Яна соҳиби қонун мамлакат аҳолисини бошқарув силсиласидаги қонунларга риоя қилишларини ва бўйсунишларини таъ-

минлай олсагина аъло дарражадаги давлат тузуми бўлиши мумкин. Афлотун ҳокимият масаласига ҳам эътибор беради; эҳтимол, мамлакат аҳолиси хушхулққа эга бўлмаган тақдирда ҳокимиятга эҳтиёж туғилар. Агар ҳукмдор, зарурат юзасидан ва шаҳар аҳолиси учун эмас, балки ўз одатига кўра ҳокимиятга эга бўлса, бундай ҳокимият қораланади. Аммо, шаҳарни итоатда сақлаш учун бошқарувчига эҳтиёж бўлиши ҳам мумкин. У шаҳарни итоат қилдиради, қонунларни жорий қилади ва бу қонунлар қанчалик илоҳий, адолатли бўлсалар, шунчалик таҳсинга сазовор ва қониқарли ҳисобланадилар. Агар ҳокимият масаласи ҳақида мулоҳаза қилинадиган бўлса, бу жиҳатдан ҳокимият иҳтиёрий қабул қилинганда кўпроқ маъқул ва ҳар томонлама қулай ҳисобланади, чунки ҳоким ўз ҳукмини аҳолига тавсия қилиш билан уларга қисқа муддатда ўзларини тузатиб олишларига имконият яратиб беради. Агарда, ҳоким шаҳар аҳлига ўз ҳокимиятини тавсия қила олмаса, ишлар мушкуллашади, ҳокимииниг фойда келтиришига имконият бўлмай қолади ва хайрли ишларни амалга ошириш муддати чўзилиб кетади. Афлотун, қуллар ва жоҳил одамлар устидан ҳукмронлик ва уларни ҳокимиятга бўйсундириш ҳақиқатан тўғри иш эканлигини, шу билан бирга эркин ва меҳршафқатлиларни бўйсундириш ўта бемаънилиқ эканлигини тушунтиради.

Афлотуни шаҳар аҳолиси қанчалик меҳр-шафқатли бўлса, уларни бошқарув шунчалик юқори дарражада илоҳий бўлади, деб ҳисоблайди. Агар уларнинг ҳокими итолийиқ бўлса, у ҳолда, токи у илоҳий авлодга мансуб шаҳар ҳокими бўлиш даражасига юксалмагунича, аҳолининг батъзи озгина қисмидан ташқари, бошқа ўз ҳукми остидагилар билан тил топиша олмайди. Сўнгра у айтадики, бошқарув турларининг сони қонунчиликнинг сонига мутаносибдур чунки ҳокимият қонунларга бўйсунади, улардан ҳосил бўлади ва уларга асосланади. Бошқарув ҳам қонунларнинг сонига ва қадриятига боғлиқ. Яхши бошқарув. яхши қонунларга боғлиқ, ёмон бошқарув — ёмон қонунларга, етук бошқарув — етук қонунларга боғлиқ.

Афлотун айтадики, ўзининг камолоти ёхуд давлати билан ёки шуҳрати билан ҳамда таҳсинга сазовор бўлмайдиган ва дилхуш ҳисобланмайдиган бирор фазилати билан кеккайиб юрувчи ҳокимлар тақаббур ҳокимлардир, аслида ҳоким, фуқароларнинг покдомонлигига эътибор бериши, ҳамда ўз шахсияти ва кўнгилхушлиги билангина шуғулланувчи баъзи беҳаёларга худо номидан

шафқатсиз муносабатда бўлиши, гўзал ва дилхуш таас-
сурот қолдирмайдиганларга мурувват кўрсатмаслиги
зарур. Афлотун, ҳокимнинг нималарга эътибор бериши
ҳақида ёзади. Бу аввало — моддий ҳузур, сўнгра ру-
хий, кейин улардан ташқари бўлган барча нарсалар,
ўз навбати билан. Афлотун, кўп гапириш билан қизи-
қиб кетиб, мисоллар келтиради, чунки уларни фойдали
ҳисоблайди ва ниҳоят, ўғиллар ва оталар ҳақида гапи-
ради. Улар қандай бўлишлари керак, қонунларни қан-
дай бажаришади, ҳаёт йўли қандай бошланади, умр ту-
гагандан кейин улар нималарга эришишлари ҳақида
фикр юритади. Сўнгра, ушбу меҳр-шафқат йўлининг
қийин ва енгил томонларини тушунтириб беради. Шу
муносабат билан у машҳур шеърлардан мисоллар кел-
тиради.

Афлотуннинг фикрича, агар шоир, баҳслашувчи ёки
мутакаллим (потиқ) бир-биринга зид фикрлар айтсалар,
у ҳолда соҳиби қонун фақат фойда келтирувчи жиҳат-
ларини ҳимоя қилиши зарур. У, ўлган одамларни кў-
миш маросими, кафан билан ўраш ҳақида шопрларнинг
мулоҳазаларидан мисоллар келтириб, бу ҳақда соҳиби
қонуннинг фикри қандай бўлиши зарурлиги ва аза ту-
тилаётган одамларнинг ўзлари (васият қилиб) нима
деганларини инобатга олиш кераклиги тўғрисида ёзади.
Афлотун, одамларга қонунни манзур этиш учун қандай
чоралар кўриш кераклигини тушунтиради ва мисоллар
тариқасида болалар билан мулойим муомалада бўлувчи
шифокор ҳақида сўзлайди, сўнг ҳамма табиблар ўз
юмушларига кўра бир-бирларига ўхшашликларни эс-
латади. Худди шунга ўхшаш, одамларни тўғри йўлдан
етаклаб боришда ва амалдаги қонунларни ҳурмат қилиш
ҳамда бошқалар учун сақлаб қолишга мажбур қилишда
соҳиби қонунларга ҳокимлар тақлид қиладилар. Афло-
туннинг Фикрича, шаҳар аҳолисининг сонини тартибга
солишининг асоси никоҳ ва туғлиш ҳақидаги қонун бў-
лиши зарур. У олий даражада тартибли ва яхши иш-
ланган бўлиши керак. Афлотун баъзи чалкашликлар
ҳақида ва ўша замонлардаги қонунларда жарима ҳам-
да жазо каби нарсалар бўлганлигини эслатиб ўтади.

Афлотун, қонунларни яратишдан аввал муваффақият-
ли келишувлар, мажбуриятлар ва табиий ҳолат каби
тайёргарлик чоралари кўрилмаган бўлса, қонунлар ин-
сонлар юрагига ҳеч жо бўлмайдилар, деб тушунтиради.
Емоқ келишув инсонлар орасидаги муносабатларни бу-
зувчи бир омилдир. Шундай бўлганда одамлар бирлаш-
тирувчи ва фикрларини жамлайдиган қонунга мурожаат

этишга мажбур бўладилар. Узоқ давом этувчи ахлоқ ииқирози ва халққа мансуб зерикиш каби ҳолатлар юз берганида баҳслар, нутқ ва тушунтиришлар орқали қонунга бўйсунишга чақирилди. Агар бу уч ҳолат тайёрланган бўлса, улар одамларнинг қонунларни ихтиёрий қабул этишларига шарт-шароит яратадилар. Одамлар қонунларга мурожаат этишга мажбурлар, шунинг учун ҳам улар муросага келганларида қонунларни мамнуният билан кутиб оладилар. Аммо бу ерда бу уч ҳолатдан ташқари бошқа бир ҳолат кўзда тутилмоқда. Бу ерда соҳиби қонунлар ва ҳокимлар таомиллаштиришлари зарур бўлган юм йўл-йўриқлар ҳақида гап боради. Яхши хулқ-авторли бўлишга аҳд қилган ёшлар ва нодонлар токи қонунни осонлик билан қабул қилишлари ва унга бўйсунишлари учун фаоллик кўрсатишга қодир бўлмагунларигача ўша хом йўл-йўриқларга эргашадилар, чунки жоҳил одамлар яхши ишга осонликча бўйсунмайдилар, ўртаҳол одамлар эса осон қулоқ соладилар. Афлотун яна, шаҳар аҳолисининг руҳлари, баданлари, одатлари ва тутган ўринлари қандай фармонларга муҳтоҷ әканлиги ҳақида ҳам тушунтириш беради.

БЕШИНЧИ БЎЛИМ

Афлотун, руҳ энг эзгу олам бўлгани учун инсон аввало ўзининг руҳини камол топтириши зарурлиги ҳақида гапиради... Руҳни эъзозлаш — унинг эҳтиросини қондиришдан иборат эмас, чунки, агар шундай бўлса, (яъни фақат эҳтиросни қондириш бўлса) болалар ва жоҳил одамларда пайдо бўлувчи ўз руҳий эҳтиросларини қондириш истаги, руҳни эъзозлашга интилишдай туюларди. Улар нимани яхши ва лаззатли деб билсалар, руҳлари ҳам ўша нарсаларни хоҳларди, ваҳоланки, бу эҳтиросларни қондириш кишига улкан зарар келтиради. Аслида эса руҳининг қадр-қиммати унинг поклашидан ва илоҳий қонунларда мақтоворли ҳисобланган истакларни қондиришдан иборат бўлиши керак. Агар муайян истаклар қонунда қораланса, руҳ улардан муҳофаза қилинса, эъзозланса ўша истаклар тез орада зарарли бўлиб қоладилар. Руҳ бўлмаса бадан ҳам бўлмас эди, деган тушунчага суюниб, руҳ бадандан афзалроқ, деб ўйлаган одам хато қиласиди. Афлотун бу муаммони қизиқ бир йўсинда тушунтиради. Сўнгра у инсон бажарадиган кўп ишларда, масалан, бойлик тўплаш ва ҳоказо ишларда руҳни эъзозлаш зарурлиги ҳақида га-

пиради, ўша ишларда руҳни қандай эъзозлаш кераклигини кўрсатади. Кейин Афлотун руҳни эъзозлашнинг қандай хиллари борлиги ва қонун чиқарувчи раҳбар руҳни қандай эъзозлашга ўргатишга эътибор бериши зарурлигини таъкидлайди.

Афлотун руҳ эъзозлангандан кейин баданинг эъзозланишини тушунтиради. Олийжаноб бадан ўз гўзаллиги, кучи, заиғлиги, соғломлиги ёки семизлиги учун олижаноб эмас. балки қонунларга мос ҳаёт тарзи бўйича маъқул кўрилган одатларга риоя қилгани учун олийжанобдир. Инсон табнатини тарбиялашга бўлган зарурат, баданинг эъзозлашни тақозо қиласди. Бу фикрни Афлотун фойдали мисоллар воситасида кеиг тушунтиради. Болалар ҳали ғўр бўлсалар, уларнинг баданинг эъзозлашга қаратилган қонунлар, ўрта ёш ва қари одамларнинг баданларини эъзозлашга қаратилган қонунларга ўхшамайди, деб тушунтиради. Афлотун, руҳни эъзозлашга қаратилган қонунлар чет элликлар, шаҳар аҳолиси ва қариндош-уруғлар учун бир хил, уларни баданларига тааллуқли қонунлар эса чет элликларга бошқа, шаҳар аҳлига бошқа бўлиши керак, деб тушунтиради. Тарбия ишида чет эллик ва қариндош-уруғ қилган жиноятлар учун (бир хил) жазо бўлиши керак, чунки бу жиноятлар қонунларни бир хилда оёқ ости қиласдилар.

Афлотун ахлоқий ғазилатларни қандай ўзлаштириш мумкинлигини тушунтиради. Бундай яхши одатлар вақтинча ўзлашган бўлади, чунки жамиятлар ва барча одамларда одатлар узоқ муддат ўтиб ўзлаштирилади. Адолатли, пок, жасур бўлишига одат қилиш, шу билан бирга ёмон қилиқлардан қутулиш учун ҳам маълум муддат ўтиши керак. Бу вақт давомида инсон ўзининг ёмон қилиқларидан воз кеча олади. Агар одамда тугма, кучли ғуур туйғулари бўлмаса, у ҳолда ўша одам ўз руҳини машқ ила тарбиялаши зарур, чунки ўзи севган инсоннинг кўп жиноятларини сезмаслик одамнинг тугма хислатидир. Зеро шундай экан, шаҳвоний хоҳишларга эрк бермаслик учун албатта кучли ғуур бўлиши керак. Инсонни ҳалокатга олиб борадиган нарсаларни руҳига раво кўрмаслик учун бундай ҳолларда ғазабдан ҳам ижобий фойдалана билиш ва руҳни доимо ўзидан кўнгли тўлмасликка ўргатиш керак.

Афлотун айтадики, тарбияли одамлар ўз руҳларини доимо қувониш, ортиқча кулиш, қаттиқ хафа бўлиш, ортиқча қайғуриш каби ҳолатларда мўътадиллик доирасидан чиқмасликка мажбур қила олишлари керак. Афлотуннинг айтишича, одамлар маънавий ғазилатларга

эришишни истаб, илтижо қилиб, уларни ўзлаштиришга эътибор беришлари керак, токи аҳлоқ қонуний, мақтоворларга сазовор ва илоҳий бўлиб қолсин.

Агар инсон илоҳий эзгуликларга эришишни умид қиласа, унинг ҳаёти қувончли, ҳаёт тарзи эса, жуда гўзал бўлади. Гўзал ҳаёт тарзи эса ҳалқ назарида ҳам, худо назарида ҳам юксак бўлади. Буни қўра билиш ва яхшилиб ўйлаб кўриш керак. Афлотун бу фикрни муфассал ифодалайди, манзур бўлган ҳаёт тарзи қандай бўлиш кераклигини, ҳар бир айрим ҳолатда бу ҳаёт тарзи аҳлоқ ва қонунга мувофиқми ёки мувофиқ эмаслигини кўрсатади; улардан баъзиларини мисол тариқасида эслатиб ўтади. Бу мисолларда у оқиллик ҳақида эслатиб, машаққатдан роҳатни афзал кўриш беъмани ҳаёт тарзи эканлигини, роҳатдан мешаққатни афзал кўриш маъқул ҳаёт тарзи эканлигини тушунтиради. Яна у соғлиқ, жасурлик, билим ва ҳоказолар ҳақида гапиради.

Афлотун, қонунларни жорий қилиш учун давлат бошқарувида тайёргарлик кўрилган тақдирдагина шаҳар тартиботи мукаммал бўлиши мумкинлигини эслатади. Бу тайёргарлик ишлари қонуннинг буюк ва нуғузли бўлишини таъминлайдилар. Шу муносабат билан у, каштанинг гули ва чокини мисол келтиради. У икки хил давлат бошқаруви мавжуд эканлиги ҳақида гапиради. Бир хилида одамлар устидан ҳокимлар турадилар, бошқасида қонунлар ҳокимларга ҳам тааллуқли...

Афлотун, бошқа бир фойдали ғоя — ҳокимият ҳақида эслатиб ўтади. Илоҳий қонунни идрок этишга тайёргарлик кўриш ва қўйидаги яна икки ғояни амалга ошириш учун ҳокимиятга муҳтоҷлик пайдо бўлади. Бу ғоялардан бири — саъй-ҳаракати, ҳунарлари ва мақсадлари (адолатли) ҳокимларга қарши бўлган ёвуз нияти одамлардан шаҳарни тозалашдир. Бошқа бир ғоя — панд-насиҳат йўли билан фаровонликка интилиш ва одамларнинг илоҳий қонунни осонликча ва қувонч билан қабул қилишларини таъминлашдир. Афлотун мисоллар келтириб, ушбу фикрларни қисқача ифодалайди...

Афлотуннинг фикрича, шаҳар тартиботида энг асосий нарса мулк, ноз-неъматларни тўғри тақсимлашдир. Шунга эътибор қилиш керакки, қўпчилик одамларнинг иши жўнлашиб, бачканалашив кетмасин, зарур нарсаларнинг озайиб кетиши одамларни ғақир аҳволга солиб қўймасин. Аввало, ер ва жойларнинг миқдори, кейин уларнинг эгалари ва тутган ўринлари, сўнгра ниҳоятда зарур нарсалар бўлган озиқ-овқат, экиладиган ерлар, сарой ва шахсий уйларнинг миқдори ҳисобга олиниши керак. Аф-

лотун тақсимот ишини жуда қиийин, лекин зарур иш эканлигини әслатади. Раҳбар ўз қонунларини асослаб акс эттириши лозим. Афлотун ўз замонасида маълум бўлган мисолларни келтириб, соҳиби қонунлар шаҳар аҳолисига ер бўлиб бераётгандаридан қонунлар лойиҳаларининг жорий қилинмоқчи бўлган бўлимларини халқдан яширмасликлари кераклигини айтади.

Болалар ва ўсмирлар ҳамда жоҳил одамлар масаласига Афлотун яна бир бор қайтиб, уларни қандай бошқариши кераклигини кўрсатади. Сўнгра у, қонунларни ва бошқарувни ҳурмат қилиш ҳамда уларга жиддий эҳтиром билан қараш зарурлиги ҳақида гапиради. Афлотун, мулкни бефойда жамғаришдан фарқли равишида мулк эгаси бўлиш ёмон одат эмаслигини, чунки мулк ҳалоллик билан тўпланадиган бўлса, қашшоқликда яшашга қараганда бадавлатлик афзал эканлигини тушунтиради. Агар мол-мулк нағсоният учун тўпланадиган бўлса, унда одам бир кун уятга қолади. Шундай қилиб, манфаатдан ўзини тийиш, қандай қилиб бўлса ҳам нопок йўл билан эришилган манфаатдан яхшироқдир. Бу бобда Афлотун мол-мулк орттиришнинг йўллари ҳақида батағсил гапиради ва юнонларга маълум бўлган усулларнинг қайси бири ҳалол, қайсиларп ҳаромлиги ҳақида мисоллар келтиради. Бу фикрлар саёҳат ва тижоратга ҳам таллуқли. Бу ҳалол ишларнинг мажмуаси қўйидагича: авлодга зарар келтирмайдиган мол-мулк орттириш ва руҳ ҳамда баданинг эъзозланиши туфайли таҳсинга сазовор иш ҳисобланмиш қонунлар муқаддимаси бўлган тарбиядир. Бошқаларга зарар келтирадиган нарсалар эса ёмонланади. Заарарқунандалиқдан воз кечиш, заарарқунандалиқка интилишдан афзалдир, чунки тарбия ва қонунларнинг мақсадлари — одамларни ёмон ишлардан тийишдир. Қонун чиқарувчининг фақирларга ва бойларга бир хил эътибор бериши шартлиги, уларнинг руҳларини тузатувчи ва яхшиловчи қонунлар яратиши зарурлиги ҳақида у кўп гапиради.

Раҳбар яна оғирлик ўлчови, дон-дун ва шакарга ўхшаш нарсалар ўлчовлари ҳақида ҳам ҳеч кимга зарар келтирмайдиган савдо ҳақида қонунлар чиқариши керак. Шу билан бирга қонун чиқарувчи, қонунларда ҳамма бадавлат ва фақир кишиларнинг аҳволини акс эттирувчи зарур, токи қонунларни бузувчи ва ўзининг нуқсонларини охиригача тузатмай разилликларни янгиловчи одамлар тоифаси назардан тушиб қолмасин...

Бу бобда Афлотун, фозиллар шаҳрида ҳокимлар ва ҳокимият дуруст табиий тартибга келтирилган бўлишини, бундай тартиб бўлмаган шаҳар яхши ҳисобланмаслигини тушунтиради. Ҳокимлар ўртасида табиий тартибни ўрната олмаган қонун чиқарувчи кўп ўтмай масхара бўлади ва ниҳоят унинг ишлари тушунарсиз бўлиб, чиқарган қонуни ҳамда у билан бирга шаҳарнинг ўзи ҳам инқирозга юз тутиши мумкин.

Афлотун, агар шаҳар аҳолиси маърифатсиз, тажрибасиз одамлар ва болалардан иборат бўлса, у ҳолда улар соҳиби қонун ўрнатган тартиб ва бошқарув усулини яхши қабул қилимайдилар, деб ҳисоблайди. У, қонуннинг тартиб-қоидаларини қабул қилишнинг шарт-шароитлари ҳақида гапириб, шаҳар икки ҳолда: ё у қадимий бўлгани учун ёки янги бўлганидан аҳоли билан гавжум бўлмаслигини кўрсатиб ўтади. Агар у қадимий бўлса, у ҳолда қонун чиқарувчи раҳбарнинг иши осонлашади, чунки бу шаҳарда аҳоли ахлоқи ва аҳволига таъсир ўтказувчи ҳамда кейинги қонунларга муқаддима бўладиган аввалги қонунлар кучини йўқотмаган бўладилар, агарда у янги бўлса, у ҳолда соҳиби қонуннинг иши анча қийинлашади, чунки у, одамлар орасидан қонунларни қабул қилишга табиатан тайёр бўлган одамларни танлаб олиши керак бўлади, шунда соҳиби қонун улар билан ҳамкорликда ишлай олади, кўнгилларида қонунга ҳурмат уйғота олади ва ёрдамга жалб эта олади.

Агарда, ушбу шаҳар қонунлари билан бошқа шаҳар ғуҳароси танишиб, шу шаҳар аҳолисига ватандош бўлганлари учун уларга өргашсалар, у ҳолда бу шаҳарга мансуб қонунлар бошқа шаҳарларга ҳам тааллуқли бўлади. Қонунларни жорий этиш учун ҳаёт тажрибасига эга ва хуш хулқли одамларни жалб этиш керак, аммо асло бу ишга гўл ва жоҳил одамларни қўшмаслик даркор. Агарда соҳиби қонун тасодифан уларга рўбарў бўлиб қолса, уларни тартибга солиш учун ниманидир уларнинг табиатига мос равишда ўзгартириб тартибга солиши ва қонунларини тан олдириб, ўша қонунларга бўйсуниб яшай олишларига ишонтира олиши керак. Биз аввал эслатиб ўтган бу фикрни Афлотун ҳам Крит ва бошқа шаҳарларнинг аҳолиси ҳақидаги мисолларда таъкидлаб ўтади.

Афлотун, янги қурилаётган шаҳар қандай аҳволда бўлиши, унда одамлар қандай жойлашиши, ҳаёт кечи-

риш учун зарур маҳсулотлар қандай тақсимланиши, аҳоли нимага муҳтоҷ бўлиши мумкинлиги, ёшларига қараб вазифалар қандай бўлиши ҳақида гапиради.

Оқсоқоллар амалга оширадиган ва камолотга етказадиган ишлар ёшлар учун тўғри келмайди. Файласуф буни ишончли равишда исботлайди.

Афлотун, одамлар орасида тартиб ўрнатилгандан сўнг уруш бўлиб қолишини ҳисобга олиб, ҳарбий қўмондонларни ва бошқа раҳбарларни тайинлаш керак, деб таъкидлайди. Кейин у тартибот ғоясига тааллуқли бошқа бир фикрни эслатади. Эҳтимол, бутунлай тўғри тартибни дарҳол ўрнатиб бўлмас, дейди у. Агар баъзи фаол бўлмаган ва ишни унча яхши билмайдиган ҳокимлар (ишдан) четлатилгандан, ундан фаолроқ ва устароқ бошқа бири топилса, у ҳолда иккинчиси фақат оққўнгиллик ва ҳақгўйлик билан олий мақсаддага етиш учун тартиб ўрнатади.

Афлотун, кенгашлар ўтказилаётганда вазирлар, савдогарлар ва мансабдорларнинг бажараётган ишларига, уларнинг ўзаро муносабатларига — аҳил ёки поаҳил эканликларига катта эътибор бериш зарурлигини ва шу билан бирга соҳиби қонунлар ва шаҳар аҳолиси томонидан уларнинг фазилатларини эътироф қилиб рағбатлантириш кераклигини таъкидлайди. Афлотун раҳбарлар учун зарур бўлган турли фазилатларни тушунтиради. Энг биринчи фазилат — оққўнгиллик, иккинчиси меҳршафқат, учинчиси — келажаги порлоқ бўлиши, тўртинчиси — обрў-эътибор қозонгандигида. Йўлбошчиларга келсак, уларнинг барча фазилатлари фойдали бўлиб, бойлик — неъматларга тааллуқли, уларнинг ўртасидаги тартиб, бойликлари миқдори асосида бўлиши зарур. Бу тартибларнинг ҳаммасига риоя қилиш керак. Афлотун, фазилатини қабоҳатга алмаштирган, танбал ва ўжар одамларга қарши ҳокимлар курашсаларгина маъқул тартиб бўлиши мумкинлигини тушунтиради. Агар уларнинг фазилат ва қабоҳатларини таҳқиқчи ҳисобга олиб, тартибга келтирмаса, қонун бузилиши мумкин.

Афлотун шаҳарда тартиб ўрнатиш бўйича қизиқ бир ғояни эслатиб ўтади. Бу — дўстликни пайдо қилувчи тенглиқка тааллуқли бўлиб, уларнинг иккаласи ҳам тартиб ўрнатишда катта таъсир кучига эга. Қуллар ва бадарга қилинган одамлар билан эркин бўлиб тугилган ва фазилатни одамлар тенг даражада фозил бўладилар, деб тушуниш хатодир. Тенглик уларнинг ҳар бирига ато этилган, ўзи муносиб бўлган мавқеъдир. Бу тенглиқдан муҳаббат ва дўстлик туғилади...

У, ҳаражат қилишда хотамтойлик ва зиқналик ҳақида сўз юритади. Агар яшаш учун бериладиган маблағ одамларнинг ҳаражатига тўғри келмаса, турли номақ-булчилклар рўй беради. Бу — бошқарилиши энг қийин бўлган ишдир. Кимда-ким ўз ихтиёрида бўлган мулкни фойда чиқариш учун муомалага қўшмай, ўзи учун жамғарса, жуда катта зарар келтиради. Ҳокимлар бундай одамларни назорат қилишлари (мулкни ишлатмай жамғаришларини) манъ этишлари ва бойликни совиришларига йўл қўймасликлари керак. Афлотун бу фикри батафсил изоҳлайди ва ўзларидағи маблағларидан ортиқча сарфлайдиганларнинг иллатлари ҳақидаги масалани тушуниради, чунки худди ўша одамларнинг сарғ ва маблағлари шаҳарда ғоят катта кулфат ва зарар келтиради.

Афлотун қўриқловчилар ва соқчилар ҳақида эслатади. Улар икки хил бўладилар. Биринчиси шаҳар қўриқлайдиганлар. Уларга тунги соқчилар ва мунтазам қўшин аскарлари киради. Бошқаси эса, қонунлар ва салтанатни қўриқловчилардир. Булар ҳукмронлар, воизлар, раҳбарлар ва мансабдорлардир. Афлотун бундай давлат тузилишини деңгизда сузиб бораётган кемага ўхшатади. У яна чопарлик алоқаларининг, давлат ишларида ҳушёрлик, танбалликдан воз кечиш ва қўриқчилар сақлашнинг фойдалари ҳақида эслатади.

Афлотуннинг фикричча, мансабдорларни тўғри тайинлаш улкан фойда келтиради. Шу билан бирга у халқ ичида юриб, гап терадиган жосуслар ва айгоқчилар хусусида тўхталиб ўтади. Сўнгра у эркакларининг моҳиятларига тўхталади. Бу масалани таҳлил қилиш фойдалан хоти әмас. Чунки бу масала қонун чиқарувчи ва ҳокимларнинг ишларига яқин ишларни амалга ошириш учун эркакларни танлаш муаммосига тааллуқлидир.

Афлотун етарли миқдорда бўлиши керак бўлган табиий идоралар тўғрисида батафсил гапиради. Юзлик юзликка, ўнлик ўнликка, бирлик бирликка ўз ўрни, ҳолати ва вазияти жиҳатидан тўғри келиши зарур. У яна дастёрлик масаласига тўхталиб, шаҳар аҳолиси учун энг муҳим нарсалардан бири дастёrlарга эҳтиёж эканлигини тушуниради. Дастёрлик икки хил бўлади. Биринчи хилига эркак ва аёл қуллар киради. Иккинчисига — тинчлик даврида ва уруш пайтларида ҳам шаҳар аҳли муҳтоҷ бўладиган ҳайвонлардир. Шаҳарни идора этишда ва қонунлар тузишда қонун чиқарувчилар ва ҳокимлар буни ҳисобга олишлари керак.

Афлотун сув масаласига ҳам эътибор беради, чунки

шаҳар аҳолиси учун сув манбаъларини тартибга солмай туриб ҳаёт кечириш мумкин эмас.

Қонун чиқарувчилар ва ҳокимлар сув муаммосига, дарёларниң ўзанига катта эътибор беришлари зарур. Бир ерда сув кўп бўлиб, бирорлар сув билан таъминланиб, бошқалар сувга муҳтоҷ бўлмасликлари учун бу муаммогаadolat билан ёндошмоқ керак. У, экинзорларни суғориш ва керак бўлса, муҳтоҷлар учун жамоат қудуқларини қазиши бўйича қўшимча тадбирлар амалга ошириш зарурлигини эслатиб ўтади. Бу шаҳарларда ҳаёт кечиришининг энг муҳим омилидир. Афлотун, қонун чиқарувчилар ва ҳокимлар сув ишшоотларига алоҳида эътибор билан қарашлари зарурлигини кўп марта таъкидлайди. Сўнгра Афлотун, бошқа бир фикр — одамлар дастуриламал деб билишлари керак бўлган, шаҳар учун зарур нарсалар — закот, хирож, жизйа каби солиқларни солиш тартиблари ҳақидаги фикр тўғрисида гапиради. Солиқлар ҳар хил бўладилар ва улар қонун чиқарувчи бош қотириши керак бўлган нарсалар қаторига кирадилар.

Қонун чиқарувчининг ҳаёт тарзи шаҳар аҳолисининг ҳаёт тарзи ва уларниң қонуиларига зид бўлмаслиги керак.

Афлотун жиноятлар ва жазолар ҳақида гапиради. Жиноятлар икки хил бўлади. Улардан биринчиси қонунга бўйсунмаслик, бошқаси эса қонун маъқул кўрмаган ишларни қилишдир. Агар жиноят фуқаро томонидан қилинган бўлса, у ҳолда ҳоким қонун томонидан кўзда тутилган жазони қўллайди. Энг катта жиноят — раҳбар шахс томонидан қилинган жиноятдир. Бундай ҳолатда бошиқа ҳокимлар уни тарбиялаш ва таъсир ўтказиш чораларини кўришлари керак. Агар бунга эътибор берилмаса, бундай жиноятлар шаҳар иллатларининг кўпайишига ва шаҳарниң инқирозига сабаб бўлади.

Афлотун, юқорида айтиб ўтилган, аммо олдингидай умуман фаровонликни эмас, балки шахсан ўзига фаровонлик тилайдиган шаҳар аҳолисининг ҳаёт кечиришлари учун зарур бўлган маблағлар тўғрисида эслатиб ўтади.

Афлотун, мусиқа санъатларига алоқадор бўлган ҳокимлар ва мансабдорлар қандай ишлар қилишлари кераклигини эслатиб ўтади, чунки бу санъатлар фақат керак бўлиб қолгандагина эмас, балки ҳамма вақт ҳам зарурдирлар. Унинг фикрича бу санъатлар икки хил бўладилар: баъзилари кураш ва ҳарбий ишларга ундаиди, бошқалари эса осойишта ҳаёт ва қувончга даъват этадилар. Қонун чиқарувчи ва ҳокимлар бу санъатларни тартибга

сөлиб. қонунлар воситасыда одамларни санъатлар (хунарлар) билан шуғулланишга рағбатлантиришлары көрек.

ЕТТИНЧИ БҮЛЛІМ

Афлотун бу бўлимни, соҳиби қонунлар ўз асрининг ва келгуси асрларнинг одамлари мурожаат этадиган таълимот жорий этишлари зарурлиги ҳақидаги масалани тушунтириш билан бошлайди. Бу энг муҳим иш эканлигини эслатиб ўтади. Таълимотлар босқиччма-босқич ва давлат ишларидаги бошқа тадбирлар билан бирга амалга ошириладиган асосий иш бўлишлари зарур. Бу таълимот аввалан шу даврда урғ бўлган одатларни соҳталаштириш билан машғул одамларга нисбатан қўлланниши керак.

Бу сохталаштиришлар қонунни яхши билмайдиган одамлар ва болаларда бир иллат пайдо қилиши мүмкін. Агар таълимот ва қонунларга ўргатиш ишлари босқичмабосқич ва доимо олиб борилса, у ҳолда улар аъло натижагерадилар.

Афлотун бу таълимотларни таҳлил қилувчи ва кўриб чиқувчиларга ёзилмаган урф-одатлар халақит бермаслиги керак, деб эслатади. У мисол тариқасида қадимги соҳиби қонунларнинг бу одатларини ўрганиб чиққан ва баъзи аҳамиятсиз сўзларнинг кўп маъноларга өга эканлигини аниқлаган шоирларнинг сўзларини келтиради. У, қисқа ёки батафсил баён қилинадиган нутқлардан иборат бир неча хил нутқлар мавжудлигини ва улардан қайси бори афзалроқ эканлигини аниқлаш зарурлигини эслатади. У яна панд-насиҳатлар тўғрисида гапириб ўтади. Агар шаҳар аҳолиси бу насиҳатларга қулоқ солсалар, уларнинг кўнгиллари юмшайди, уларда назокат ва қобиллик пайдо бўлади, ўзлари итоаткор бўлиб майин тортадилар. Афлотун, шаҳар аҳолиси, ё ўтиб кетиб ном-нишони қолмаган одамларни ёки ҳайвонотни, ёхуд гайри oddиј бирор нарсани тушунишни дилдан хоҳлаб эъзозлашлари ҳақида мисол келтиради. Бу ишларнинг фойдали томонларини аниқлайди. Бу фойдалардан бирин ўз табиатларига кўра тажрибасиз кўпчилик одамларнинг, ёзилмаган одатлардан, уларнинг моҳиятларини зўрга тушунсаларда, бирор нарса билишга интилишларидан дир. Иккинчиси, бу одамлар бирор янгиликка ҳайратланиб қарайдилар. Ниҳоят учинчиси, улар бу ғаройиботларнинг моҳиятларига етиш учун конунни саклаб колади.

дилар. У ўша шаҳарларнинг ғуқароларига маълум бўлган ва улар туб маъносига етмоқчи бўлган китоблар ҳақида эслатиб ўтади. Ўз шеърларида буларнинг ҳаммасини тасвирлаган шоирлар туфайли бу воқеалардан хабардор бўлинди. Ҳомер ва бошқалар шундай шоирлардирлар.

Афлотун, соҳиби қонун ўз шаҳрининг аҳолисидан ёзилмаган урғодатларни сақлаш, ўрганиш ва уларга итоат қилишни талаб этиши зарурлиги ҳақида гапиради. Ҳеч қайси соҳиби қонун ўзидан олдинги соҳиби қонун томонидан амалга оширилган пшларни рад этмаслиги керак. Лекин, олдинги соҳиби қонуннинг қарорларидан баъзиларини ўзгартириш зарурати пайдо бўлса, у ҳолда шаҳар аҳолиси улардан (яъни ўзгартирилиши керак бўлган моддалардан) воз кечишлари зарур ва бу ўзгаришлар қонунларда ўз аксини топиши керак. Бу, уларнинг қонунларидаги маъносини бузилган моддаларга ҳам таалуқли. Кейин Афлотун моддаларни ўзгартириш ҳақида гапиради.

Сўнгра соҳиби қонунлар ўрнига келадиган бошқа бир соҳиби қонунлар тўғрисидаги масала кўрилади. Соҳиби қонун ўзидан кейин бўладиган бошқа соҳиби қонун тўғрисида аҳолига маълум қилса, бу билан у шаҳар аҳолисининг кўнглига, айниқса, тажрибасиз одамларнинг кўнгилларига ғулғула солиб қўяди, улар нима бўлар экан, деб қалблари зириллаб кутадилар ва кейинги соҳиби қонун жорий этган қоидаларга итоат этишига хоҳин пайдо бўлишини (тангридан) илтижо қиладилар. Афлотун, ҳаёт соҳиби қонунда, гўёки ундан кейин бошқа соҳиби қонун келмайди, деган фикр пайдо бўлмаслиги учун унга эҳтиёткорлик билан уқдириш зарурлигини тушуниради. Агар у шундай ўйласа ва бундан ҳалқ хабардор бўлиб қолса, вақт ўтиши билан унинг ўрнига бошқаси келганини кўрган ҳалқ учун бу воқеа барча қонунларни: ўзининг (ҳозирги) соҳиби қонуннинг ҳам, кейин келганининг қонунларини ҳам рад этишига сабаб бўлади. Соҳиби қонун ҳалқ билан биргаликда қонунларни рад этиш ва тан олиш орасидаги ўрта йўлини белгилаб олмоғи даркор. Бунинг учун соҳиби қонун ўғитлар, қонунлар ва писон иллатларини ўрганиш учун узоқ вақт ишлайдиган, ёрдам берувчи одам пайдо бўлганлигидан ҳалқни хабардор этиши керак бўлади. Агар ундан, хайрли ишларда ёрдамчи шахс унинг ўзига ўхшайдими, деб сўрашса, у инкор этмаслиги, аксинча ҳалқа зарар келтирмаслиги ҳақида огоҳлантириши зарур. Афлотун

шаҳарларнинг аҳолиси ва соҳиби қонунларнинг ҳаётидан мисоллар келтиради.

У қонунларнинг иккى хил бўлиши ҳақида гапиради. Биринчи хил қонунларга, ҳар қайси соҳиби қонунга қонунларни жорий этишда, шаҳар аҳволи ва вақт зиқлигидан шошма-шошарликка хос бўлган ҳолдагилари киради. Бошқа бир хили ўзгармайдиган ва асл ҳолини сақлайдиганлари, булар — табиий қонунлардир. Афлотун бу фикрини қариндош-уругларга бўлган муносабат, хайрли ишларни инкор этиш ва бошқа мисоллар билан тўлдиради.

САККИЗИНЧИ БЎЛИМ

Афлотун биринчи китобда ҳам ҳикоя қилинган байрамлар, уларнинг ташкил қилиниши ҳақида эслатади. У байрамлардан ажойиб фойда борлиги ҳақидаги қизиқ фикрни билдиради. Бу ерда гап, биринчи китобда айтиб ўтилган фойда ҳақида эмас, худоларни эъзозлаш ва уларнинг номларини янгилашдан келиб чиқадиган фойда ҳақида кетади. Чунки уларни эъзозлаш ва мадҳ этиш орқали қонунлар ҳам эъзозланади. Худоларнинг миқдорини белгилаш ва улардан ҳар бирiga байрамлар ҳамда қурбонлиқ қилиш маросимларини ташкил этиш лозим, шунда одамлар покланадилар. Худолар иккى хил бўладилар: сиғиниладиган осмонийлари ва эъзозланувчи ерликлари, аммо уларга сиғинмайдилар. Худоларнинг ҳар бир турини белгилаш учун, қурбонлиқ ва қонунларда кўзда тутилган ишлар билан уларнинг (одамларга) меҳрини орттириш зарур. Бу байрамларда қурбонлиқ қилингандан сўнг ёшлар турли жисмоний машқлар ўюстиришлари керак бўлади. Байрам шод, хуррам ўтиши учун мадҳия ва танқиддан иборат бўлган қўшиқ турларидан фойдаланадилар. Буларнинг ҳаммаси хурсанд ва шодона қонунлар йўриғига киришга тарғибот этиш учун қилинади. Мадҳия ва танқидни эшитиш, агар у қонун талаб қилганидай ҳаққоний бўлса, ёшларнинг қалбларига жо бўлиб, кураш орқали хайрли ишларга савовор бўлишга ундайди, унинг раъйини кучайтиради. Байрамларда қатиашувчи ёшлар бажарувчи жисмоний машқлар ёшларнинг шаҳар учун фойдаси кўп бўлган кураш маҳоратларини ва азим кучларини ошириш учун зарурдир.

Шаҳар ҳокимлари ўз ишларига бепарво бўлишлари

мумкин эмас. Бу, қурбонлиқ қилишлар ва шаҳарларнинг маълум бир таркибий қисми бўлган байрамларни безатиши санъати билан машғул бўлган одамларга тааллуқлидир. Ҳокимлар шаҳар аҳолисидан ҳаддан ташқари кўп одамларни санъатнинг бу тури билан шугулланышларига рухсат бермасликлари, шаҳар аҳолисини бузмаслик учун уларга шахсий эрк бермасликлари, бу санъатнинг ёмон томонларини кўрпб одамларда нафрат пайдо бўлишидан сақлаш учун унинг ёмон жиҳатларини намойиш этмасликлари зарур. Бу ерда, ўзи асли табиатан нафратли ва қонулларга зарар келтирадиган нарсаларга нисбатан бўлган нафрат туйғуси мустаснодир.

Сўнгра Афлотун байрам кунларида бўладиган жисмоний машқлар ҳақида эслатиб, уларни номма-ном сабаб ўтади ва ўша даврларда маълум бўлган ўйинларнинг ҳар қайсиси — суворийлик, қурол билан машқ қилиш ҳамда курашнинг фойдали томонларини кўрсатиб беради. Ушбу байрамона кўнгилхушликлар байрам куни уларнинг юракларига жо бўлишини эслатиб ўтади. Ёшлар бундай ўйинларга қизиқиб оддий кунлари ҳам шугулланшиб туришлари зарурлигини ва бу тадбирлар, токи ёшлар байрам мусобақаларидан олган ҳузурларини, қонунга хилоф нарсалардан олган ҳузурларидан афзал кўрадиган бўлгунларича давом этиши кераклигини уқтиради. Соҳиби қонун бу ғояни, айниқса, ҳузурларга тааллуқли ғояни яхши эсда тутиши керак. Унинг (ҳузур, кўнгилхушликнинг) фойдаси қанча кўп бўлса, зарари ҳам беҳад кўп. Афлотун бу ҳақда жуда кўп гапиради, сўнг ёшларнинг оқилона, хайрли ишларига тўхтадади. У, хайрли ишларнинг юракка қандай жо бўлиши ҳамда қонундан ташқари кўнгилхушликларнинг иллатли эканлиги ҳақида гапиради. Соҳиби қонуннинг энг асосий вазифаларидан бири юқорида эслатилган қонулларга катта аҳамият беришдир.

Афлотун, бу соҳадаги қийинчиликлар, яъни бу масросимларни ҳимоя қилиш ва назорат ҳақида эслатади. Ўсмирлар ва ёмон шиятли одамлар фақат ташқи гўзалликка ошиқдирлар, шунинг учун уларнинг бундай хоҳишилларини таъқиқлашда ҳокимлар қийин аҳволда қоладилар. Бундай ўсмирлар то бир балога учрамагунларича шундай қилаверадилар, охир-оқибатда бу аҳвол шаҳарни нохуш фалокатга олиб келади. Соҳиби қонун бундай масалаларга доимо эътибор бериб туриши, уларни назарда тутиши зарур. Шу қатори соҳиби қонун, ҳунармандлар, дехқонлар, чекка жойларда яшовчиларнинг гуноҳ ишларига тегишли масалаларга ҳам эътибор бе-

риши. уларни тўғри йўлга солувчи қонунларни ишлаб чиқиши керак бўлади. Ниҳоят, соҳиби қонун, тавоғ қилинадиган ерлар, ибодатхоналарга катта эътибор бериши керак, токи улар нураб, бузилиб кетмасин, уларнинг ёмон аҳволга келиши шаҳар аҳолисининг юракларини, ҳамда шаҳар ишларига мутасадди одамларнинг қалбларининг бузилиши, қабиҳлашишига олиб келади.

Одамлар ҳокимлар кўрсатган тўғри йўлдан боришлиари ва қонунларининг тузилиши ҳамда моҳияти уларда ғазаб уйғотмаслиги учун соҳиби қонунлар ҳокимларни одамларни бошқаришга ўргатишлари лозим. Афлотун, озод түғилганлар ва қуллар, аспир, асирапар ҳаётидан мисоллар келтиради, одамлар орасидаги муносабатларга тегишли нуқталарда у жоҳил ва разил одамларни назарда тутади. У, битта раҳбар ёки бошқарувчи ҳамма ёзилмаган одатлар, қонунлар ва анъаналарнинг талаб-эҳтиёжларини билishi мумкин эмаслигини эслатади, чунки у, бир гуруҳ одамлар ёхуд ўз мамлакатини бошқаришга моҳир бўлиши эҳтимол, аммо унга бошқа халқни, масалан унча кўпчилик бўлмаган халқни бошқариш топширилса, бу ишнинг уддасидан чиқолмайди, пегаки, улардаги мавжуд талабларни, қонунларни ва уларнинг урфларини билмайди. Афлотун, дengiz давлатлари ва қуруқлиқдаги давлатларнинг ҳокимлари ҳақида кўп мисол келтиради.

Афлотун ўғрилик масаласини ва мулк ортириши масалаларини кўриб чиқади. Мулк ортиришда унча хавф йўқ, аммо уни эҳтиёт қилиб сақлаш мумкин эмас. Агар, бошқа бирорлар ҳисобига мулк ортирганлар жазолан-масалар, у ҳолда шаҳар аҳолисидан инсоф ва шухрат йўқолади. Мулкин өҳтиёт қилиб сақлаб ўз эҳтиёжига ишлатса, бу ёмон иш ҳисобланмайди. Юқорида айтилгандай, бирорнинг мулкини олиб ўз мулкини қўпайтирганларни, бирор қимматга эга нарсани ўғирлаган ўғриларни жазолагандай жазоламайдилар (уларнинг жинояти баробар эмаслиги учун бўлса керак — тарж.) Афлотун узум ва бошқа мевалар билан боғлиқ мисоллар келтиради.

Афлотун турли санъатлар (ҳунарлар) ҳақида гапиради ва уларнинг ҳар биридан шу шаҳарга мансуб бўлган санъатларга мувофиқ равишда фойдаланиш зарурлигини тушунтиради. Қимки эрмак учун ва ўйин учун ёки заруратдан эмас, такаббурликдан ёхуд худди шу санъат билан шуғулланишига кучи етмаганликдан ё бошқа бирор сабаб билан шуғулланаётган санъатни ўзгаририша, шаҳар раҳбари унга бу ишни манъ этиши ке-

рак, зарурият бўлса жазолаши даркор, чунки бу санъатдан бекордан-бекорга ўтиш, давлат тузумига чалкашлик ва турли иллатлар кириб қолишига кучли сабаб бўлади. Афлотун бу гоя тўғрисида ва бундай ҳодисалар туфайли бўладиган заарнинг товони ҳақида жуда кўп гапиради.

Сўнгра Афлотун, шаҳар аҳолисига зарур бўлган озиқ-овқатлар тўғрисида гапириб ўтади. Шаҳарнинг ҳокимлари овқат масаласини бошқариб туришлари, соҳиби қонунлар эса бу ишга беътибор бўлмасликлари керак. Аксинча, улар шаҳар аҳолисини, шу қатори қуллар ва ҳайвонларни озиқ-овқат билан таъминлаш бўйича, сўнгра шаҳарликлар бир-бирларига берадиган ҳадялар, совғалар тўғрисида қатъий қонунлар жорий этишлари керак. Афлотун худоларга сиғиниладиган жойларни, шаҳар аҳолиси ўз манфаатларига тааллуқли масалаларни ҳал этиш учун йиғиладиган сарой, кошоналарни тасвирлайди. Шундай жойлардан бири бозорлардир. Соҳиби қонунлар ва шаҳар ҳокимлари буларнинг ҳаммасини ҳисобга олишлари зарур.

Афлотун олди-сотди масалаларини кўриб чиқади. Шу қатори одамларга зарур бўлган асбоб-ускуна билан таъминлаш, қадамжолар, ибодатхоналар, кошоналар, уруш ҳақида, сўнгра, шартномалар тузиш, чегаралар, динларга мансублик ва динлар ҳақида ёзади. Соҳиби қонун буларнинг ҳаммаси ҳақида жон куйдириши, ўйлаши зарур. Афлотун бу нарсаларни китобининг бўлнимини охирда эслатиб ўтади.

ТҮҚҚИЗИНЧИ БЎЛИМ

Бунда Афлотун қонунларнинг асосий қондалари ва соҳиби қонун бу ишнинг ҳеч бир томонига бефарқ қарамаслиги, уларга риоя қилинишига ғамхўрлик қилиши зарурлиги ҳақида гапиради.

Кейин Афлотун қонунни ва унинг асосий қисмини такомиллаштириш лозимлигини айтиб ўтади. Ушбу шаҳар аҳолисининг энг яхши қонунларга янада сидқидилдан бўйсунишлари учун ўз руҳларини тарбиялашлари зарурлигини таъкидлайди, чунки эркин бўлиб туғилган (одам) уларга (қонунларга) ихтиёрий равишда, қул эса буюрилганда гина бўйсунади. Яхши ғазилатларга эга бўлган шаҳар аҳолиси энг бахтиёр одам бўлишлари ҳамда қонунларга ихтиёрий бўйсунишларини таъминлаш учун қонунларни такомиллаштириш ва улардаги қондаларни мустаҳкамлашга ғамхўрлик қилишлари керак. Афлотун

муқаддас уйлар ва иншоотларни зиёрат қилиш ҳамда дўстлик энг олий фазилатлардан бири эканлиги ҳақида мисоллар келтиради. Ибодат қилинадиган уйларни эъзозламайдиган жоҳил одамларга қандай муносабатда бўлиш зарурлиги ҳақида эслатади.

Афлотун ота-оналар ва ҳокимларни менсиммайдиганларни жиноятчилардай жазолаш зарур, деб ҳисоблайди. Ҳокимият вакиллари бундай ишларни ўз зиммаларига олиб, жиноятчиларни уларнинг жиноятларига қараб — таёқ билан уриб, жарима солиб, қатл этиб жазолашлари керак, деб ҳисоблайди. Агар (жиноятчи) жазога норози бўлса ва унинг ижро этилишига қаршилик қилса, бу билан қонунларга ташқи душманга қараганда кўпроқ зарар келтиради, деб эслатиб ўтади.

Кейин мерос масаласи кўриб чиқилади. Агар шаҳарда катта авлодга мансуб, фойдали ишлар билан машғул бўлган бирор покдоман шахс бўлса, унинг иши давом эттирилиши зарур, бирор амал соҳиби вафот этса, унинг ўрнига бошқа бир одам ўтириши керак. Афлотун жазолар ва пул жарималари масаласини қисқача баён қиласди. Ўғрилик ҳақида мисол келтиради. Агар ўғри ўғирлаганини икки баравар кўп қилиб қайтариб берса ва тавба қилса, у ҳолда жазо, қамоққа солишдан бошқа бир енгилроқ жазога алмаштирилади ёки жазо бекор қилиниши даркор. Афлотун, агар одамлар олий фазилатларга эга бўлсалар, у ҳолда улар қонунларга ҳеч мухтож әмаслар ва жуда бахтиёрлар, деб тушунтиради. У, шаҳар аҳолиси қадимги қонунлардан баъзи бир ўғитларни топишлари ҳақида эслатади. Бу ўғитлар, соҳиби қонунларга камдан-кам эҳтиёж тутдиргани ҳолда, уларга ахлоқни тузатиш борасида анчагина фойда келтирадилар. Афлотун яна шеъриятда акс этган ёзилмаган урғодатлар ва умумий қонунлар ҳақида ҳам эслатиб ўтади.

Афлотун, хоҳлаб ва билиб туриб қилинган ёвузлик ҳамда одат бўлиб қолган ва тушунмай қилинган ёвузлик, қонунлар нуқтаси назаридан бир хилда ёмон, улар шаҳар ишларига ҳам заарар келтиради ва бузади, деб ҳисоблайди. Афлотун (ёвузлик қилингани учун) бериладиган жазолар ҳақида гапиради, сўнгра у шаҳар аҳолисининг бир-бирига билиб туриб ёки ногаҳон, билмай туриб келтирадиган зааррлари ҳақида гапиради. У, ўзларида маълум бўлган (давлатни, шаҳарни) бошқариш шакллари, адолат ва олижканоблик ва шуларга ўхшаш бошқа фазилатлар, уларнинг билиб туриб ёхуд билмай амалга оширилиши ҳақида эслатади.

Афлотун ниҳоятда фойдали бўлган бир фикрни ту-

шунтиришга интилади, бу — адолатнинг гўзаллигидир. Адолатнинг амалга оширилиши ва бу борадаги барча қилинадиган ишлар гўзалми ёки йўқми? Афлотун ўчиш ва жиноятчини жазолашда адолатнинг моҳиятини таҳлил қиласи. Агар қатл этиш, уриш, жарима солиш каби хатти-ҳаракатларнинг ўзи айрим олинса, улар умуман гўзал эмас. Афлотун бунга мисол қелтириб айтадики, ибодат қилинадиган уйлардан бирига ўғриликка тушган одам ё урилади ёки қатл этилади.

Афлотун қўйидагиларни тушунтиришни ўзига мақсад қилиб қўяди: қонунлар туфайли тарбия топадиган, улардан бошқа ҳеч нарсани билмайдиган, фақат қонун йўриқларини бажариб, унга хилоф иш қилмайдиган, таҳсинга лойиқ одам борми ёки йўқми? Бу борада у одамлар орасида сақланиб келаётган улкан қарама-қаршиликлар борлигини айтиб ўтади. Кейин у идрок қилиб, билиб туриб эмас, билмасдан жиноят қилган шахсни жазолаш керакми йўқми, деган масала ҳақида гапиради, чунки, у одам барибир қачондир эртами-кеч жазосини олади-ку! Агар одам фаҳм ва фаросат қувватига эга бўлса, иллатлар келтирадиган ишлардан ўзини тияди, агарда у ўз инсоний руҳиятини менсимаса, у ҳолда табиатан иллатли бўлган ишларни қилишгacha боради, эрта ё кет у ўз қилмишларининг жазосини тортади. Сўнгра Афлотун жазолар ҳақпда гапиради ва ўз замонасида маълум бўлган жинояларга кўра жазоларни даражаларга бўлиб чиқади.

«Муаллиму соний» ўзигача етиб келган китоб бўйича ушбу мавзуни ёритди. Бу китобни диққат билан ўрганиб, фикр юритганимиздан сўнг, биз ҳаким (Афлотун) ёзилмаган қонунларнинг маъносини тушунтириб беришни ўзига мақсад қилиб қўйган, деб хулоса чиқардик. Китобда билдирилган фикрлардан гўзал ва нозик маънолар, қимматбаҳо ғоялар дурданасини топдик, бу маънолар ва ғоялар икки маротаба фойдали бўлдилар, чунки у (Афлотун) ўз олдига қўйган мақсад бизнинг ҳам мақсадимиз бўлиб чиқди. Бу китобдан қўллёзмаларнинг биз тайёрламаган бўлимлари тушиб қолди. Бу китобнинг бўлимлар сони (ҳар хил иусхаларда — тарж.) ҳар хил. Бирорлар ўнта (бўлим) бор деса, бошқалар ўн тўртта, деб тасдиқлайдилар. Қўллимида фақат баён қилиб ўтилган бўлимларгина бор.

ФАЛСАФАТУ АРИСТУТОЛИС

(Арасту фалсафаси)

БИРИНЧИ БЎЛИМ

Арасту инсон баркамоллигини худди Афлотунга ўхшаб, баъзан эса кенгроқ ҳам таҳлил этади. Аммо Арасту ўзи тушунтира олмаганида ёки ўз мулоҳазаларини илми яқинийага эришишга молик бўлувчи далиллар ёрдамида осонлаштира олмаганида, Афлотун (одатда) бошлайдиган ҳоллардан эмас, балки улардан аввалгилиридан бошлаш зарур, деб ҳисоблайди. Шунинг учун Арасту, орзу қилинадиган бўлиб кўринган ва вақт нуқтани назаридан бошқа истаклардан устун турувчи эзгулик деб билинадиган ва интилинадиган, (одамларнинг) мақсадларп тўртта, деб тушунтиради, булар: тан соғломлиги, туйғулар (аъзоларининг) соғломлиги, турли нарсаларни идрок этишга бўлган қобилият соғломлиги (бу қобилият борлиги учун ана шу соғломлик ҳам бўлади), интилишга бўлган қобилият соғломлиги (бу қобилият борлиги учун ана шу соғломлик ҳам бўлади).

Буларни (ҳаммасини) билмоқлик зарурий фойдали билимдир. Зарурий фойдали ва фаол интилиш — бу аввалан шундай интилишки, унда ўша интилиш бошқа бироннинг интилиши билан қўшилиб мазкур одам учун бўлади ёхуд (ўша интилиш) мазкур одамдаги интилиш билан қўшилиб бошқа бирор учун бўлади ва бу интилиш бирор ҳаракат ёки мулоҳаза бўладими йўқми фарқи йўқ. Агар интилиш ҳаракатининг ўзи бўлса, у ҳолда у дастлабки (бирничи) ва фойдали (интилиш) бўлади. Агар интилиш мулоҳаза бўлса, у ҳолда мулоҳаза сифатида фойдали бўлади. Арасту айтадики, ушбу тўртта интилинадиган мақсадлар инсон саломатлигининг энг олийжаноб ҳолатлариридир ва улар шу билан бирга ўзгариб ҳам турадилар (бузилиш ёки баркамоллик тарафларига).

Сўнгра Арасту айтадики, осмон ва ердаги туйғу билан ҳис этиладиган нарсалар ва кўзга кўринадиган ҳолатларни ҳамда руҳнинг ўзидаги туйғуларнинг мавжудлиги сабабларини билишга руҳ доимо интилиб туради. Руҳ

яна, руҳиятда пайдо бўладиган бошқа ғоялар ва эсдаликларнинг ҳақиқий моҳиятини, хоҳ улар мазкур одам руҳида пайдо бўлаётган бўлсин, хоҳ бошқа бир одам руҳида пайдо бўлиб унга (мазкур одамга) маълум бўлган бўлсин, барибир билишга интилади. Аммо буларнинг ҳаммаси аввалги исталинаётган мақсадлар (мажмуасига) кирмайди. Уларни идрок этиш билан руҳ на соғломлик ва на бошқа бирор нарса учун фойда топмайди, улардан руҳ фақат билимни билим сифатидагина ўзлаштиради. Юқорида айтилган нарсалардан бир нимани билиб олган одам қувонч ва ҳузур топади.

Агар инсон хайриҳоҳлик, гўзаллик, олийжаноблик ва улуғворликка бошқа одамлар орқали эмас, балки ўзи ва ўз руҳи ўртасидаги мавжуд нарса орқали эришган бўлса, ул (одам) ҳақиқатан ҳам хайриҳоҳлик ва баркамолликка эришади. Буни унинг ўзидан бошқа ҳеч ким сезмаган тақдирда ҳам унинг руҳи улуғвор ва олийжаноб бўлади ва ўша одам бу фазилатларга эришганидан бағоят хурсанд бўлади. Шу билан бирга у одам маълум бир даражада ушбу хайриҳоҳликларни унга ҳалқ бахшида этган деб ўйлайди. Ёки ўзидаги фазилатларнинг баркамоллиги, улуғворлиги ва таҳсинга сазоворлигига, айниқса кўпчилик одамлар эришиб бўлмайди деб тасаввур қилган хайриҳоҳликларга эришганига ҳалқ сабабчи, деб ўйлайди.

Аммо кўпчилик, юқорида зикр этилган нарсалар ва маълумотларни билиш шарт эмас, исталинувчи мақсадларга уларнинг фойдаси тегмайди, акслича, ўзининг зарурияти ва фойдалилиги билан ҳам ортиқчадир, деб ҳисоблайдилар. Шунга қарамай улар (бу билимни) улуғвор ва олийжаноб дейдилар. Инсон интилиувчи билимни улар аввалан икки хилга бўладилар: а) ўша исталган тўрт мақсаддаги соғломликка эришишда инсон фойда топишга ёхуд энг юксак даражадаги соғломликка молик бўлшида ёрдам берувчи, хоҳланмиш билим; б) ўзи ҳар қанча фойдали бўлса ҳам ортиқча бўлган бирор нарса учун эмас, балки ўз-ўзича хоҳланиладиган билим. Билимни бундай бўлиш тўғри, чунки у, руҳлар орасида алоқа ўрнатилишидан ачча олдин руҳларнинг ўзлари (айрим-айрим) ўша билимларга интилишларига имконият яратади. Ушбу билимлардан бирига ҳаракатни (унинг ёрдамида) рўёбга чиқариш учун мурожаат қиласилар. Бопқа билимдан ўзларини тортадилар. Билимнинг биринчи хили «амалий», иккинчиси эса — «назарий», — деб аталади.

Аммо одамлар, ўша тўрт истаминалувчи мақсадлардан

нималар фойдали эмаслигини фаҳм этиш учун баъзан ўз ҳис-туйғуларидан фойдаланадилар. Улар сезги-ҳиссиёт орқали идрок этилувчи нарсаларни билишга истиладилар, аммо уларни ўз сезгилари туфайли идрок қилсалар ҳам масалан, ҳайкалтарошлиқ, инжак расмлар, оромбахш қуилар, хушбўй ислар, нозик буюмларни билган каби билсалар-да, улардан исталинаётган мақсадларга (эришиш) учун эмас, балки фақат завқ олиш учунгина фойдаланадилар. Бу ҳолда завқнинг маъноси, ҳайриҳоҳликка эришишдан, ҳайриҳоҳ (завқа) эришиш маъқул қўрилганидан иборат бўлиб қолади холос. Ҳузурга эришмай ҳузурланиб бўлмайди, унга сезги-туйғу орқали эришилгандағина у намоён бўлади ва сезмай туриб туйғусиз ҳузур олиб бўлмайди. Бошқа сезги орқали эришиладиган билимлар ҳам шу йўспинда мавжуддирлар. Баъзан инсон идрок этиши ва билиши орқали завқ олувчи сезги-туйғу орқали идрок этиладиган нарсаларнинг мавжудлиги сабабини (кўрсатувчи) билимларга иисбатан бу билимлар (яъни фақат ҳис этиб олинган билимлар) ташқи билимлардирлар. Аммо инсон афсоналар, латифалар ва халқ ривоятларини билишдан ҳам қувониб, ҳузур олади. Бунинг (ҳақиқиёт) қувонч олиш учун аҳамияти йўқ. Ҳикоя қилувчи, афсоналарни айтuvчилар, шеърият ва халқ ривоятларини эспитувчи, кейин бопқаларга айтиб берувчиларга иисбатан бўлган фикр ҳам шундай. Одамга айтиб берилган ва «ўқилган» шеърият ҳамда афсоналардан пайдо бўладиган ҳиссиётлар у оладиган қувонч, ҳаловат ва ҳузурни вужудга келтирадиган ҳиссиётлардир. Энг юксак, баркамол билим (дараҷасига) эришган ҳар бир инсон энг юксак ҳузурга молник бўлади. У руҳида баркамол билимга эришган чоғида ундан оладиган ҳузури ҳам тўлақонли ва баркамол бўлади. Бу билимлар ва камолот ҳам фақат ўзича билим ва камолот бўлиб қоладилар ва ҳузурни, айтилган исталинувчи тўрт мақсадда эмас, уларниг ўзидан (шу билим ва камолотдан) оладилар. Шунга қарамай, одамлар улардан фойдаланадилар. Исталинувчи (тўрт) мақсад учун ҳузурланишига эришмоқ ниятида улардан фойдаланиш тасодиғий бир ҳолдир.

Сўнгра, Арастунинг фикрича, зарурий билимлар худди одам билан дунёга келгандай унга туғилишидан бери тааллуқлидир, улар ҳис-туйғу орқали эришилганидан кўпроқ табиатдан эҳсон қилингандирлар. Баъзан инсон ўша исталинаётган мақсадларнинг соғломликларига етишмоқ учун ҳис-туйғудан олган билимлардан фойдаланадилар. Сўнгра Арасту айтадики, инсонга эришилган билим-

лар етарли бўлмаганидан, у инсон туғма билимлардан фойдаланишга интилади. Агар ўзига зарур бўлган жиҳатларга чуқурроқ назар ташлайдиган бўлса, у ўзи бажариши зарур ва муҳтоҷлик ҳис этган ишларни рўёбга чиқариши учун тугма билимлар ҳам етарли эмаслигини тушунади. Шунда инсон билимларнинг (бошқа) кўп турларига ҳам мурожаат этади ва токи улар устида фикр юритмай, ўрганиб чиқмай ҳеч ишга қўл урмайди. У ўзи ташаббуси билан доимо бошқалар учун наф келтиришни хоҳлайди, бошқаларни саволларга тутади, ўзи ўйлаган нарса тўғрисида бошқалар билан маслаҳатлашади. ўзининг кашфиёти ва эҳтироси тўғрими, ўйқми билгиси келади. Буларнинг ҳаммаси билимларни бошқарувчи тугма қобилият қувватининг кўрсатгичидир. Фикрлаш ва таҳлил этиш туфайли одам ўзида аввалидан номаълум бўлган билимларни топади. Кўпинча у қайси хулоса фойдали, қайси бири заарли эканлигини билмай ҳайратланиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Кўпинча у таҳлил, текширувлар натижасида кашфиёти, аввал ўзи сезмаган бўлса ҳам, хато эканлигини кейин билиб қолар.

Фанларга рагбат қилиб, уларни ўрганиб, таҳлил этиб инсон улардан баъзилари ишончли ва ҳақиқий, баъзилари эса — бўш ва аҳамиятсиз эканлигини билиб олади. Аммо у ўз изланишлари туфайли ҳақиқатга олиб борувчи йўлда турган бўлса, у идрок этмоқчи бўлган нарса ҳақидаги камолот даражаси бўлади, бу баркамоллик. ўзининг ҳаққонийлиги билан иштиҳосига етиб бормаган бир чегара, ўзидан кейин яна бир ҳадди бор манзилдир. Амалий фанларга эришиш борасида инсонпинг ҳолати тушнайдай тасаввур этилади.

Арасту, амалий фанларга эришишнинг учта усули бор деб тушунтиради, улар: 1) ҳис-сезги ёрдамида; 2) ҳис-сезги орқали эришилган билимлардан миқдор жиҳатдан кўпроқ бўлган биринчи (жибиллий) билим ёрдамида; 3) таҳлил, текширувлар ёрдамида. Назарий фанларда ҳам шулар борга ўҳшайди. Эришишнинг уч усулига идрок этишнинг уч усули тўғри келади: 1) ҳис-сезгилар; 2) ҳис-сезгидан олинган билим маълумотидан кўпроқ бўлган биринчи билим маълумотлари; 3) текширув, таҳлил натижасида олинган маълумотлар. Текширув, таҳлил натижасида олинган билимларни дастлаб, ҳали текширилмаган нарсалардан олинади. Ўрганиб, текшириб чиқишидан аввал улар изланилаётган мақсад бўлганлар ва «идрок этиш нуқталари» деб аталганлар. Фан талаб этадиган жиҳатни аниқлаш учун фойдаланиладиган дастлабки маълумотлар «муқаддимот» деб аталадилар.

Фан текширадиган нарсаларни «матлуб ал-мақсад» деб, ўрганилганларини эса — «хулосот» деб атайдилар. Шундай қилиб, бу уч нарсанинг ҳаммаси олдиндан мавжуддирлар.

Арасту, инсон фойдали нарсалар ҳақидаги билим ҳақиқатига етиша олмайди, деб тушунтиради. Инсон ўзининг интилиши қандай эканлигини ва фойдали нарсалардан қайси бирига интилиши зарурлигини билолмайди, интилишининг чегараси ва бу чегара аниқланганми, натижаси борми, йўқми унга номаълумдир. Аммо биз, инсоннинг эслатиб ўтилган исталинувчи мақсадларнинг соғломлигига эришишга интилишини биламиз. Агар инсон аниқ бир мақсадга етишиш учун фойдали нарсалардан қайси бирни кераклигини, кўриб ўтилган тўрт мақсаддан қайси бирлари зарурлигини аниқлашга ҳаракат қилиб кўрса, унда масалан, қўйидагиларга ўхшаш саволларга: ҳис-сезги соғломлиги бадан соғломлигига боғлиқми, йўқми ёки бадан соғломлигини таъминлаш учун ҳис-сезги соғломлиги зарурми ва ҳис-сезги туфайли бадан соғломлиги барқарорми ёхуд буларнинг ҳаммаси айрим бир фойдали нарсанни сақлаб туриш учун керакми, деган саволларга жавоб излашга аҳд қилганида у қийин аҳволга тушиб қолган бўлар эди.

Агар сезгилар мақсаднинг ўзи бўлсалар, унда улардан бадани соғломлаштириши учун фойдаланиш керак бўлмаса эди, чунки бадани, ҳис-сезгиларнинг борлигини таъминловчи бир ускуна, ёки воситачи ёхуд ашё деб ҳисоблаш мумкин. Бадан соғломлиги ва интилишлар қуввати соғломлигининг мавжудлигини сақлаб турувчи инсонга хос қобилият ва интилишлар қуввати ҳис-сезгилар соғломлигининг мавжудлиги, бор бўлиши учун хизмат қиладилар. Баъзан сезгилар таъсири ва шу ҳис-сезгилар туфайли бўладиган инсон истаги ва амали мақсаднинг ўзи бўлиши мумкин.

Бу хулосаларнинг ҳаммасига эътиroz билдириш мумкин. Аммо биламизки, биз ўзимизнинг баданларимиз ва бошқа барча нарсаларни соғломлаштириши учун ёрдам берувчи нарсага эришиш ниятида ўз ҳис-туйғу сезгиларимиздан фойдаланамиз ёки улардан бирни (яъни ҳис-сезги) бошқа бирни (яъни бадани соғломлаштириш) учун мавжуддир деб ҳисоблаймиз. Шундай қилиб айланаверади: уларнинг баъзилари бошқалари учун ва бошқалари туфайли мавжуддирлар.

Инсон, мақсадга етиб бормаслик ёки мақсади бўлмаган нарса олдига етиши учун эмас, аксинча ўзининг интилишларининг маълум бир мақсади бўлиши учун

ҳақиқатга етишишни хоҳлайди. Ўзининг руҳи табиатан бадан соғломлиги ва ҳис-сезги соғломлигига боғлиқлигини ва соғломликнинг бу ҳолатлари исбот талаб қилишини иисон тушунади. Ўзлари ҳақида аввалан тугал билим бермайдиган, аммо бу билимнинг арзимас улушкини берувчи нарсаларнинг борлиги туфайли айтиш мумкини, иисон камолотга эришишга ё табиатан ёки истаги ва саботи ила итилади.

Аммо бадан соғломлиги ва ҳис-сезги соғломлигидан олинадиган нарса одамнинг болалик ва ўсмирлик даврларида эришадиган (нарсаларга) ўхшайди. Бадан соғломлиги ва ҳис-сезги соғломлигининг қисқариши болалик ва ўсмирлик даврининг қисқаришига ўхшаса керак. Баъзан, бадан соғломлиги бошқа (бир) мақсадга қаратилган бўлиши ҳам мумкин, у ҳолда ҳис-сезги соғломлиги, бадан соғломлигига шароит яратувчи, шу соғломлика эришиш ўчун фойдаланиладиган мақсадга асос бўлиб қолади. Агар иисон, бадан ва ҳис-сезги соғломликларини, шу ҳис-сезги ва бадан соғломлигини таъмниловчи фарқ этиш кучи соғломлигини ҳамда интилиш кучи соғломлигини чегаралайдиган бўлса, жуда мушқул аҳволга тушиб қолиши мумкин. Кейин у, бадан соғломлиги ҳолати яхшими ёки ҳис-сезги соғломлиги ҳолати яхшими, деб ўйлаб қолган бўлар эди, гарчи кўпчилик айтганидек энг афзали ҳис-сезги, туйғу соғломлиги бўлса ҳам. Сўнгра у иисон фарқ этиш кучи яхшими ёхуд интилиш кучи яхшими, деб ўйлашга тушар эди. Буларнинг ҳаммасини тушуниш ниҳоятда мушкул ишлар.

Қўйиндагиларни ҳам иисон мулоҳаза қилиб тушуниши жуда қийин. Агарда изланилаётган мақсадлардан энг зарурийлари чекланиб қўйилса ёки уларни камолот даражасига етказилса, ушбу истак-ҳоҳишларда меъёрдан ўтиб кетадиган ва иисонга хос бўлмайдиган нарсанни унинг руҳи хоҳлайдими, хоҳламайдими? Ёки, унинг руҳи ҳар бир изланилаётган мақсадлардан ҳар бирининг башарият учун баркамол ва иисонга хос бўлган энг яхши ҳолатига итиладими?

Руҳий ҳақиқатга эришишда нималарга итилишини, руҳиятида нималар пайдо бўлаётганини, кўриниб турган нарсаларнинг асосларини, моҳиятини билишда, бу оддий иисоний билимга эришишга бўлган итилиши ёки на фанларга, на умуман одамга тааллуқли бўлмаган ҳаддан ташқари ҳоҳишми ёки ўша изланилувчи тўрт мақсадга оид бўлган, ҳақиқатан ҳам чин иисоний хо-

ҳишми, бундай масалаларни мuloҳаза қилишда писон кўп қийинчиликларга дуч келади.

Ушбу, писонга хос, изланилаётган тўртта мақсад ҳайвонларга ҳам тааллуқли. Чунки ҳар бир ҳайвонининг ҳам бадани, ҳис-сезгиси фарқлаш қобилияти бор ва шулар туфайли ўзининг бадани ва ҳис-сезгисининг соғломлигина сақлаб қолишга итилади. Аммо ҳайвонда ҳис-сезги орқали идрок этиладиган нарсаларпинг мавжудлиги сабабларини билишга ва ердаги барча нарсанинг (мавжудлиги) сабабларини билишга бўлган итилиш ўқ, мавжудлиги сабабиятларини билишга бўлган итилишни пайдо қилувчи нарсаларга ҳайвон ҳеч ҳам ҳайратланмайди.

Қўйидаги масалаларни мuloҳаза қилганда ҳам писон кўп қийналади. Инсоннинг билимга бўлган итилишининг сабаби нимада? Агар соғ инсоний сифат бўлмаса, писонни ҳақиқат томон йўналтирувчи, билиш, идрок этишга бўлган итилиш қобилияти ва биринчи, дастлабки билимлар унга нега берилган? Балки булар (фақат) одамзотга хос ҳислатлардир?

Эҳтимол, одамзот ичидан баъзи одамлар, ё ўзларининг асл моҳиятлари ёки тасодиф кучи туфайли бўлган билимлари билан энг баркамол инсон бўлолсалар керак. Балки билиш, инсон моҳияти ёки инсон моҳиятининг таъсиридан биридир. Агар-да билиш, инсон моҳиятининг таъсиридан бири бўлса, унинг моҳияти, бу таъсири (ҳаракат) рўй берадиган онда энг юксак баркамолликка эришишга бўлган итилиш узра пайдо бўлган унинг (моҳиятининг) таъсири (ҳаракатидан) иборат бўлади. Шундай экан, ўша таъсири (ҳаракатни) ни пайдо қилувчи нарсани ўзи нима ва унга итилиувчи ҳар бир инсон учун у, изланувчи мақсадми ёки йўқми, билиб олиш керак бўлади.

Ҳақиқатан ҳам одамлар зарурат орқали ўзлари эҳтиёж сезган ҳолатларни билишга, идрок этишга интиладилар. Нарсаларни идрок этиш, билиш учун зарурат туғилмай туриб билим хайрли бўлмайди. Яна, билим сифатининг даражаси, зарурий даражадан ошиб кетмаслиги керак. Инсон интилаётган нарса ҳаддан зиёдми йўқми ва инсонга табнатан хос бўлган бу ҳаддан зиёд ҳоҳишни чегаралаш ва босиб туриш керакми ёки умуман йўқотиш зарурми? Бу саволларнинг барчаси мuloҳазалар юритишини талаб қиладилар ва улар бўйича кўпдан-кўп турли фикрлар мавжуд. Буларнинг ҳаммаси ҳайратга соладиган масалалар, турли фикрлар мавжуд бўлган мuloҳаза мавзуларидир.

Одам агар булардан (турли ғикрлардан) биронтасини афзал күрадиган бўлса, бу ишни у, ё ўзини қониқтириш учун қилган бўлади. Бу ҳақда турли ғикрлар кўп. Лекин одамнинг имкониятлари чегараланиб қўйилса, бу билан унга хос турмуш, ҳаёт кечириш сифатини чегаралаб қўйилмайдими?

Агар одам, бадан ва ҳис-сезги соғломлиги, табиат эҳсони бўлган фарқ этиш ва билиш қобилияти, ҳамда эркин танлашга бўлган ният ва қобилият ҳақида мулоҳаза юритадиган бўлса, у ҳолда инсонга табиат томонидан, ҳайвонот, наботот ва табиатдаги бошқа нарсаларга ҳам берилган қобилиятлар, бадан ва ҳис-сезги соғломлигига эришиш учун етарлими, йўқми, деган савол туғилади.

Агар ният ва эркин танлаш мақсад бўлсалар, табиатдан олинган қобилиятлар бадан ва ҳис-сезги соғломлигига эришиш учун етарли бўлса, у ҳолда нега инсонга ният ва эркин танлаш (имконияти) ато этилган? Балки, ният ва эркин танлашни табиат ҳаддан ортиқ бергандир, унда уни чегаралаб қўйиш керак бўлади. Аммо табиат ато қилган ният ва эркин танлаш (имкониятини) қандай чегаралаш мумкин? Агар ният (хоҳиш) ва эркин танлаш одамга хос бўлса, улар табиат берган бадан ва ҳис-сезги соғломлигига эришишга хизмат қиласиларми? Ёки инсонга табиатини хос бўлган нарса, ният ва эркин танлаш туфайли инсонда мавжуд бўлган нарса учун хизмат қиласиларми? Ёки түфма одат ва ният биргаликда, инсон бошқа бир нарсага риоя қилиши учун хизмат қиласиларми? Инсон эришган энг юксак камолот, табиат ато қилган камолот даражасининг ўзими ёки унга етарли даражадаги (камодот) эмасми? Инсон эришган баркамоллик, ният ва эркин танлов натижасими ёки улар ва яна, түфма, жибилий одат туфайли эришилган, унинг моҳиятига боис баркамолликми ёки бу баркамоллик бошқа бир алоҳида сифатла намоён бўладими?

Қисқаси, инсоннинг энг юксак баркамоллиги бўлган мақсад ўзи нималигини билиш керак бўлади. Бу энг юксак баркамоллик инсоний моҳиятми ёхуд инсон асл моҳиятга эга бўлгандан сўнг пайдо бўлувчи таъсир (ҳаракат) ми, аниқлаш зарур. Ушбу энг юксак баркамоллик, инсонга табиат ато қилган нарсами ёки табиатдан олинган модда (материя) бу баркамоллик учун асос ва манбаъни тайёрлаб берадими ва уларни (асос, манбаъларни) инсон ўзининг нияти ва ирода эркинлиги воситаларида ани шу энг юксак баркамолликка эришиш учун фойдаланадими? Одамнинг бадан ва ҳис-сезги соғломлиги унинг

‘(одамнинг) моҳиятини белгиловчи нарсанинг соғломлигими ёки улар (бадан ва ҳис-сезги соғломлиги) нуқсоплардан иборатмилар? Буларнинг ҳаммаси барча ҳайвонларга ҳам тааллуқли бўлгани учун бадан ва ҳис-сезги соғломлиги инсоннинг ўз-ўзича моҳият касб этишига тайёргарлик ва манбаб ёлиб қолади.

Инсон нарсалар, буюмларни билгани туғайли интилаётгани, ҳамда шу билимга эга бўлиш борасида фақат ҳақиқатни билиш билан чегараланиб қолиши, инсон моҳият қашф этишига сабаб бўладиган баркамоллик учун фойда келтирадими? Ёки ҳақиқатни билиш инсон моҳиятининг таъсирларидан бири бўлиб, у туғайли инсоний моҳият баркамолликда ўзининг энг юқори дарасига кўтариладими?

Бу саволларга жавоб топиш учун ҳам, инсоннинг асл моҳияти нимадан иборат эканлигини, унинг энг юқсак баркамоллиги қандай, одам моҳият касб этишига ва ана шу энг юқсак баркамолликка эришишга унинг (моҳиятнинг) таъсирни нималардан иборат эканлигини таҳлил қилишга одам мажбур бўлади. Бунинг учун у, инсоннинг ўзининг қандайлигини, инсонийлиги нимадалигини, буларни билишга интилиши учун (агар шундай интилиши бўлса) унинг мавжудияти нега яратилган ва нимадан иборат эканлигини билиб олмаса, идрок этмаса, у ҳолда қандай мақсадга интилиши зарурлиги мавҳум бўлиб қолади.

Арасту, ҳақиқий инсоний фаолият бўлган фаолият (ҳаракат), агар инсоннинг коинотда яратилиши сабаби бўлган мақсад аниқ маълум бўлса, у ҳолда инсон унинг (коинотнинг) бир қисми эканлиги ва шу коинот билан бир умумийликни ташкил этиши ҳақида хабар беришини тушунтиради. Агар тўқувчи, косиб ва шаҳар фуқаросининг ҳар бири ўзининг нега яшаётганини билмаса мақсад ва манфаат даражаси мавҳум бўлса, ҳар бирининг айрим-айрим мақсадлари ҳам номаълум бўлади, бу худди, агар бўлаклардан иборат умумиятнинг мақсади номаълум бўлса, унинг бир бўлгининг мақсадини аниқлаб бўлмаслигига ўхшайди. Шунга ўхшаш, токи бадандаги бошқа аъзолар орасида қўлнинг моҳияти, мақсад ва фаолияти номаълум қолар экан, бир бармоқнинг ҳам моҳияти, мақсад ва фаолияти номаълум бўлиб қолаверади. Биз аввало бутун вужуднинг охирги, эпг юқсак мақсадини билиб олишимиз зарур. Шундай қилиб воқеликлар умумлашмаси, ҳар бир бўлгининг мақсади ё шу бўлакнинг ўзи ёки барча умумият эриша-

диган сўнгги мақсадга сабаб бўлувчи муқаррар, зарурий ғойдали бир нарса бўлади.

Муқаррар, инсон коинотнинг бир бўлаги (қисми) экан, ва агар биз унинг мақсадини, фаолиятини, ғойдалилигини ва (бутун борлиққа муносабатининг) даражасини аниқламоқчи бўлсақ, биз аввало бутун коинотдан келиб чиқадиган мақсадни билиб олишимиз зарур бўларди. Шунда бизга, бутун коинот мақсади бўлган мақсадга эришишда, шу коинотнинг бир бўлаги бўлишимиз зарурлиги равшан бўлар эди. Одамга тааллуқли нарсани билини учун биз одамнинг мақсадини (ундан пайдо бўлувчи мақсадни) ва инсоний баркамоллик (нима эканлигини) ни билишга интилишимиз зарур. Бунинг учун биз бутун коинотдан келиб чиқувчи мақсадни билишга мажбур бўламиз. Аммо бунга, бутун коинотни ташкил этган барча бўлакларни ва уларнинг асосларини билмай туриб эришиб бўлмайди. Биз, бу мақсад ўзи нимадан иборат эканлигини, қандайлигини, нима туфайли ва нима учун у мавжудлигини билишимиз керак. Бу бутун коинотни ташкил этган барча нарсалар мажмуасига ҳам, унинг ҳар бир бўлагига ҳам тааллуқлидир.

Инсонга икки нарса хос. Улардан бири — табиатдан олинган, бошқаси — ният (хоҳиш) бўйигча. Агар биз табиатан олинадиган баркамоллик ва шу баркамоллик маҳсули бўлган мақсад ҳақида билишни хоҳласақ, у ҳолда биз сўнгги мақсади инсон бўлган табиат умумлашмаси ҳақида билишимиз керак бўлади, (ўз навбатида) инсоннинг ўзи ҳам шу коинот мақсадлари умумлашмасининг фитрий қисмидир. Дарҳақиқат, агар коинот табиатга тааллуқли бўлса ва унинг кўплаб бўлаклари ҳам табиат ашёларига кирса, у ҳолда, табиатан коинотни билдирувчи ҳамма нарса — бутуни ё бўлагини ва ундан инсонга табиатан хос бўлгани ҳақида, тадқиқот, мулоҳаза ва ўрганиш орқали айрим фикрлаш керак бўлади. Бундай тадқиқотни «табиий фикрлаш» деб аталади. Инсонга ва бошқа нарсаларга тааллуқли ният хоҳиш орқали, ҳамда ният хосилларидан келиб чиқадиган хос нарсалар тадқиқот, мулоҳаза ва ўрганиш орқали кўриб чиқилади ва уни «пирдага асосланган инсоний билим» деб аталади. Бу ҳолат башариятга тааллуқли бўлгани учун бир одамга ҳам тааллуқлидир.

Агар инсон яратилишининг мақсади бўлмиш баркамоллик инсонга фақат табиатан хос бўлганида ва фақат яхши ният билан амалга оширилганида эди, у ҳолда баркамолликка етиштирувчи фаолият ва ҳаёт тарзи фақат чин инсоний фазилат, эзгу ишлар ва фаолиятлар,

тўёзал ҳаёт тарзи бўлур әди. Аммо инсонни ушбу баркамолликдан маҳрум этадиган ҳолатлар ҳам бор, улар инсоний бўлмаган фаолиятлар ва ҳаёт тарзи бўлиб, улар мараз, хунук ва ёмон ишлар ҳамда ёмон фаолиятлардир. Биз улардан қайси бирларини қабул этишимиз ва қайси бирларидан ўзимизни олиб қочишимиш кераклигини билб олишимиз зарур бўлади.

Агар инсонга табиатан хос бўлган бирор нарса вақт ўтиши билан ният ва эркин танловга ўтса, у ҳолда аввал унга табиатан тааллуқлисини, кейин эса эркин танлов орқали ўзлаштирганини таҳлил этиши керак бўлади. Демак, агар инсонга ният ва эркин танлов орқали тааллуқли бўлган ёки улар (ният ва эркин танлов) нинг иккисининг ҳосиласини аниқлаш мумкин бўлмаса, у ҳолда дастлаб инсонга табиатан хос фазилатни таҳлил этилади. Инсон этишиши зарур бўлган ва ўзи учун уни билishi шарт деб қабул қилинган билимни илм ал-йақинийа (ишонч илми) дейилади. Инсонга табиатан ва ният орқали мансуб нарсаларни, илм ал-йақинийа тадқиқ этганларининг барчасини инсон дастуруламал этиши керак бўлади.

Шундай қилиб, Арастунинг фикрича, инсон аввало илм ал-йақинийани, бу илмнинг салмоқ жиҳатидан қанчалигини, қандай хиллари борлигини, қандай мавзуларни ўрганишини, унинг изланаётган мақсадлар билан қандай қилиб ва нималар туфайли муносабати борлигини билиб олиш керак. Қаерда ва қандай қилиб ва нимадан улар пайдо бўладилар? Илм ал-йақинийани тадқиқ этиши пайтида қандай тўсиқлар, қаршиликлар бўлиши мумкин, бу қаршиликларнинг ўзи нималардан иборат? Илм ал-йақинийани ўрганишининг қандай шакллари бор, унга ўқитадиганлар бу шаклларнинг қайси биридан фойдаланадилар, ҳақиқий, ишончлиликнинг қайси даража ва туркумлари ишлатилади, эътиқод, ишонтиришнинг ҳамда тасаввурнинг шаклларидан ўқитиш даврида фойдаланиладими? Илми-ал-йақинийани ўрганиш ва уни идрок этиши қобилиятини бахш этувчи санъат, қандай санъат, у нималардан иборат, бу санъатларнинг қанча турлари бор, уларнинг ҳар бири ўзи қандай? Ўрганишнинг бошқа ҳамма турлари бўйигча қобилият берувчи санъат нималардан иборат?

Сўнгра Арасту, турли туркум, даражадаги одамларни қандай, нималарга, билимларнинг қайси турларига ўргатиш зарурлигини тунунтиради, токи ҳар бир инсон ўзи интилаётган мақсадни яхши тасаввур этсин, кўр-кўрони

жоҳилиятда қолмай шу билимни ўзига раҳнамо, дастур қилиб олсин.

Кейин у, баҳслардан келиб чиқадиган соғиғимлар нималигини, улар нималар билан узвий боғлиқлигини, қанча турлари борлигини, қандайликларини тушунтиради. Турли соғиғимлар таъсирида бўлган инсоннинг ёмон хислатлари ва ҳолатлари ҳақида мисоллар келтиради, соғиғимларнинг қайси турлари қандай ҳислатлар тугдеришини кўриб чиқади. Кейин у, бу хислатлар ва ҳолатлар бешта эканлигини айтади. Улардан қайси тарафдан огоҳ бўлиш зарурлигини тушунтиради.

Фақатгина «ас-санъатий мантиқий» («мантиқ санъатигина») соғиғимлардан сақлайди, у руҳнинг оқил қисмини тўғрилайди, руҳни илми йақинийа ва фанларни ўрганиш, тадқиқ этишнинг фойдалари жиҳатлари томон йўллайди. Бу санъат воситасида руҳнинг оқил қисми, ўқитиш силсиласида нутқ ва сұҳбатлардан қандай фойдаланишини, баҳслар қандай қилиб соғиғимларни келтириб чиқаришини билади, уларнинг биридан фойдаланиб, биридан огоҳ бўлмоқ учун билиб олади.

Арастуниг фикрича, кўпдан-кўп фанлар орасида бир тури (Форобий турни ал-жинс дейди) борки, у уч хилда намоён бўлади, улар «мантиқ санъати», «табиат ҳақидаги фан» физика ва «ниятлар ҳақидаги фан»лардир.¹ Мантиқ санъати бу икки фандан олдинроқ, юқорироқ туради ва бу икки фанга эришган ҳар бир кимсани мантиқ санъати синовдан ўтказади, бу икки фан, яъни — табиат ҳақидаги фан физика ва ниятлар ҳақидаги фанларга келсак, улар мавжуд бўлган, ўз жинслари пла бир хил нарсаларни қамрайди, мантиқ фани эса, аввало физика ва ниятлар ҳақидаги фанлар қамраб олган нарсалар тўғрисида билим беришга интилади. Модда материя ва мавжуд ашёлар бу учта фан нуқтаи назаридан бир жинсдаги нарсалардир, деган фикр бор. Мантиқ фани бу икки фандан пешвороқ бўлганидан, бу уч фанга мансуб мавжуд нарсаларни биринчи бўлиб текширади, ҳисобини олади. Бу уч фан табиатан барча мавжуд нарсаларни ва ният бўйича барча мавжуд нарсаларни ўрганадилар. Табиатан мавжуд нарса, табиий нарсаларни ўрганувчи фанга тааллуқли бўлади. Мавжудлиги фақат ниятга боғлиқ нарсалар, ниятлар ҳақидаги фан тасаруғига киради. Агар улар бирлашган бўлиб, уларга

¹ «Ниятлар ҳақидаги санъат» деб инсоннинг идрок этиш, билиш қобилиятини ўрганувчи, «идрок этиш, билиш илми»ни пазарда тутилади.

табиатан ва ният туфайли эришилса, бу иккала ғанга тааллуқли бўладилар...

Шунинг учун Арасту, муқаддимот берувчи нарсаларнинг жинс турларининг изланадиган мақсадлари бор ва уларни тадқиқ этадилар, уларга кўпчиликка маълум сўзлар шшора қиласидилар, деб ҳисоблайди. Бу нарсаларнинг ҳақиқатан мавжудлигига ҳис-туйғу (шуъур) шаҳодат беради, ҳар бир ақлан идрок этиладиган моҳият эса, ҳис-туйғу ила ўзлаштириладиган нарса ҳисобланади.

Мавжуд нарсаларнинг ушбу хиллари ўн жинсга—турга бўлинадилар ва улар синф—категориялар, деб атадилар, улар «Катагурияс» ёки «Китоб фи ал-маъқулот» номли рисолада тасвирланганлар. Бу жинслар табиий фанлар ўрганадиган нарсалар бўлиб, шу билан бирга ё «моҳиятни» ёки «қанча» лигини, ёхуд «қандай» ва ҳоказо эканлигини билдирадилар.

Сўнгра Арасту, мантиқ санъатининг таъсири ва ундан қандай фойдаланиш зарурлигини таҳлил этади.

У мавжуд нарсаларнинг мазкур хиллари навлари қандай тафаккур этилишини, улардан муқаддимот келиб чиқишини, бу муқаддимот қанча хилларга ўтишини, улардан изланадиган мақсадлар қандай пайдо бўлишини, муқаддимот ва изланадиган мақсадлар қайси нуқтада бир-бирлари билан туташиллари ва ажралишларининг сабабларини тушунтиради. Ҳар бир излапувчи мақсад умумияти ила, заруриятдан ҳақиқат ва ёлғонни билдирувчи икки қарама-қарши мулоҳаза ўрганадиган мавзудир. Улар ўрганишда бу икки қарама-қарши мулоҳазаларнинг қайси бирлари ҳақиқатлиги номаълум бўлади. Ҳақиқий билим изланилади ва таҳмин қилинади. Улар (яъни қарама қарши мулоҳазалар) иккита зарурий муқаддимотга бўлинадилар. Муқаддимотнинг ҳар бири мавжуд бўлмай қолмайди ва мавжуд бўлиб ҳам қололмайди. Улар иккаласи зарурий муқаддимотларга бўлинадилар.

Мумкин мавжуд ва мумкин номавжуд муқаддимотларни мумкинний имконий муқаддимотлар дейдилар. Ҳозир мавжуд ва мумкин номавжуд шунга ўхшаш келажакда ҳам мавжуд бўлиши ва мавжуд бўлмаслиги мумкин бўлган муқаддимотлар эҳтимол бўлиши мумкин муқаддимотлар деб атадилар. Булар «Боримиинас» ёки «Китоб ал-иборатун» номли рисолада ёзилган.

Сўнгра у, муқаддимотлар қандай бартараф этилишларини, улар бир-бирлари билан қандай яқин бўлишлариши таъяйуналигини, улардан қандай қилиб мулоҳаза пайдо бўлади, бу мулоҳаза қандай қилиб муқобил мақ-

сад орқали, муқобил¹ муроҳазалардан бирига айланышни тушунтиради. Биз қиёс деб тахмин қилганимиз ҳар бир изланадиган нарсани қандай қилиб ҳақиқатнинг ўзи дейишимиз мумкин, ҳақиқат мантиқан ўша қиёсдан шу изланадиган нарса воситасида келиб чиқади-ку. Агар муроҳаза биз учун тахминий бўлса, у ҳолда бу муроҳаза, муроҳазани ўзи учун изланадиган нарсага айлантирувчи ҳақиқий изланадиган (нарса)ни мантиқан келтириб чиқарадиган муроҳазами ёки йўқлигини қандай текширишимиз мумкин бўлади? Арасту, фикрлаш шаклини текшириш ўз мавзуси бўлган, мантиқ санъати тариқатидан бирининг усулларини тушунтиради. У руҳиятда фикр, ҳақиқий ёки сохта бўлмай туриб ва яна, агар албатта ҳақиқий ёки сохта бўлса, қандай пайдо бўлишини тушунтиради. Бу ҳолатларнинг барчаси унинг юқорида айтиб ўтилган «Китоб ал-иборатун» рисоласида таъкид этиб ўтилади. Шу билан бирга Арасту, ўқитишда фойдаланиладиган ҳар бир санъатдаги ҳар бир суҳбат — диалог шу қатори баҳсда фойдаланилмайдиган суҳбатнинг ҳар бир тури, ё ўқитишда ёки софистик (суфстанция) да ва ўқитишни қабул этилмаганида эришиладиган мақсадга боис бўлишини тушунтиради. Буларнинг ҳаммаси юонча «Аналитика», арабча «Китоб фи ал-қиёс» номли рисоласида акс этган.

Арасту, умуман олганда билим нималигини, илми йақинийа нималигини, унинг ўзи қандай сифатларга эга, унинг қанча хиллари борлигини тушунтиради, у Арасту илми йақинийа, нарсанинг буюмнинг мавжудлик учун мавжуд эканлигини ва нарса зотининг мавжудлиги туфайли мавжудлиги ҳақида, ҳамда бу билим неча хилга бўлиниши ҳақида гапиради. У, билимнинг ўзи нима, у нимадан пайдо бўлади ва у нима учун зарур, деган уч ҳолни санаб ўтади.

Арасту, илми йақинийанинг хилларидан бири мавжуд бўлган муқаддимотлар қандай бўлиши керак, ушбу изланиладиган ва муқаддимотларни мужассам этувчи моддалар ва мавжуд нарсалар ўзи нималигини, уларнинг ҳолатлари худди шу ҳолат, шарт-шароитлари — худди шу шарт-шароитлигини ва улар, мумкин мавжуд ва мумкин номавжуд зарурий муқаддимотларни бартараф этувчи моддаларга бориб мужассам бўлишлигини ҳамда имконий (эҳтимолий) ва мумкини музаддимотлар орқали илми йақинийага эришиб бўлмаслигини тушунтиради. Шундай қилиб, нарсанинг мавжудиётини тайёр-

¹ Қарама-қарши.

лайдиган муқаддимотлар улардан нарсанинг борлиги сабаблари. ҳақида ёки унинг мавжудлиги ҳақидаги билимни олганимиз учун ўқитишининг асосини ташкил этадилар ва нарсанинг «мавжудёти сабаблари» ёки «нарсанинг мавжудёти асоси» деб аталадилар.

У япа, излангаётгандан бу моддаларниң қайси хиллари ва илми йақинийанинг қайси хиллари борлигини ва зарурий мавжуд нарсаларниң бирор хилида илм-ал-йақинийанинг ҳар қандай хили бўлиши мумкин эмаслигини айтиб ўтади. Агар нарсанинг мавжудёти асос ва сабабларга эга бўлмаса, бу нарсанинг нега мавжуд эканлиги ҳақида илм-ал-йақинийага эришиб бўлмайди, аммо нарсанинг мавжудёти бор экан, илм-ал-йақинийага этишса бўлади.

Арасту, илм-ал-йақинийанинг ўзига жо этган бу моддалар ва мавжуд нарсаларни ўрганувчи санъатнинг мөҳиятини, нималардан иборатлигини тушунтиради. У, илми йақинийага эришишга имконият бермайдиган, мавжуд нарсаларни ўзида жо этган зарурий муқаддимотлар билан, зарурий ва имконий (эҳтимолий) муқаддимотларни бартараф этишга восита бўлган моддалардан фойдаланиб, уларни (моддаларни) таҳлил этувчи санъатларниң ўртасидаги фарқни кўрсатади. Арасту бу санъатни «фалсафа» деб атайди.

Арасту, фалсафа деб аталувчи бу санъатдан ташқари бошқа санъатлар ҳам бор ва ҳар бир шу санъатга (фалсафага) тақлид этувчи, ҳамда билимларни, амалларни чуқур ўрганишини қабул этган бошқа санъат ҳам фалсафа санъатига ўхшашлиги туғайли фалсафа дейлади, деб тушунтиради. Бу худди фаришта исмли одам, ёки фазилатли одам ўз хатти-ҳаракатлари билан фариштага ёхуд фазилатли одамга ўхшашни истаганига ўхшайди. Инсоннинг ўз зотига (моҳиятига) ва фаолиятига бўлган муносабати, фазилатнинг ўз асл моҳиятига ва амалларига (фаолиятига) муносибати сиғатида кўрилгани учун ўз номи билан аталади. Шунга ўхшаб, бошқа санъатлар орасида фалсафа ҳам ўз номи билан аталади, чунки у, шу санъатга ўхшашлиги нуқтаи назаридан ва унинг ҳақида шу санъат сиғатида қандай фикрда бўлинса, ўша даражада аталади.

Арасту, бу санъатнинг қанча бўлим ва хиллари борлигини, ҳар бир хили нималардан иборатлигини, уларнинг моҳиятини, унинг ҳар бир хили моддалар ва мавжуд нарсаларниң қайсларини ўрганади, у билан (фалсафа билан) маҳсус бөглиқ изланиладиганлари мақсадлари қандай, унинг муқаддимотлари қандай, излани-

ладиганлари ва ундаги муқаддимоти авваллари қандай бўлишлари керак эди, бу санъатнинг ҳар бир хилидан пайдо бўлувчи изланиладиганни тадқиқ этишнинг қандай усуллари бор, деган масалаларни тушунтиради. Ҳар бир назарий санъатга у билан маҳсус боғланган мавзуда, изланиладиган мақсадлар ва муқаддимоти аввал мос келади. Буларни у «фалсафа» деб аталувчи назарий санъатларнинг ҳар бирни мисолида тушунтиради.

Арасту, назарий санъатларнинг барча хилларини қандай тартибда бўлишини, уларнинг ўхшаш ва ғарқ қиувчи томонларини, улардан қайси бири кўпроқ, қайси бири камроқ ривожланганини, қайсиларп бошқаларидан настроқда туришини таҳлил этади. Улар орасида барча бошқаларига қараганда кўпроқ ривож топган санъат борми ёки йўқ эканлигини кўриб чиқади. У, бир санъат бошқасидан қанчалик қути туришини тушунтиради. У яна, кўпроқ ривожланган деб олдин айтпилган санъат, «фалсафа» ва «билим», «ilm» деган унвонга энг лойиқ санъат эканлигини айтади. Уни одатда мутлақ маънода «фалсафа» ва «билим» деб атайдилар, ёки яна «фалсафалар фалсафаси», «билимлар билими» ҳам дейдилар.

Сўнгра у, санъатда изланиладиганни топиш учун муқаддимоти аввалдан қандай фойдаланишини тушунтиради.

Арасту, назарпй сухбат-баҳс (хиварун назариййун) қандай ўтказилишини, унинг қанча хилларп борлғини, сухбат-баҳс хилларининг назарий санъатларнинг бирор хилига хос ҳар биридан қандай фойдаланиш зарурлигини, ўқитиш-таълим беришнинг ўзи нимадан иборат, унинг қапча хиллари борлигини, у ўқитиш нима билан боғлиқ, ўқитишнинг қайси хили назарий санъатларнинг қайси хилига бевосита тааллуқли эканлигини тушунтиради.

Арасту, ушбу санъатга қобилият касб этиш учун инсон ўқиши-ўрганини жараёнда ўзини қандай тутпши кераклигини тушунтиради. Бу санъатни эгаллаш ёки бу санъатга малака ҳосил қилиш учун инсон қандай табпий руҳий қобилиятга эга бўлиши керак? Табнатдан олинадиган руҳий қобилиятларни ўзи қанча? Кимда-ким табнат ато қилган ушбу қобилиятларга эга бўлмаса, у ушбу санъат билан шуғуллананаолмайди, чунки бу санъат билан шуғулланишининг ўзи унинг барча усулларини эгаллашга қобилият бермайди. Агар ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, у ҳолда санъат билан биргаликда инсон ҳолатини яхшилайдиган нарсаларни, унинг продага асосланган табнатан берилган хислатларини бошқа бир ўқитиш усули ва билимининг бошқа хилига асосланиб билиб

олиш керак бўлади. Ҳамма одамлар ҳам ҳақиқатни турли йўллар билан ўзлаштиришга қодирлар, улар турли воситалар билан ўз руҳиятларида турли хил илмлар ортиришга интиладилар ва унга эришадилар ҳам. Табиатан туғма хислатлари ва қобилияtlари борлар, шу китобда тасвиrlанганидай, табиатан алоҳида одамлардирлар. Алоҳида қобилияти бўлмаган одам эса, табиатап оддий одамдир. Буларнинг ҳаммаси «Иккинчи аналитика» («Китоб фи ал-Бурхон») рисоласида баён этилган.

Сўнгра Арасту, бошқа бир санъат ҳақида гапиради. Бу санъат туфайли инсон, ҳар қандай изланадиган мақсад ҳақида эҳтимолий ахборот берувчи ҳар бир қиёс (силлогизм) ни зудлик билан олиш қобилиятига эришип бўйича машқлар қиласди. Бу санъат мавжуд бўлган барча назарий санъатларнинг ҳар қайсиси билан мос келади. Тадқиқотчи бу қиёслардан топган нарса, юқорида эслатилган китобда Арасту айтиб ўтган илмий қонунларни топишга қандайдир тайёргарлик вазифасини ўташи зарур. Арасту уларни (илмий қонунларни) текшириб чиқади, ўзига маъқулларидан фойдаланади ва улардан нима пайдо бўлишини тушунтиради. У, одамнинг келиб чиқиншини, онгининг сарчашмаларини аввалдан бошлаб таҳлил этади, ўзининг қарашлари ва фикр-ўйларини далиллар ёрдамида изоҳлаб беради. Далиллар туфайли у изланилаётган нарса ҳақидаги илми йақинийага кўп қиинчиликлар билан эришади.

Шунинг учун у, илми йақинийани ўзлаштиришни тайёрлашга восита бўлиб хизмат қилувчи амалий санъат қобилиятига зарурат сезади. У, инсон ўз тадқиқотлари ва мулоҳазаларида фойдаланиши мумкин бўлган барча қонунлар ҳақида гапиради: уларнинг баъзиларидан ўзи ва руҳияти орасида бўлганни тадқиқ этиш пайтида, баъзиларидан ўзи ва бошқа одам орасида бўлганни тадқиқ этиш учун фойдаланади. Бу санъат, инсоннинг ўзи ва бошқа бирор ўртасидаги мавжуд нарсани ўрганиш жараёнида тезда қпёслар (силлогизм) топиш қобилиятига эришишга тайёргарлик кўришда бир восита бўлади. Бундай тайёргарлик ўз моҳияти бўйича бу санъатдан инсон ва унинг руҳияти орасидаги ҳолатни тадқиқ этишида фойдаланиш қобилятини беради.

Инсон ва унинг руҳияти орасидаги ҳолатни тадқиқ этишида, инсон ўз қобилиятидан жуда эҳтиёткорлик ва назокат билан фойдаланади, чунки одам ўзи ва руҳияти орасидаги тадқиқ этаётган ҳолатни тасаввур этаётган чогида уни худди бирор кузататётганига, текшираётганига ўхшайди, ақлининг назокатини ва таҳсинга сазовор эҳ-

тиёткорликни намоён этади. Шунинг учун бу санъат инсонни, ўзи ва бошқа бир одам орасидаги мавжуд ҳолатни тадқиқ этишда фойдаланишга, савол ва жавоб шаклида тайёрлайди.

Ушбу машқий, ғанни ўрганишга тайёрловчи ва тадқиқ этувчи санъатни «санъатни жадалийа» «диалектика санъати» деб аталади. Булар ҳақида Арасту «Китоби Тубиқа» ёки «Китоб ал-жадал» рисоласида гапиради.

Машқларга асосланган санъат, биринчи тадқиқот мавжуд бўлганлигига сабабчи санъат бўлганлигидан, савол ва жавоб шаклида тадқиқотда фойдаланиши учун тайёрловчи восита бўлиб қолади. Негаки, инсоннинг ўзи ва руҳияти орасидаги ҳолатни тадқиқ этишда, уни тўғри йўлдан оғдириб, бошқа томонга бошловчи, изланилаётган мақсаддан келиб чиқадиган ҳақиқатга нисбатан адаштирувчи бир нарсани топишшага ишончи компл бўлмайди. Чунки, машққа асосланган тадқиқот, ҳақиқатни излашинга аввалиданоқ фақатгина ундиҳи холос, ҳар ҳолда у туфайли инсон тўғри йўлда бўлади. Аммо, шу вақтнинг ўзида у, машққа асосланган санъат уни далиллардан фойдалана оладиган бўлишшага тайёрлаганига қараганда кўпроқ адашишга мойил бўладп. Далиллар қўлланилганда одам адашмайди ёки деярли адашмайди. Токи у машққа асосланган санъатдан фойдаланаар экан, (баъзан) адашаётганини билмайди, чунки у тўғри усувлар деб ҳисобланувчи далиллар ва усувлардан фойдаланиб тадқиқ олиб боради.

Худди шунга ўхшаш, агар буларининг ҳаммаси инсонни бу усувларни ўзи ва бошқа бирор орасидаги муносабатни, бор нарсани аниқлаш учун ўтказпладиган тадқиқотларда савол ва жавоб шаклида фойдаланишга тайёрлайдиган бўлса, у ҳолда бу усувларни ўқитиш — ўргатишнинг шакллари деб бўлмайди. У, баҳслашувчи-ларнинг бегараз бўлиш қобилиятларини намоён этиш учун бир машиқ бўлиб, агар баҳслашувчилардан бирни бошқасининг фикрини рад эта олса, у пложеиз қолиб ўз мақсадидан воз кечади. Шунга ўхшаш, соғизмларни (қуруқ сағсатани) рад этувчи-ларнинг имкониятлари анча кўп бўлади. Шунинг учун Арасту машққа асосланган фақат ушбу санъатнингина эмас, балки ўзи ва бошқа бирор орасида мавжуд бўлган нарсани тадқиқ этишда тўғри йўлдан оздирувчи барча нарсалардан, ҳақиқатга эришишнга монеъ ва тўғри йўл ҳақида алдовчи тасаввур берувчи баҳслар ҳақида огоҳ этишчи санъатни ҳам баён этишга мажбур бўлади. Бу санъат ҳам, шу санъат воситалари ила писоннинг ўзига эмас бошқа бирорга ман-

суб фикрни рад этиш учун тайёрлайдиган бир санъат бўлиб қолади.

Машқларга асосланган санъат, унинг усулларидан баҳслашувчи иккала тараф фойдаланишига тайёрлайдиган бўлгани учун, бу санъат уни воситасида соғизмлар ва ҳақиқатга эришишга монеълик қилувчи ва шу йўлдан оздирувчи нарсаларга шубҳа уйғотувчи санъатга айланади. Бу санъат ўз воситалари билан бошқа бирорда намоён бўлувчи фикрни рад этишга тайёрлайди.

Арасту иккита санъат ҳақида гапираётган кўринади: улардан бирин — машқларга асосланган санъат туғайли итишиладиган тўғри йўлдан оздирувчи, бошқа бирор томонидан билдирилувчи фикрни ўз таъсири билан рад этиувчи санъатдир. Ҳақиқатга эришиш ва машққа асосланган санъатни тадқиқот этишида ундан фойдаланни учун эмас, балки машққа асосланган санъатдан фойдаланишига, ўша инсон ва бошқа бирор ўртасидаги мавжуд нарсанни тадқиқотига ҳамда бутунлай машқларга берилишга қаршилик кўрсатувчи нарсаларни намоён этиш учун фойдаланиладиган санъат — иккинчи санъатдир. Арасту айтиб ўтган айёрликка асосланган бу санъат унинг фикрича одамни ҳамда бошқа бирор томонидан билдириладиган фикрни рад этиш ва машқларга асосланган санъат воситаларидан чалғитувчи, санъат бўллаб уни у «ас-суфстанийа» («соғистика») деб атайди.

Инсон, бошқа бирорнинг фикрини рад этиши учун ниманидир ўзлаштириши мумкин бўлган санъат, машқларга асосланган санъат билан сўғистанийа санъати ўртасидаги оралиқ бир санъатдир. Бу санъатни, биринчи мақсад фойдаси учун (яъни, ҳақиқатни топиш учун), инсон ва унинг руҳияти орасидаги мавжуд нарсанни ва унинг ўзи ва бошқа бирор орасидаги мавжуд нарсанни тадқиқ этиши учун ишлатиб бўлмайди. У, сўғистанийа яратадиган маслакни ўзлаштирувчи қобилият бўлмай, балки инсон продаси питиладиган нарсанни акс эттирувчи ва инкор этиувчи бир қобилиятдир.

Ушбулар ё тадқиқотчига, ёки баҳсда голиб келаётган тарафдан, ёхуд ўша ерда бўлган файласуфдан агар у якка бўлса ё файласуфлардан (улар бир қанча бўлсалар) фойдаланувчи бошқа сомеъларга (баҳсни эшитувчиларга) тааллуқлидир. Бу ерда соғистик баҳслар тўғрисида гап кетаётган кўринади. Шунинг учун сомеъ (эшитувчи) фақат томошабинлар ва жамоа ҳузурида соғистанинг (сўғистанийининг) фикр-мулоҳазаси қандай бўлишига эътибор берпши керак, токи, ким эшитувчи — жамоаю, ким файласуфлиги унга равшан бўлсин (яъни,

савол-жавоблардан ким файласуф эканлигини ажратиб олиш зарур, дейилмоқчи бўлса керак). У, ё ҳақиқат ҳақида ўз фикрини билдиримай сукут сақлаши ёки томошабинлар ва файласуфлар ҳузурида фикрини билдиримай сукут сақлаши ёки томошабинлар ва файласуфлар ҳузурида фикрини айтиши керак бўлади. Ушбу санъат, машқларга асосланган санъат ва усуллари баҳсдан иборат бўлган бошқа сапъатларга кирмайди.

Суфистанийа санъати бўйича баҳсда қатнашувчиларнинг ҳар бирлари қўйидаги олти нарсани қўллапади:

1. таңбех;
2. саросима, довдирап;
3. тұхмат ва қатъият;
4. чутқда дудуқланишга мажбур қилиш;
5. бемаъни сўзлардан фойдаланиш, сафсата;
6. сукутга мажбур этиш, ҳатто баҳслашувчи, гапиришга қодир, қобилиятли бўлса ҳам гапиришини манъ этиш. Баҳслашувчи одамни, гапирамаган маъқулроқ, деган холосага келтириш учун шундай қилипади.

Таңбех шундай нарсаки, унда биринчи ҳолатга ишбатан чалғытувчи нарсалар туғайли яратиладиган муқобил ҳолатни онгга сипадирилади. Бу нарсалар моҳијатан шундайки, агар одам, ўзи ва руҳпяти ўртасидаги мавжуд нарсанни тадқиқ этишда улардан фойдаланадиган бўлса, у ҳолда улар уни адаптирадилар ва ҳақиқатан муқобил тарафга бурнб юбориладилар, натижада ҳақиқат инкор этилиб, ҳақиқатга муқобил бирор нима маъқулланади.

Саросима бундай эмас, икки қарама-қарши фикр (түшунча) мавжуд бўлганида пайдо бўлувчи саросима инсон табиатига хос нарсадир, бу ҳолат адашаётган бир одам ўзи ишонтиromoқчи бўлган фикрини инкор этади ва ўзи ҳам унга қарши тарафнинг ишонтиromoқчи бўлган фикрини ўзича инкор этади. Ушбу ҳолат, «бу нарса шундайми ёки шундай эмасми?» деб сўралганда пайдо бўлади. Қандай жавоб берсалар ҳам таңбех оладилар. Шунинг ўзи саросимага солиш усулидир.

Таңбех бир муқобил тарафдан бошқасига ўзлаштириши орқали ўтади. Саросима (тараддуд) эса, қарама-қарши тарафларнинг саросимали фикрлари биринчисидан иккичисига ўтади, иккичисидан яна биринчисига сўнг яна биринчисидан иккичисига ўтиб, бу ҳол токи иккала муқобил тарафнинг иккала тушунчаси (фикри) ҳам бир хил бўлмагунича давом этаверади.

Тұхмат ва қатъийлик (мулҳ) ка келсак, уларнинг таъсирида тарафлардан бирп бутунлай аниқ нарсаларни иккор этади ва ўз моҳияти бўйича тушунарли ва равшан ҳолатларга шубҳа билдира бошлайди. Бу ҳолат то

бошқа тараф адашиб, ҳақиқий нарсанинг борлигига шаҳодат берувчи далилларни ҳамда мъълум нарсалар ва ҳақиқийлиги аён бўлган нарсалар ҳақида хато тасаввур ҳосил қўлмагунича давом этаверади. Бу, сўғистанийа соғистик санъатнинг усулларидаи биридир. Шунинг учун бу санъатнинг мақсади ҳақиқатга ва аниқ далиллар ёрдамида бирор нарсага эришишга тўққинлик қилишдан иборатдир.

Бу уч (танибек, саросима, тухмат) ҳислат энг ёмон руҳий сифатлар бўлиб, уларга сўғистанийа санъати воситасида эришилди. Қолган учтаси эса онга таъсир этмай фақат тилни кишишлайди. Аввалги учтаси эса онгни жароҳатлайди.

Баҳсда дудуқланишга мажбур бўлган одам ё тўғри маънода табиатан ва одат бўлиб қолганидан дудуқланади ёки бошқа халқнинг тилида баҳс юритаётган бўлса, мажбуран дудуқланади. Шунга ўхшаш, дудуқланиш ё тўғри маънода табиатан ёки талафғузга путур етказувчи ёлғондан ташкил этилган нарсалар сабабли инсонга хос бўлади. Бу ҳолат бирор бошқа халқнинг тилидаги сўзлардан келиб чиқса, иккала баҳслашувчи ҳам ўша халқ тилида сўзлашишлари керак.

Сағсатанинг ишлатилиши ҳам шу тарзда рўй беради. Дудуқланиш, ишлатиладиган иборанинг маънони ифодалаш учун етарли бўлмаганлигидан пайдо бўлади. Бунинг учун эса маънони шундай даражага келтириш керакки, ибора ҳам кисқа бўлсин (бу ерда Форобий ишлатиладиган ибораларда —лағзда маънони тўла акс эттиrol-маслик натижасида, маънони ифодаловчи ибора ва маъно мавқеи мутаносиб бўлмаганда дудуқланиш пайдо бўлади, деган фикрни билдираётган кўринади). Сағсата эса иборанинг маъносини кўпайтиради буни, кучайтиришдан фарқ қилиш керак (яъни, турли маънолар силсиласини келтириб чиқаради, дейилмоқчи шекилли), шунинг учун маъно жиҳатидан таъсир ўтказувчи ҳолат зарур бўлиб қолади. Бунда кўп маънолар бўлиб, улар фақат қайтаришлар (кўп таъкидлар) даги ибораларга тааллуқлайдирлар. Кўп таъкидлар эса, ё амал (иш-харакат маъносида) ёки кобилият туғайли бўладилар. Бу кайтариппилар таъкидлар бемаънигарчиликдан иборат бўлган маъно ифодаларига ишбатан инсонни чалғитадилар. Сўғистанийон (соғист) шу мисолларга ўхшаш равишда ва шу мисоллар воситасида сағсатани қўллаши мумкин.

Сукутга мажбур қилишга келсак, у сўғистанийоларнинг энг пасткани усулларидаи биридир. Бунга кўркиниш, уялтириш ёки ҳаяжонга солувчи бошқа бир нарса

били эришилади. Арасту баҳс таркибини ва сўғистанийон мақсадига қандай эришишини батафсил баён қиласди.

Сўнгра у қонунлар тўғрисида сўз юритади. Агар инсон уларга риоя қиласа, улар туфайли, ўз вазифасини бажаришдан чалғитувчи юқорида айтилган бирор нарсада адашган одамга имконияти борича ёрдам бериши мумкин. Булар унинг «Софистанийа» («Софистика») номли рисоласида баён этилган. Буларни баён этишдан мақсад, ҳақиқатга эришишда ҳали ҳам фойдаланиладиган машқларга асосланган санъатни таъкидлаб кўрсатишдир (бу ерда сўз жадалийа санъати — диалектика санъати ҳақида кетмоқда). Софистанийа санъати машқларга асосланган жадалийа санъатига қарама-қарши турди. Сўғистанийа санъати, диалектика санъатини ҳақиқатга ва илми йақинийага эришиш йўли бўлган усулларидан чалғитади. Бу йўлда (тарикатда), Арасту ўзининг «Китоб ал-Тубика» («Топика») асарида баён этган санъат турди. Бу санъат ҳақиқатга олпб боргани учун, ҳақиқатининг бир қуроли, хизматкори бўлгани ҳамда илми йақинийанинг қуроли ва хизматкори бўлгани учун ҳам фойдалидир.

Шундай қилиб, Арасту илми-ал-йақинийа билан борлиқ масалалар мажмусини баён қилди, унга (илми-ал-йақинийага) олиб борувчи йўлни кўрсатади, илми йақинийага эришишга монеъ бўлган нарсалар тўғрисида сўз юритиб огоҳлантирди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Арасту илми-ал-йақинийа масалаларини тутгатганидан сўнг у, илми-ал-йақинийага эришиш учун мантиқ илмидан фойдаланмайдиганларни ўргатишга инсонни қодир этувчи санъатларининг таҳлилига ўтади. Улар иккى гуруҳга бўлинадилар. Биринчисига табиатан алоҳида қобилиятлари бўлмаганлар кирадилар. Иккинчи гуруҳга худди шундай табиатан алоҳида қобилиятга эга бўлмаган, аммо бетиним машгулотлар орқали ўз сайди-ҳаракатлари билан илми-ал-йақинийага етишишга интилувчилар кирадилар. Арасту, инсоний мақсадга, шу мақсадни мукаммал билувчи, бу мақсадга эришиш, у билан ишмалар содир бўлишини тасаввур қилувчи ва илми-ал-йақинийага эришишга табиатан тайёр одамларгина интилишлари зарур, деб ҳисоблайди. Аммо Арасту, бу мақсадга интилувчи бошқалар ҳам, идрок этганларича шу мақсадга интилишлари, (яъни мақсадни ўзлари ҳам идрок этиб,

шунга яраша интилишларни зарур деган ғоя илгари сурислаётган кўринади), улар мавжуд нарсалар ҳақида илм-алъяқинийага эришишнинг ўз усулларни бўлган одамлардан ўқиши жараёнида олган билимлари билан чегараланиб қолмасликлари керак, деб ҳисоблайди.

Арасту, барча назарий ва амалий нарсаларга халқни ишонтириш мумкин бўлган санъат ҳақида ҳикоя қилади. Халойиқ, одатда, умуминсоний муносабатларни ўзида акс эттирган айрим ҳоллар билан қаноат ҳосил қилади. Улар шундай нарсаларки, улар туфайли, одам яратилишининг боиси бўлмиш мақсаддага интилишда одамлар орасида ўзаро ёрдам мавжуддир.

У, назарий санъатлар ёрдамида идрок этилувчи ҳолларни нисон хаёлан тасаввур этишига кўмак берувчи санъат ҳақида сўз юритади. Бу санъат яна мавжуд кўргазма нусҳа орқали тақлид этиш ва бошқа айрим нарсаларни тасаввур қилиши ва сохта тасвирлаш қобилиятини уйготадилар, бунда асосан мулоҳаза ёрдамида тасаввур ва тақлид усулларидан фойдаланилади.

Ухшаш нарса воситасида тасаввур ва тақлид—халқни кўпгина назарий нарсаларга ўргатишдаги усуллардан буридир. Оддий халқ учун нарсаларни табиий нусхалари орқали хаёлан тасаввур этиш қийинлигидан, улар уни тасаввур этмай, ўша нарса ҳақиқатан уларга қандай на-моён бўлса, шундай тасаввур этадилар ва идрок қиласидилар. Агарда хаёлан тасаввур этилаётган нарсанинг моҳияти унинг ҳақиқий мавжудиёти бўйича тушунилса ҳам бу или жуда қийинчилик билан рўй беради, бундай фикр, билиш, идрок этиш усули фақатгина назарий фанларни билган одамларгагина тааллуқли эмас.

Инсон, ўзи ва руҳияти орасидаги ҳамда ўзи ва бошқа бирор орасидаги мавжуд нарсанни тадқиқ этишда бор имкониятини ишлатиб мунтазам равишда машқ қилиб туриши керак. Бундай ҳақиқат воситаларини өгаллашда сабот билан ё ўқитиши ва мураббийлик усуллари ёки баҳс ва ҳимоя усуллари билан амалга ошириши зарур. Ушбу санъат туфайли эришилган қобилиятини «мантиқий қобилият» деб аталади.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Бу масалаларни кўриб чиққач, Арасту табиий фан ҳақида ганиради ва «Китоб фи ал-жадал» рисоласида турларини баён этгани мавжуд нарсаларга қайтади.

У, мавжуд нарсаларнинг борлигига ҳис-сезги шундай

шаҳодат бериши мумкинки, улардан ҳосил бўлган турлар (категориялар) дан биз ўз ихтиёрий иродаларимиз орқали бирдан бошқасига нисбатан фойдаланамиз, уларнинг бирлари бошқаси орқали бизга маълумот берадилар, баъзилари бошқалари туфайли, ёки инсоннинг ўзи ва руҳияти, ёхуд бошқа бирор билан баҳс орқали идрок этилади, деб ҳисоблайди.

Табиатан мавжуд бўлган нарсаларнинг борлиғи бизнинг идрок этиши қобилиятимизга боғлиқ, деб ҳисоблаш мумкин эмас. Табиатан мавжудлик — табиий сифат ва моҳиятлардир. Бу — уларнинг биз идрок қиласидиган ва ҳис этадиган белгисидир. Биз тушунчалар ила тўлдириган ўша ҳолат-йўриқлар мантиқий ҳолат-йўриқлардир. Мантиқ тўғри фикр юритишга алоҳида қоидалар, усуллар ва йўсинглар беради, унинг ихтиёрида мавҳум тушунчалар бор, у инсонни (унинг ақлини) адашишлар ва ҳатолардан огоҳлантиради, муҳофаза қиласи.

Мавжуд нарсалар ҳолатига нисбатан ҳис-сезги шаҳодат берадиган нарса — беададлик (кўплик) дир. Ҳис-сезги билан биз биладиган беададлик икки хилга бўлиниади. Биринчи хилига, беададликни турли ҳолатларда ажратиш ёрдамида ҳис-сезги томонидан эришиладиган нарсалар киради, яъни бир хил нарсалар бошқаларидан айрим ҳолат билан фарқ қиласидилар. Бу — кўпроқ маълум бўлган, биринчи хил беададликдир. Иккинчи хилига бир нарса (буюм) дан ва бир хилдаги ҳис-сезги туфайли билиб оладиганимиз кўп нарсалар киради, баъзан бу нарсалар (буюмлар) бир-бирига зид бўлмаган нарсалар бўлиши мумкин. Бунга ушбу мисолни келтирса бўлади: биз бир жисмга қўл теккизиб кўриб, унинг иссиқ, совуқ, қаттиқ, юмшоқлигини биламиз.

Баъзан нарсалар бир-бирларига зид бўладилар, масалан, иссиқ ва совуқ, қаттиқ ва юмшоқ, дағал ва майин каби. Шунга ўхшаш, баъзан шууримиз орқали билганимиз мавжуд сифатлар беададлиги фарқли бўладилар. Масалан, ушбу нарса иссиқ ва оқ. Улардан бирини қуввани ломиса (ушлаб, қўл теккизиб сезиш) туйғуси билан, бошқасини нигоҳий (кўриш) орқали билиниади. Шунга ўхшаш, ушбу ҳолат бошқа сезги аъзоларига ҳам тегишили.

Сўнгра Арасту, шуур орқали билиниадиган ҳар бир нарса тўғрисида сезигидан олиниадиган билим даражаси ҳақида ва улардан бирини бошқасидан фарқ этувчи белгилар ҳақида гапиради. Шуур, мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси ёки кўни ўзгарини ва бир жойдан бошқа жойга ўтиб туришлари, бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиши-

лари ҳақида шаҳодат ва билим беради. Масалан, оқ нарса қандай қилиб қора бўлгани ҳақида.

Беадад зиддиятлар бир-бирларини алмаштириб турадилар. Ушбу тановобларда (алмашиниб туришларда) битта ўзгармайдиган доимий нарса бор. У, ушбу тановобларни сақлаб туради ва уларга сингиб кетади. Нарсалар бир-бирларига әргашиб ва ўзгариб турганлари ҳолида доимий бўлиб келадиган нарсанни «жавҳар» («субстанция») деб аталади, алмашиниб ва ўзгариб турувчи нарсаларни «ораз» («акциденция») дейилади.

Биз ҳис-туйғу билан биладиган ва улар тасдиқ этадиган нарсалар табиатан мавжуд нарсалардир. Мавжуд нарсаларнинг рутбалари (категориялари) — хабардор этувчи (нарсаларга) келсак, рутбалар бизга ўзга бир нарса ҳақида эмас, фақат ўша нарса ҳақида ахборот берадилар, улар бизга ўша нарса қанчалигини (миқдор жиҳатидан), қандайлигини билдирадилар, ёки ҳис-туйғу ила билинаётган нарсага нисбатан ташқарида бўлган бошқа нарса ҳақида ахборот берадилар. Бу ҳолат, қачонки, бирларидан бошқалари орқали фойдаланилса, қачонки, бирлари бошқалари орқали аниқлансалар рўй беради.

Биз фикран тасаввур этадиган маъқулот — ақлан тушунса бўладиган моҳиятлар сифатларининг кўплиги билан ажралиб турадилар, булардан ҳис-туйғу ила билинувчи нарсага ўхшатиб, уларни ҳолатига қараб хаёлан тасаввур этиладиганлари мустаснодир. Бизнинг тасаввуримизда маъқулотлар қандай ҳолатда эканликларини сезганимизда, биз фикр қилган беададликни хаёлан тасаввур этамиз. Чунки биз маъқулот деб хаёлан тасаввур этадиган ва сезадиган воҳид (бир) нарса, биз беадад сифатида хаёлан тасаввур этадиган ва фикрлайдиганимиз, сифатларнинг кўплигидан туйғулар ила билинадиган нарсаларнинг беададлигига ўхшамагунича беадад (кўплик) бўлиб қолаверади. Чунки бир нарса тўғрисида, бир ҳолатда у беадад сифатлар ва маҳмуллар (предикат) га эга, деб ахборот берилса, у ҳолда ўша нарсага шу сифатлардан ҳар қандай бир сифат мансуб, деб тушунилади.

Шундай қилиб, юқорида айтиб ўтилганидек, ушбу (одам) Зайд, унга тириклиқ, оқлик, (бўйи) баландлик сифатлари хослигини таъкидлаб ўтсак бўлади. Биз зеҳнимиз билан унга беадад мавжудлик (сифатлари) мансублигини тушунамиз.

Аммо биз, бир нарсанинг беадад маъқулотлари бўлмиш беадад ашёларнинг ҳар қайсиси берган ахборотни фарқ этадиган бўлсак, биз шу нарсанинг зеҳнини билол-

ган тақдиримизда унинг «нималиклигини» белгиловчи-сиин аниқлай оламиз. Шу, ўша нарсанинг жавҳари субстанция бўлади. Бу нарсанинг жавҳари (субстанция) деб атаганимиз ўзи ҳақида қўйидагиларни билдиради: «нималик»нинг ўзи нима, у ўзи қанча, қандай, ёки «ўзи нималигидан» бошқа бир ҳолат ҳақида хабардор этади. Ушбу нарса ҳақида ва ўша маълумотлар ҳақида биз уларни ҳақиқатан ҳам жавҳардир деб айтамиз, чунки «нималиги ҳақида» ахборот берадилар ва улар ораз (акциденция) дилар, негаки ўзлари ҳақида «нималик»дан ташқари, бошқа аниқловчиларни маълум қилидилар.

Агар юқорида айтиб ўтилган нарса туйғу ила идрок этиладиган нарса бўлса ва кўпгина маъқулотларга эга бўлса, улар орсида ушбу туйғу ила идрок этиладиган нарсанинг «нималиклиги» ҳақида маълумот берадиган маъқулот бор бўлса ва агар бизга бошқа бир нарса ҳақида ҳеч нарса — на унинг қанчалиги (миқдор ҳисобида), унинг ўзи ва ҳолати қандайликлари — маълум бўлмаса, у холда биз шу нарсани сўзнинг том маъноси ила жавҳар деб атаган бўлур эдик, аммо асло бирон-бир нарсанинг жавҳари ва бошқа нарсанинг орази бўлиш учун қабул қилган жавҳар, деб аталмас эди. Модомики, шундай экан, биз барча табиатни маъқулотларни сўзнинг том маъносида жавҳар деб атаемиз. Унга табиатни тааллуқли бўлмаган барча нарсалар эса, мутлақ жавҳар деб аталувчи нарсанинг, табиатга музоф муносабатдор бўлган орази (акциденция) деб аталади. Ва ниҳоят, музофий жавҳар деганимизни, агарда у бизга нарсанинг «нималиги» ҳақида маълумот берса, ҳақиқатан ҳам, ушбу жавҳарга бўлган ўхшашлик улушкига кўра унинг жавҳари деб атаймиз. Мутлақ маънодаги жавҳардан бошқа жавҳар мавжуд эмас. Бошқа ҳаммаси умумий ном билан «жавҳардаги оразлар» деб аталадилар.

Сўнгра Арасту ушбу ҳолни, авваллари мантиқда қўллапилган даъво билан қувватлайди: жавҳардаги мавжуд оразларнинг, жавҳардаги моҳияти «нималикни» аниқловчилари ҳам «нималикни» ораз ёрдамида аниқловчилари ҳам бўлади. Зотий, яъни айнан нарсага келсак, упдан биринчи тартибдаги «нималик» келиб чиқади. Ушбу жавҳар шундай жавҳардирки, уни ораздан па ҳис-сезги ва па фикр билан ажратиб бўлади. Аммо ақл, ҳарҳолда жавҳарни ораздан ва оразлавни бир-бирларидан, улар жавҳарга хос эканликлари учун эмас, балки факат биргина жавҳарни идрок этиш орқалигини ажратиб олшиш мумкин. Унинг мавжудлиги ҳис-туйғуларимиз ва ўзи-мизнинг шахсан бу нарсалардан ғойдаланишпмиз ор-

қали тасдиқланади, чунки бизга инсоний барча нарсалар хосдир.

Арасту бу нарсаларда, бизда биринчи жавҳар каби қабул қилинганин назарда тутади. Борлиги иисон иродасидан ташқари мавжуд бўлганни у табиатан мавжуд нарсалар деб атайди. Инсон иродасидан ташқари мавжуд бўлган ушбу жавҳарнинг ҳар бир хилига бир жавҳар хосдир ва у туфайли жавҳар ўз асосига эга бўлади ҳамда у туфайли жавҳар моҳияти унинг барча хилларидан (синфларидан) ажралиб туради. Ўз-ўзидан жавҳар бўлган ушбу ҳар бир синфииниң моҳиятини у жавҳарнинг «табиатан ҳислати», деб атайди. Моҳиятларнинг ушбу фарқланишлари жавҳарларнинг табиатан ҳислатлари билан аниқланади деб тушунтиради. Ҳар бир хиллниң моҳияти шундайки, шу хил нарсанинг ўзи ўзидан келиб чиққан ҳаракат ила унга таъсир қилиши аниқ равшандир, шу хил нарсада мавжуд бўлган бошқа айнан зотий оразларнинг хоҳ ҳаракат, хоҳ миқдор, хоҳ сифат, ҳолат ва бошқа оразлари мавжудлигига сабаб бўлади. Ҳудди масалан, девориниң моҳияти устида шифтип тутиб туришидир ва у деворга тааллуқли ҳислатларни ўзлаштиради, чунки шу хил ҳислатларга эга бўлиш учун ҳам девордир. Табиат туфайли мавжуд жавҳарларнинг хилларидан ҳар бирини у «табиатан жавҳарлар» деб, уларнинг айнан (моҳиятли) оразларини эса у «табиатан оразлар» деб атайди. Арасту ўз олдига мақсадини қўйгач, унга ҳис-туйғу туфайли етиб боргандай етиб бормади ва тугма одат туфайли маъқулотларни билгандай билмади, балки ўзи мантиқда эслатиб ўтган нарсаларин тадқиқ этиш усули туфайли муқаддимоти аввални аниқлаб, мақсадига эришди.

ТЎРТИНЧИ БЎЛИМ

Арасту буларнинг ҳаммасини тушунтиromoқчи бўлганида, у шуур учун равшан нарсанинг зидлари бўлган ва амалда фойдаланиш ишида оқил ҳисоблашгай нарсанинг зидди бўлган мулоҳазаларга дучор бўлади. Ушбу мулоҳазалар шундайки, улар мавжуд нарсаларнинг ўзгариши ва уларнинг фарқланишларини шак-шубҳага қўяди. Ушбу мулоҳазалар, мавжуд нарсалар орасидаги фарқлар ва ўзгаришлар, мавжуд нарсаларнинг мавжудиятига боғлиқ бўлмай, балки нарсанинг мавжудлигидан ташқарп бўлган бошқа бир нарсага боғлиқ эканлигини кўрсатади. Ушбу бошқа бир нарсанинг ўзи нима?

У мавжудиятдан маҳрум бўлгани учун шундай ҳолатга келади.

Унбу, туйғу билан идрок этилувчи нарсаларда, маълум бир якка нарсалардан ажралиб турувчи алоҳида нарсалар йўқ. Агар мавжуд нарсани мутлақ маънода олинадиган бўлса, у ҳолда бирор қисқа муддат мобайнида, жавҳарийни ножавҳарий, ўзи жавҳарийдан ташқари бўлгани туфайли, фарқ эта олади. Аммо жавҳарий бўлмаган нарса умуман бўлмаслиги мумкин, мавжуд бўлмаган нарса эса, умуман ҳеч нарса эмас. Фарқланади, деб ўйланадиган нарса умуман мавжуд эмас. Шундай экан, ҳақиқатан мавжуд бўлмаган ва мавжудиятдан ташқари бўлган нарса умуман мавжуд эмас.

Беададлик (кўплик) фарқланиш туфайли мавжуддир. Демак, аҳадий — бирлик нимадир мавжуд. Арасту, бирлик (танҳо) нарсанинг турли сифатларини баён этишгача боради. Уларнинг (шу сифатларнинг) ҳар бири, шу нарсага нисбатан, бошқа сифатлари кўрсатмаган хусусиятларни кўрсатади. Беадад сўз бирикмалари — иборалар ёрдамида нарса ҳақида ифодаланган хусусиятлар миқдор жиҳатидан бир бутун бўлиб қолади, аммо бир сўз ва бир ибора бўлмайди. Шу қонда бўйича, шуур — ҳиссият шаҳодат берувчи нарсага ва ушбу шуур ила идрок этиладиган нарсаларнинг маъқулотларидан ақл билан тушунса бўладиган моҳиятларидан фойдаланганимиизда эришадиганимиз ҳолатга зид турувчи ақлий хуносалар қилинади.

Арасту ушбу мулоҳазаларни аввалиданоқ мүғлилот, ғалаг (софизм) деб рад этади.

У, ҳақиқатан тўғри фикрга келиш ва ихтилоғли (бир-бирига зид) ақлий хуносаларни ишкор этиш учун улар ҳеч қандай фойда бермайдилар деб тушунтиради (сўз софизм ҳақида кетмоқда). Ҳақиқийликка фақат шуур ва онг (ақл) туфайли эришиллади.

Сўнгра Арасту ўз тадқиқотларини давом эттириб, ғазода намоён бўлган жавҳар, деб аталувчи ҳар бир нарсанинг эни, бўйи ва қалинлиги бор деган фикрга келади. Ростки жавҳар фазода чўзиқ деб таърифланадиган бўлса, шунинг учун у баъзан «жисмлар», баъзан эса «жисмий жавҳарлар» деб аталади. Табиатан мавжуд нарсалар, жисмларга оразлар, жисмий жавҳарлар ва уларга хос белгиларга өгалар. Буларнинг ҳаммаси табиат ҳақиқидаги фан (физика) ишнг мавзусидир. Арасту бу нарсаларни исбот талаб қилмайдиган муқаддимотлардан олади ва уларни таҳлил қилишда жадалий (диалектик) василани (усулни) қўллайди. Жадалий ҳивора (диалектик

диалог) га қобилият пайдо этувчи ҳолатга олиб келувчи нарсани тушунтириш учун у шундай йўл тутади. Демак у, ушбу нарсаларга илмий қонунларни тадбиқ этади ва улар тифайли уларнинг моҳиятини ўрганади. Илми йақинийани берувчи ва тасодифан учрагувчи улардаги мавжуд муқаддимотларнинг ўзларини у далил жеттириш орқали топади. Ушбу ўзларни ўзларидан бўлмаган нарсаларни Арасту ўз ҳолида қолдиради.

Бу унинг, ундан кейин ушбу масалага яна қайтишини истаган ва илм-ал-йақинийа талаб этган чоғларда маданий маъқулотлардан фойдаланиш ҳақидаги тавсияларида айтиб ўтганларини ўрганишига ўзларини бағишловчилар учун ёзган китобларида ўз тасдиғини топган. Кўрилаётган ҳар бир нарсанни у икки — жадалий ва илм-ал-йақинийа тарафидан солиширади. Буни унга хос барча нарсанинг ҳақиқийлигига етишиш учун қўилган. Азвало Арасту ушбу услубдан фойдаланади: мавжуд нарсаларни таърифловчи умумий тасдиқ, маъқулотлар бўлган умум асосларни аниқлайди. Ва булар ўз-ўзича равшан маъқулоти авваллар эмас, балки биринчи ҳолдан бошлаб номаълум энг умумий мулоҳазалардир, улар ўз-ўзидан маълум биринчи маъқулотлардан келиб чиқадиган далиллар ёрдамида аниқламиш воситаси бўлиб хизмат қиладилар. Улар ҳақида тадқиқот олиб борилганида у жаадалий василлалардан фойдаланади.

Жисмий жавҳарларнинг ҳаммасида бўладиган мавжудиятнинг дастлабки асосларида мавжуд қонунларнинг умумий асосларини байён этади. Улардан ҳар бирига айрим ҳолда ҳамроҳ, иккита дастлабки асос (асли муторифат) лар бор, улар: билқуввати (потенциал) мавжуд дастлабки асос — уни «модда» — «материя» дейилади, муҳиммона (актуал) мавжуд асли муторифатни эса «шакл» — «форма» дейилади.

Арасту билқувват ҳолатдан муҳиммонага ўтиш учун, билқуввати мавжуд асли муторифатнинг (дастлабки асосининг) ўзи етарли эмас, деб тушунтиради. Бунинг учун, билқувватдан муҳиммотга ўтказувчи учинчи бир асл муторифатнинг бўлиши зарур. Ушбу асл муторифат (дастлабки асос) «мағъули асли муторифат» амалдаги дастлабки асос — деб аталади.

У, ҳаракатда бўлиши учун, ҳаракатланувчи ва ўзгарувчи барча нарса қандайдир худудга «охирига» ва «мақсадга» қараб боради, деб ҳисоблайди. Ва ўзича жисмий жавҳар бўлмиш барча нарса ё «мақсадга» ва «охирига», ёки қандай бўлса ҳам бирор мақсад ва ҳадга олиб борувчи нарсага борпши зарур. Шундай қилиб «мақсадга»

ҳам, охирнга ҳам асл муториғатлар эришиллари ва ўз мавжудиятлари бўйича асл муториғат бўлмиш барчаларига, кўп ҳам эмас, оз ҳам эмас тўртта жинс ҳамроҳ бўлиши унга равшан бўлади, улар — модда, жавҳари сопиј (иқкани жавҳар) — субстанция, фаолиятидаги сабаб ва мақсадидирлар.

Арасту яна, табиатнинг нималигини, унинг ҳақида барча сўз юрттувчиларга қандай бўлиб туюлишини тушунгиради. Унинг моҳиятини умум кўриннишда тасвирлаб, табиат ҳақидаги фан (физикадан) хабардор қадимгилар табиат ҳақида нималар деганилари ва уларнинг ўзларида — юоннларда табиат ҳақида шу дастлабки асослар мажмуасида нималар дейилганини баён этади. У, табиатнинг моҳиятини «табнат» деб аталадиган асл муториғатнинг қандай вазифани бажарини, «табиат бирламчи» иборасида мавжудиятнинг ушбу дастлабки асослари ҳақида қандай тушунчада сўз юритилади, «табиий жараён бўйича», «табиат бўйича», «табиий жараён бўйича эмас» ибораларининг қандай маънолари борлигини таҳлил этади. Ушбу тушунчаларнинг мажмуасини, мавжуд нарсалар ҳақидаги билим ва уларни хато тушуниш қандай фарқланишларини кўриб чиқади. У яна тўртта дастлабки асослар қандай қонунлар бўйича бир-бирига иисбатан жойлашганилари, улардан қайси бирлари кўпроқ, қайси бирлари камроқ ривожланганилари ҳақида гапиради ва улар мавжуд нарсаларга моҳият ато этишларини таъкидлайди. Бу моҳиятини унинг ўзи тадқиқ этади, бунинг устига бу ҳолат махсус табиий нарсаларга тааллуқлидир. Шунинг ўзи биринчи асослар ва биринчи сабаблар, махсус табиий нарсалардир.

Арасту жисмий жавҳарларда ўз-ўзларича мавжуд қонунлар ва асослар ҳақида гапиради. У, жисм фазода чўзиқ туриши нуқтаи назаридан пимадан иборатлигини, жисмининг фазода чўзиқ туришининг моҳиятини, чўзиқ туриши чўзиқ туришларнинг қисмларидан иборатми, уларнинг ҳолатларини ўзаро яқинлашишга боғлиқми ёки боинка бирор усул туфайли мавжуд эканлигини тушунтиради.

У, жисмий табнатан жавҳарни, жавҳар моҳияти унинг фазода чўзиқ туришига боғлиқми ёки йўқми, таҳлил этади. Барча ўзига хос оразлар (акциденция) билан жавҳар (субстанция) бўлса, у нарса жисм ва чўзиқ турган бўла оладими? Ўзида шакллар ва оразлар алмашиб турувчи ва ундан жавҳарларнинг хиллари пайдо бўлувчи модда бўлгани учун ё у жисм ва чўзиқ бўлади ёки у нарса моддий жавҳар бўлади, негаки унинг чўзиқлиги бўй, эн ва

қалинликка эга. Арасту, бу чўзиқ парса жавҳар эмас, бошқа нимадир, деб тушунтиради. Чўзиқлик, узалганик унинг жавҳарлиги нуқтаи назаридан жавҳарининг моҳиятини билдирамайди. Бизниг иборамиздаги «чўзиқлик», «узалганик» худди «оқ» иборасидаги каби маънога эга ва жавҳар ҳақида ганираётгашимизда биз мутлақ маънодаги жавҳар ҳақида ганирамиз, бунда биз унинг чўзиқлиги, узалганилиги ва бўй, эн, қалинлиги бор нарсалиги ҳақида гап юритмаймиз. Йавҳар ўзига хос бўлган бошқа нарсаларга эга. «Узалган» ва «узалганик» тушунчалари жисмий жавҳарининг на моддасига, па унинг шаклига хос, модда эса ўз моҳияти бўйича жисм эмас, шакл ҳам шундай — жисм эмас, аммо модда ва шаклининг бирлашиб уйғунлашузи (синтези) фазода узалганик кўринишини пайдо қиласди. Ушбу чўзиқлик, узалганик шу биринчи — синтезда мазжуд, чунки у ўз мавжудиятида ўз шаклининг мавжудиятига эрғашади ва жавҳарининг шакл мавжудияти туфайли у яъни чўзиқлик, узалганик ҳақиқий ва баркамол жавҳар бўлиб қолади. Табиий жавҳарининг моддаси (материя) ўзига хос бўлган шаклдан ҳоли эмас, шунинг учун жавҳар қандайдир узалганиклардан таркиб топган эмас. Узалганик, узунлик, кенглик, қалинликлар эса энг аввалги (биринчи) оразлардир (акциденция). Ушбу оразлар, табиий жавҳарларда мавжуд бўлган бошқа оразларга ўхшаб унда пайдо бўлиб, ўзгариб, кўпайиб ёки камайиб турадилар. Арасту сўнгра, миқёси бўйича бениҳоя (ла-ниҳоя) фазода узалган, чўзиқ жисмий жавҳар борми ёки йўқ эканлиги ҳақида сўз юритади. Ва у бениҳоя фазода узалган жисмий табиий жавҳар йўқлигини ва ҳар бир жисмий табиий жавҳар фазода чекланганлигини тушунтиради. Арасту, табиат нарсаларида бўлган чекланган бениҳоятлик, табиат нарсалари ҳақида гап юритувчи-лар бениҳоялик ҳақида ўйлаганларидек 'аҳамиятдан бутунлай бошқа аҳамиятга эга, деб тушунтиради. Арасту, ушбу аҳамиятини қисқача таърифлайди ва унинг қандайлиги, нимага тааллуқлиги ҳақида айтиб ўтади.

Сўнгра у ҳаракат даражасини, рутбасини (категория), у қандай намоён бўлишини ва моҳиятини таҳлил этади. Ҳаракат, унинг бениҳоялигини кўрсатувчи моҳиятга эгалик учун, ҳаракат, фазо ва вақт ичида бир нарсадан бошқа нарсага ўтганлиги учун, ҳаракат жисмий жавҳарининг орази бўлиб, ҳаракатлантирувчи сабабга эга бўлганлиги учун уни тадқиқ этишга зарурат бўлади. Шу қатори ҳаракат билан бирга унинг моҳиятини тартиби билан, ҳамда унинг ўзи шимадан иборатлиги, нима учун

көрак ва у қандай, унинг мавжудияти қандай эканлигини ва ниҳоят унинг моҳият ҳосилаларини аниқлаш зарур. Ушбу кўпдан кўп шароитлар ҳосилаларининг ҳар бирини ҳаракат ўз ичига олгани учун, бу шароитларнинг ҳар қайсисига ҳаракат хос ва ҳаракатлантирувчи жисмларга ҳаракат ҳосилалари шароитлар хос бўлганлиги учун, Арасту юқорида санаб ўтилган ҳар бир шароитни ҳаракат ўз ичига олганлигини ва шароитлардан ҳар бир ҳаракатга хослигини тадқиқ этади.

Бунинг учун Арасту макон рутбасини (категориясини) таҳлил этади, макон ўзи нима эканлиги ҳақида фикр юритади. Макон моҳиятига хос бўлган нарсаларнинг таърифини келтиради ва жисмнинг макони бўлатуриб қандайдир оразга эга бўлишига зарурат бўлган ҳолда жисм учун макон зарурми, йўқми, шуларни кўриб чиқади.

Арасту, ҳаракатлантирувчи сабаб, ҳаракатнинг бўшлиққа бўлган эҳтиёжининг оқибатими ёки йўқми, деган масалани таҳлил қилади. Ва унинг (ҳаракатлантирувчи сабабнинг) на уйғотувчи сабабга, на вакуумнинг йўқлигига, на ҳар қандай табиий василалар мажмуасига эҳтиёжи бунинг устига бўшлиқдаги — на жавҳарга ва на оразга эҳтиёжи йўқ деб таъкидлайди. У, мутлақ бўшлиқнинг йўқлигини чуқур бўлмаса-да, тушунтириб беради.

Сўнгра Арасту «вақт» рутбаси нималигини тушунтиради ва табиатдаги мавжуд нарсалар ва ҳаракат, вақт ва фазонинг борлигига муҳтожмилар деган масалани кўриб чиқади. Арасту ҳаракат ва шароитларга тегишли асос ва қонунларни баён этади.

Сўнгра у, жисмларда мавжуд бўлган ва уларнинг ҳаракати ва бу ҳаракатнинг бошланишига зарур бўлган беҳисоб сабаблар ҳақида сўз юритади. Бир-бирларига тегиб турувчи ва ёнма-ён турувчи бошқа жисмлардан ҳаракатланадиган мутаҳаррик жисмлар бўлиши керак, улар эса ўз навбатида бошқа жисмлардан ҳаракатланадилар ва ҳоказо. Бундай ҳолатда бир жисмнинг бошқасига нисбатан ҳаракати ўзаро яқинлашган ва ёндошган, бир ҳаракат иккинчнисидан келиб чиқувчи ва умуман олганда бениҳоят бўлади.

Арасту, табиий жисм ўз табиатига кўра бошқа бир жисмни қандай қилиб ҳаракатга келтиришини ва ҳаракатдаги олдинги жисмдан ҳаракатга келган жисмлар ўз навбатида бошқаларини қандай ҳаракатга келтиришини кўрсатади. Бунда ҳаракат шакли фақат механик (ал-ҳайал) ҳаракат бўлиб, бошқача бўлиши мумкин эмас. Атрофдаги бошқа жисмларни ҳаракатга келтирувчи ушбу

ҳаракат түғри чизиқли бўлмай, балки айланма ҳаракатdir. Бошқа бир жисм орқали ҳаракатга келтирилган жисм ўша жисмнинг ҳаракат таъсиридан ташқари бўлмайди. Арасту, ушбу жисм мутлақ миқдорга эга бўлиши мумкин эмас, деб тушуниради. Демак, барча табиий жисмларни ҳаракатга келтирувчи бошланғич жисм бўлиши зарур ва яна ўша жисмдан ҳаракатни қабул қилиб бошқа ҳамма жисмларни айланма ҳаракатга келтирувчи бошқа бир жисм бўлиши керак.

Сўнгра у айланма ҳаракатланувчи жисм ҳақида сўз юритади, ўша жисм ўз-ўзинча ҳаракатланадими ёки уни ҳаракатлантирувчи сабаб борми? Ва уни ҳаракат манбаъи бор бўлиши кераклигини тушуниради. Арасту табиатан айланма ҳаракат қилувчи жисмлар ҳаракатларининг асосларини кўрсатади, улар жисмларни ёки жисм эмасмилар, улар модда ва жисмлари (танаалари) бўлмаган жисмсиз моҳиятмилар ёки йўқми, деган масалани ойдинлаштиради.

БЕШИНЧИ БЎЛИМ

Арасту буларининг ҳаммасини диққат билан ўрганиб чиққандан сўнг айланма ҳаракатнинг энг четида турувчи жисмлар, мавжуд нарсаларнинг қандайдир моҳияти эканликларини ва ҳеч вақт у моҳият на табиат ҳодисаси, на жисм бўлиши мумкин эмаслиги, у на жисмда ва на моддада бўлиши мумкин эмаслиги унга равшап бўлади. Уларни, табиий нарсаларга нисбатан қўлланиладиганга ўхшаш усулда тадқиқ этмай, балки бутунлай бошқача услугуб билан тадқиқ этиш керак бўлади.

Юқорида айтиб ўтилганлар, Арасту табиат ҳақидаги фанга мансуб деган асосларнинг мажмуасини ташкил этади. Улар ҳақида Арасту «Физик гармония» номли китобида сўз юритган.

У ўзиннинг «Физик гармония» китобида батағсил ёритган мавзуни яна бошқа бир китобида ҳам давом эттиради. Бу китобни у, зарурат нуқтаи назаридан, шундай бир жисм бўлиши керакки, у жисм ўз атрофида турувчи, бошқа жисмларни ҳаракатга келтириши зарур, деган фикр билан бошлайди. Аммо бу жисмлар мутлақ бўшлиқда эмаслар. Яна ушбу жисм бошқа ёндош жисмларга тулашиши ва тегиб туриши керак, чунки улар орасида ҳеч вақт бўшлиқ йўқ. Бир-бирига яқин ва ёндош жисмларни ўз ичига олган мажмуани Арасту «коинот», деб атайди.

Арасту, коинот ўраб олган ушбу жисмлар мажмуаси ичра коинотни ташкил этувчи энг биринчи жисмлар бўлмиш жисмлар борми ёки йўқ эканлигини, ҳамда улар коинотнинг энг биринчи бўлаклари бўлсалар ва оламии йўқ қилиб ёки инкор этиб юбориш учун улардан бирор бўллагини бартараф этилганда коинот йўқ бўлиб кетадими, деган мураккаб масалани ўрганади. Ва у, коинотни ташкил этувчи энг биринчи жисмлар бор ва улар коинотни ташкил этувчи қисмлар бўлган биринчи мавжудиятлардир, деб тушунтиради.

ОЛТИНЧИ БЎЛИМ

Арасту, коинотни энг аввалидан ташкил этувчи биринчи жисмларнинг бальзи сифатларини баён этади. Ушбу жисмлар мажмуасида бошқа ҳамма жисмларга айланма ҳаракат берувчи жисм бўлгани учун зарурӣ равишда иккни макон бўлиши керак, улар: ўртадаги, марказдаги макон ва марказнинг атрофини қўршаган макон. Шу билан бирга механик ҳаракат туфайли ҳаракатланувчи жисмлар бўлиши зарур, уларнинг учта энг оддий хили бор: айланма бўйлаб ҳаракат, ўртага (марказга) интилувчи ҳаракат ва ўртадан (марказдан) четга томон ҳаракат. Ҳаракатнинг бу уч хили ёндошишнинг турли хилларни бўладилар, чунки уларнинг орасида ҳеч қандай бўшлиқ йўқ.

Арасту ўртадан (марказдан) четга томон ҳаракатни кўриб чиқади. У ҳаракат мисдори жиҳатидан биттами, ёки кўпроқми? Ва бу ҳаракат уч турли деб тушунтиради. Бу ҳаракатларнинг ҳар бирини айрим таърифлайди, ҳар бир хилнинг моҳияти ва уларда бор бўлган моҳиятий оразларни тушунтиради. Арасту ҳаракатнинг бу хилларини ўрганиб, уларнинг ўзи қандайлигини, нимадан ва нима учун бўлишларини кўриб чиқади. У, ушбу ҳаракатлар оддий жисмларга хослигини тушунтиради. Коинотни ташкил этган ушбу жисмлар бир қанчадар. У, ушбу жисмларнинг коинотдаги жойлашишлари, ҳамда бир-бирларига нисбатан ҳолатлари ва тартибини аниқтайди. Яна, уларнинг ҳар бир қисмини ва ушбу қисмларнинг жойлашиш тартибларини таърифлайди. Оддий қисмлардан бири «биринчи жисм» дир ва у, умумий моддага эга ва шакл ила фарқланувчи бошқа тўрт жисм тупроқ, олов, ҳаво ва сувдан фарқланади. «Биринчи жисм», бошқа тўртта жисмдан ҳам модда, ҳам шакл жиҳатидан фарқланади. Ушбу тўртта оддий жисмлар, биринчи жисм-

дан қўйида турувчи бошқа жисмларни яратувчи унсурлар (элементлар)дир. Ушбу унсурларниг бирлари бошқаларидан, унсурларниг ўзларидан оддийроқ қисмлардан яратиладилар, аммо «биринчи жисм» дан пайдо бўлмайдилар.

Булар ҳақида унинг «Қитоб ал-само ва ал-олам» асаридан маълумот олса бўлади. Арасту «Қитоб ал-само ва ал-олам» нинг охирида баён этган мавзуни, бошқа бир рисоласида давом эттиради. Бу асарда ўз-ўзларигча пайдо бўлган ушбу тўрт унсур, бирлари бошқаларидан яратиладилар, деб ёзади. Яна, унинг ёзишича, эргашиш услугуби бўйича бир жавҳарниг моддаси, бошқа жавҳарниг ҳам ўша моддаси бўлади, деб тушунтиради. Дарҳақиқат, ҳар бир унсур бошқа унсур орқали яратилади, бошқа яратилувчи жисмлар эса, ушбу унсурлардан яратиладилар. Унсурлар асослар ва кучларга эгадирлар ва улар туфайли унсурлар бир-бирларидан пайдо бўладилар, ҳамда ўзлари учун ўзга жисмларни яратадилар. Пайдо бўлиш ва фасодга келсак, улар ҳақида бундай фикр билдирилган: бир ҳолат бошқа ҳолатга ўтади, пайдо бўлиш — ривожланиши, фасод (барбод бўлиш) — инкорни билдиради. Пайдо бўлиш — ал-кави нималиги равшан экан, демак, бир жисмнинг бошқасидан пайдо бўлиши, бирни бошқасининг таъсирига учраши, бирни бошқасига таъсири этиши учун улар бир-бирларига тегиб туришлари керак. Бунинг учун аввало пайдо бўлиш ва фасод жараёнини ўрганиш зарур бўлади, уларниг ўзи нимадан иборат, қандай ва нимада мавжуд эканликларини билиш керак. Яна, пайдо бўлиш ва фасод оддий бирлашишдан ёки ажралишдан иборат эмасликларини, бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиш, на пайдо бўлиш ва на фасод эмаслигини кўрсатиш керак бўлади.

Сўнгра Арасту, сифатлари таъсири таъсириланиш (ҳаракатлантириш ва ҳаракатланиш) дан иборат жисмларниг таломусини (бир-бирларига тегиб туришларини) кўриб чиқади. У яна, бирни бошқасига таъсири ўтказувчи ва бошқаси ўзи таъсириланувчи жисмларниг хислатларини кўриб чиқади.

Сўнгра у, таъсири (ҳаракат) нима ва таъсириланиш (ҳаракатланниш — бошқа бир куч таъсирида) нима эканлигини, улар ушбу туйғу ила идрок этилувчи сифатларда бўлишларини таҳлил этади, бу қандай рўй берипшини тушунтиради.

Арасту яна бирикиш (синтез), қоришиш ва бошқа табиий жисемлар мавжудлиги сабаби бўлмиш тўрт унсурнинг қўшилиши натижасини таҳлил этади.

ЕТТИНЧИ БЎЛИМ

Буларни қўриб чиққач, Арасту ўша тўрт (тупроқ, олов, ҳаво ва сув) жисемнинг таҳлилига ўтади. Бу унсурлар қандай хислатга эга, уларга қандай мазмун сингдирилган, уларда шундай бўлишларига ёрдам берувчи асос ва кучлар борми, улар ўз моҳиятларига кўра унсурмилар ёки табиий сабаблар туфайлини, улар биринчи энг оддий жисемларми ёки улардан аввал бошқа зарралар борми, уларга уларни бениҳоя этувчи кучлар ҳамроҳ бўладими ёки улар ниҳояли (чегараланган) милар. Бу ерда Арасту, аввалти айтиб ўтганларидан фарқли равиша, унсурларни бениҳоя деб ҳисоблаб бўлмайди, дейди. Аввалида ўз тадқиқотларида у, ҳар қайси айрим олинган унсур фазода бениҳоями ёки чегараланганми, коннотни ташкил этган биринчи жисемлар бениҳоя кўп миқдордами ёки йўқми, деган масалаларни қўйган эди. Эндиgi тадқиқотлар эса ушбу масалаларни ёритиш учун олиб борилган: улар (яъни унсурлар) қандайдир йўл билан ўша унсурларни бениҳоя кўп унсурлар бўлишларига ёрдам берувчи кучга эга бўладиларми, йўқми, унсурлар абадийларми ёки улар ҳам пайдо бўлиб яна барбод бўладиларми?

Улар абадий (боқий) бўлолмайдилар, чунки ҳаво, сув, тупроқ ва олов бўлинадилар, бирлари бошқасига айланадилар ва балки ҳар бир унсур ҳар бир бошқасида мавжуддир. Мисол тариқасида ҳавони олайлик, чунки у тўрт унсурнинг биридир. Унга қандайдир билқувват (потенциал) имконият ҳамроҳ бўлиши мумкин. Шу билқувват имконият туфайли у унсур бўлиб қолиши мумкин, ва унга ҳам ўз навбатида уни унсурларга ажратиб юборувчи ўзга бир куч ҳамроҳ бўлиши мумкин. Бу ҳол ушбу вақтда рўй бериши мумкин: ё сув бениҳоят кўп қисмларга (бўлакларга) бўлиниб кетади ёки сувнинг ҳар бир қисми-бўлагида шундай кучлар борки, улар туфайли сув, шу ҳар бир кучга эга бўлган унсур бўла олади. Арасту буларнинг ҳаммаси бўлиши мумкин эмас, чунки унсурлар сони бениҳоя эмас ва унсурлар мавжудлигини таъминловчи сабаблар мутлоқ боқий бўлиб қолаолмайдилар, деб тушунтиради.

Арасту билқувват имкониятлар бор, улар туфайли

бир жисмлар бошқаларига таъсир ўтказадилар, бирлари бошқаларидан таъсирланадилар, деб тушунтиради. Чунки ҳар бир пайдо бўладиган жисмнинг пайдо бўлиши аввало жисмнинг баъзи туйғу билан идрок этиладиган сифатларга таъсири сабаб бўлади. Натижада жисм жавҳарига юқорида айтилганидек, жисмлар ушбу тўрт жисм унсур бўлишларига сабаб бўлувчи шу сифатлар сифатлардан таъсирланишлари учун зарурат сабаб бўлади, деб тушунтиради.

Сўнгра Арасту, ҳар бир айрим унсур бошқасидан пайдо бўладими ёки учта унсур биттасидан пайдо бўладими, деган масалани кўриб чиқади. У, бир унсурнинг бошқасидан пайдо бўлишини ва бу ҳол қандай рўй беришини баён қиласди. Кейин Арасту бошқа жисмларнинг пайдо бўлишларини таҳлил қиласди: улар қандай пайдо бўладилар, қандай аралашадилар, бирикиш жараёни қандай кечади, янги жисмлар қайси жараён натижасида пайдо бўладилар.

САККИЗИНЧИ БЎЛИМ

Бу масалани ниҳоясига етказиб Арасту, бир хил жисмлар бошқаларига таъсир ўтказа бошлашлари, иккинчилари эса таъсирлана бошлашларининг боиси бўлмиш ўша сабаблар ва асослар етарлими, йўқми деган масалани тадқиқ эта бошлайди, ҳар бир нарса ҳам имконий, ҳам ҳақиқатан мавжуд бўлганлигидан, уларнинг ҳар бири ҳаракатлантирувчи (таъсир ўтказувчи) ва ҳаракат таъсирини ўзида сезувчи (таъсирланувчи) бўлиши мумкин. У, бир-бирларига нисбатан жойлашган жисмлар коинотга хос бириначи имкониятни, кучни ташкил этишлари учун, бир (хил) жисмлардан бошқалари пайдо бўлишлари учун ушбу ҳолат етарлими, йўқми ёки улар бошқа қучлар ёрдамида бир-бирларига яқинлашишлари учун, бир-бирлари билан қўшилишлари учун қўмаклашувчи ва улардан янги жисм пайдо бўлишига асослар берувчи бирон-бир ташки таъсир этувчи кучга муҳтоҷмилар деган ҳолатларни баён қиласди. У, на юқорида айтиб ўтилган нарсалар, на уларнинг асослари, на уларнинг жавҳарлари, на бошқа хислатлари буннинг учун (яъни, янги жисмлар найдо бўлишлари учун, бирларидан бошқалари пайдо бўлишлари учун — дейилмоқчига ўхшайди) етарли эмас, буннинг учун қандайдир бошқа ташки таъсир этувчи сабаб бўлиши зарур, деб тушунтиради.

Шу билаи бирга Арасту таъсир этувчи ҳаракатдаги

кучларнинг асосларини таҳлил этади. Бу кучлар ёрдамида бир хил жисмлар бошқаларига таъсир этадилар ва уларниң бирлашишлари учун уларни бир-бирларига яқилилантиради. Шу қатори Арасту, моддаларни, ҳамда улар туфайли пайдо бўлувчи ва барбод бўлувчи жисмларни текширади, қайси асослар умумийлигини ва унсурлардаги моҳиятлар қандай эканлигини тадқиқ этади.

У, ушбу пайдо бўлувчи ва барбод этилувчи жисмлар сифатлари томонидан белгиланувчи мақсад ва оразни таҳлил этади. У яна, бир жисмлар бошқалари томонидан яратилишлариниң, қайтарилишларининг ва пайдо бўлувчи жисмлар тановаб (навбат билан ўрин алмаптириш) қоидаси бўйича муттасил алмашиниб туришларининг сабабларини баён этади.

Сўнгра Арасту, бутунлай ҳалок бўлувчи ва пайдо бўлувчи бирор нарса борми ёки аслида бундай бўлмайдими ва доимо нимадир пимадандир пайдо бўлиб турадими, деган муваммони кўриб чиқади. Шу муносабат билан у барбод бўлишга маҳкум парсаларни тадқиқ этади: бу парсалар яна қайта тикланадиларми ва улао шундан кейин аввалги ҳолларидаги мавжуд бўладиларми ёки уларда моҳиятсизликка айланаб ҳеч нарса сақланиб колмайдими? Моҳиятсизлик эса — йўқлиқ демакдир. Ёки улардан нимадир қайта тикланниб, нимадир йўқ бўладими? Агар бирор нарса қайта тикланса, у ҳолда қай даражада тикланади ва ичча марта; пайдо бўлувчи ва фасод нарса бениҳоя равишда қайта тикланадими ёки ҳадди чегараси борми?

Буларниң ҳаммаси ҳақида унинг «Китоб фи-л қави ва-л-фасод» рисоласида ёзилган.

Сўнгра Арасту, унсурларни тадқиқ этади. Чункип уларга мұхиммона хос ўз моҳиятлари ва унсурларниң шундай бўлишлари боиси бўлмани кучлар бўйича улао бир-бирларига зиддирлар. Улардан бир хиллари бошқаларига таъсир (ҳаракат) ўтказиб, яна ўзгалари учинчиларидан таъсирланиб бир-бирларига тегадилар, аралапнадилар, барбод бўладилар, янгилари пайдо бўлади. Шунинг учун, ҳаддига етаётган ёки етиб бўлган унсурлардан ҳар бирида, уларга моҳият берувчи қандайдир баркамоллик бўлшини учун, моҳият камолоти, унда зарурийдан ортиқча бўлмаслиги зарур. Шунга ўхшаб, унсур мавжудиятиниң боиси бўлмани сабаб, энг сўнгги худудий мезонга эга, чунки ортиқча зиёдалик ҳар қандай баркамолликни бузади.

Камолот ва кучда кичрая бориб унсур, унинг моҳия-

тига хос энг кичкина миқдорга (ҳажмга) эга бўлади, камая бориб эса, ушбу унсурнинг моҳияти энг адно (минимал) миқдорда бошқа унсурнинг моҳияти бўлиб қолади. Бу моҳият бошқа унсурнинг моҳияти бўлиши мумкин. Унсурнинг моҳияти энг кам миқдорга эга бўлсагина шундай бўлиши мумкин. Бу икки услубда рўй беради. Уларнинг бири бўйича қабул этувчи модда, ташқаридаги зид моҳиятдан моҳияти аллақачон пиманидир қабул қилган унсурда бўлади. Аммо, у пимадир (парса) ташқи таъсир (таъсир этувчи ҳаракат) эмас ва шу билан бирга тенг равишда моҳияти зид ушбу унсурда мавжуд бўлган (таъсир) куч, ҳаракат бўлиб ҳам қолаверади ва ниҳоят у пимадир нарса ўзига зид унсурнинг ҳаддини чегаралаб турувчи бўлади, лекин бунинг учун аввал у ўз ҳаддини чегаралаган бўлиши зарур. Бу ҳолат, зид моҳиятдан олдинроқ пиманидир қабул этгани учун рўй бермайди. Арасту бу ҳолни ҳадди бўлмаган нарсадаги кучлар туфайли рўй берадими йўқми кўриб чиқади.

Арасту, унсурлар бир-бирларига қайси усул ила ёндошиларини ҳар бир айрим унсурнинг ташкилий қисмлари бошқаларига сингиб, сочилиб кетган жуда ҳам кўп кичкина майда қисмларни ёки жисмлар мажмуаси, бошқа жисм макони бўлмаган макон билан фарқланаб турадими, деган масалани ёритади. Марказга жойлашган ва тўрт жисмдан бири бўлмиш жисм, агар унинг қисмларида (бўлакларида) бошқа жисмнинг бўлаклари бўлмаса, эркин жисм бўлади. Коинотнинг (Оламнинг) юқори қисмидаги жисм ҳам марказдаги (ўртадаги) жисмга ўхшаган ҳолатда бўлади (яъни унинг эркинлик шартлари ҳам ўшандай дейилмоқчига ўхшайди). Шундай қилиб, фазовий жисмларга тегиб турган жисм қандайдир бир унсур бўлиб қолади, унга яқинлашган, ёндош ва ундан пастда жойлашган жисм эса, қандайдир бошқа бир унсур бўлади. Агарда бу ҳолат мумкин бўладиган бўлса, у ҳолда зарурий равишда, ҳар бир айрим жисмнинг қисмлари ҳар бир айрим бошқа жисмнинг қисмларида, бирларининг қисмлари эса, бошқаларининг қисмларида бўлишилари керак бўлади. Арасту буни икки усулда рўй беради, деб таъкидлайди.

Арасту, фазовий жисмларга таломис (тегиб турувчи) жисмнинг ҳолати қандай бўлиши кераклигини тушунтиради. Уннинг баёнича, бу ҳолат ўз моҳияти бўйича анча эркинроқ ва ўз моҳиятининг ҳамда ўз кучининг (ортиқчалигига) анча яқинроқ бўлиши керак, у ўзи

билин аралашувни жисмларга қараганда анча паст ёки анча юқори ҳарорат ва қуриқликка (кам намлиқка) эга бўлмоғи зарур.

Сўнгра, унга таломис унсур, моҳият томонидан зид ва куч жиҳатидан бўшроқ бўлиш учун унга қараганда камроқ моҳият ва кучга эга бўлмоғи керак бўлади. Марказга яқин бўлган барча жисмлар энг кам даражадаги куч ва моҳиятга эга бўлишлари зарур, — фақат шундай кучки, бу куч воситасида унсур, унсур бўла олсин халос ва фақат шундай моҳиятки у моҳият воситасида унсур жавҳарлаша олсин.

Яна, марказдаги бошқа бир унсурга интилаётган унсурнинг ҳаракатчанлик қобилияти ва бошқа унсур билан аралашин қобилияти анча кучлироқ бўлмоғи зарурдир. Бошқа учта у билан аралашган унсурлар аралашини беҳад кўп хилларидан иборат бўладилар. Арасту буларга сабаб таъсир ўтказувчи (ҳаракатланувчи) сабаб бўлмиш фазовий жисмлар уларнинг моддалари ва уларга хос бўлган нарсалардан келиб чиқади, деб айтади.

Сўнгра, у ушбу унсурларни ном қўйиб белгилаш зарур, дейди. Чунки, улар қандайдир йўл билан ўз зиддиятлари билан аралашишдан эмас, айрим ва эркин моҳиятларга эгадирлар. Чунки улар (унсурлар) унсур бўлишларининг боиси бўлмиш зарурий моҳиятларга эгадирлар. У уларни белгилаш учун уларга янги ном бермайди, балки шу унсурларнинг бошқа унсурлар билан аралашувлари (мухталит) натижасида олинган жисмларнинг номларини сақлаб қолади. Шунинг учун у унсурларнинг номлари маълум бўлган хиллариниң кўриб чиқади. Масалан, механик ҳаракат хилларидан қайси бири, қандайдир бир унсурнинг худди шундай ҳаракати бўлмоғи учун энг яқин туради ёки туйғу билан қабул идроқ этилувчи қайси сифатларнинг қайси хили бирон-бир унсурда мавжуд бўлган сифатлар бўлиб қолишига яқинроқ туради? Унсурларнинг бир хилларни номини Арасту шу унсурлар мажмуасининг номига кўчиради.

Фазовий жисмларга туташувчи жисмни у «олов» деб атайди ва бу олов, бизда бор бўлган олов эмаслигини тушунтиради, чунки халқ назарида олов, алангва ёнаётган чўғ маъносипигина касб этади.

Модомики аланганинг ҳаракати, алангта то ҳавони қамраб олгунга қадар, ҳавонинг ёнишини боиси бўлмиш ҳаракатнинг қандайдир ҳислатини касб этар экан, бошқа унсурларни айланиб ўтиб ва фазовий жисмлар-

унинг биронта эгма сатҳига туташувчи жисмни «аланга» деб атайдилар. Алангаси бўлмаган (алангандан маҳрум бўлган) жисмни «ҳаво», ҳавоси бўлмаган жисмни «сув», марказда турган жисмни эса «ер», деб атайдилар. Унда барча унсурлар мужассам бўлганлар ва бу кузатув ва тажрибалар орқали тасдиқланади.

Унсурларнинг аралашувлари турли хилларда содир бўлади: тупроқ бошқа унсурлар билан икки хил аралашади, сув ҳам тупроқ ва ҳаво билан шу йўсида аралашади. Олов билан аралашиш қандай ўтгани эса сезилмайди. Ҳаво сув кетидан, олов улар кетидан эргашади. Буларни Арасту чуқур таҳлил этади.

Сўнгра Арасту барча қоришишмалардан биринчисини таҳлил этади. Бунда аралашувчи унсурлардан бири ўз моҳиятини йўқотмайди. Арасту қоришишмаларнинг хилларини кўриб чиқади. Қоришишмалар деярли бениҳоят бўлганларида, уларга помлар ҳам, уларни бир-бирларидан аниқ ажратадиган нарса ҳам етишмай қолади. Факат бир-бирларидан озгинагина фарқ этишлари мумкин, буғ, тутун, аланга ва ҳоказо каби.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БЎЛИМ

Кўп қоришишмалар ном олишларига зарурат пайдо бўлганидан кейин Арасту ҳар бир айрим қоришишмани, унсурларнинг моҳиятини энг яхши акс эттирувчи ном билан атапга мажбур бўлади. Ҳавонинг моҳиятини «ҳаволи» номи, оловни «оловли», тупроқни «тупроқли», сувни «сувли» сўзи энг яхши акс эттиради. Уларни Арасту турли синфларга ажратади: бальзиларини у механик ҳаракат бўйича, бошқаларини туйғу орқали идрок этилувчи сифатлар бўйича аниқлайди, агарда икки унсурдан иборат қоришишма учраса, у ҳолда унинг номида ҳам икки ташкил этувчи акс этади, масалан: «тупроқли-сувли» ва ҳоказо.

У асосий сифатлар ва бу тўрт унсурда рўй бергап унча аҳамиятли бўлмаган сифат инфиолини (ўзгаринини) таҳлил этади ва бошқа жисмлар таъсиригига учраган жисмлар олган моҳиятлар ва моддалар ҳақида сўз юритади. Уларга таъсири этувчи асосий сабабларни аниқлайди, фазовий жисмларга туташувчи унсурларда улардан (шу сабаблардан дейилмоқчи) қайси бирлар борлигини, улардан қайси бирлари ҳавода, сувда ва тупроқда мавжудлигини аниқлайди.

Сўнгра у, унсурларни тадқиқ этади. Мавжудият камо-

лот кашф этишига зарур бўлган нарса бўлмоги учун унсурларнинг мавжудияти ўз-ўзи учунгина керакми, деган масалани кўриб чиқади. Улар ё уларнинг ўзидан бошқа пайдо бўлувчи парсалар келиб чиқиши учун яратилганлар. Ёки вужуднинг яхлитликка қўшимча бўла оладиган қисмларидан бири учун доимо мавжуд бирор нарса бўлиш учун ва яна унсурлар араласиши туфайли бирин-кетин пайдо бўлувчи жисмларни яратишлари учун яратилганлар.

У яна, ушбу унсурлардаги ҳислатларни ҳам кўриб чиқади: улар бирор асосий мақсад учун яратилганмилар ёки улар қандайдир бошқа мақсад учун яратилган парсаларга боялиқ ва улар учун зарурмилар, ёки улар мақсадга хос бўлмаган бутунлай ортиқча хусусиятдирлар ва улардаги зиёдалик қўлда ортиқча бармоқнинг борлиги, этишмаслик эса — этишмаган бармоқни эслатади.

Булар борасида унинг «Фазовий рамзлар» рисоласининг учта маҳсус бобида ёзилган.

Сўнгра Арасту, ушбу тўрт унсурнинг араласиши натижасида бир-биридан ташкил топувчи жисмларни кўриб чиқади, Араласиши натижасида ҳосил бўлувчи жисм икки хил бўлади: бир хили ўхшаш жисмлар билан бошқаси — фарқланувчи жисмлар билан ҳосил бўлиш. Фарқланувчи қисмлардан иборат хили, бирлари бошқаларига ўхшаш, жисмларнинг қоришиши натижасида пайдо бўлувчи жисмлар қоришима яратган пайтда бўлади. Бу қоришима, эслатилган жисмлардан ҳар бир айрим жисмнинг моҳиятини сақлаб қолган бўлади. Ушбу қоришимага, бир-бирига туташ ва бир-бирига тегиб турувчи жисмлар киради. Қисмлари бир-бирига ўхшаш жисмларга келсак, ҳар бир айрим қисмининг моҳияти сақланип қолмайдиган аралашув натижасида ҳосил бўладилар. Бу аралашма, бир жисмлар ҳаракатни яратганлари (таъсир ўтказганлари), бошқалари эса ҳаракат таъсирига учрагалари (таъспрланганлари) натижасида рўй беради.

Қисмлари ўхшаш жисмлар икки хилдирлар: бирпида, асосий хусусиятга эга унсурларнинг бир қисми кўпроқ бўлади, бу ҳол маълум бир жисм ва хилнинг сақланиши учун зарур. Бошқа бир хилга эса собиқ (олдинги) нарсадан жуда кам ҳислатга эга бўлган жисмлар кирадилар, улар янги жисмларнинг пайдо бўлишилари учун зарурдир.

Арасту аввалан, унсурлардан қисмлари ўхшаш жисмлар пайдо бўлишини тадқиқ этади ва ушбу масалаларни

кўриб чиқади: бу қандай рўй беради, унсурнинг унсур ила қўшилиши қандай кечади, қўшилган унсурлардан қайси бири таъсир ўтказувчи — ҳаракатдаги сабаб (фоъил) вазифасини ўтайди, қайси қуч воситасида унсурларнинг қанчадир қисми ҳайулий — биринчи модда вазифасини ўтайди? Қандай қуч туфайли унсурларнинг қанчадир қисми жузъи фоъил бўлиб қолади, япги жисмларнинг пайдо бўлиши қандай ҳислатларнинг аралашуви натижасида рўй беради, Арасту худди шу тартибда, йўқолиб кетиш масаласини кўриб чиқади. Жисмларнинг пайдо бўлишида ва йўқолишида ўзгаришларнинг қанча хиллари бўлишини ва бу қайси маконда рўй беринини тушунтиради. Уннинг фикрича, бу макон (жой) ўрталик бўлиши зарур, ўрталик эса ерга, уннинг сатҳи ва бағрига туташ.

Сўнгра Арасту, ҳис этилувчи сифатларнинг таснифида (класификация) ўтади. Бу сифатларнинг ҳислатлари шундан пборатки, улар қисмлари (жузъи) ўхшаш жисмларда ва биринчи кучларга бўйсунгани аралаш қисмларда бўладилар. Бу кучлар воситасида бир унсурлар ҳаракат пайдо этадилар, бошқалари ҳаракатланадилар, учинчилари ҳаракат таъсирига учрайдилар яъни ҳаракатни қабул этадилар (таъсиранадилар). Буларнинг ҳаммаси унсурларнинг аралашувлари ва бир-бирларига ўтишлари сабабли рўй беради. У, ҳис этилувчи сифатларни кўриб чиқади. Бу сифатларнинг аралаш жисмдаги мавжудлиги унсурларда бор бўлган ҳаракатдаги кучларга бўйсунади. Бу кучларга эса, жисмларнинг лоқайд (пассив — ҳаракат таъсирига учрагувчи) бўллаб қолишларига кўмак берувчи кучлар кўмак берадилар.

Сўнгра Арасту, бошқа сезги аъзолари ила ҳис этиладиган ўзга сифат ва қисмларни тадқиқ этади. Лекин, батъзи унсурлар бошқаларига таъсир этишиларига восита бўлувчи кучлар ўхшаш бўлишлари учун улар етарли эмас, деган кўпгина фикрлар мавжуддир. Яъни, ташқи кучлардан келиб чиқувчи ёки билқувват мавжуд бўлган бошқа қандайдир кучларга эҳтиёж сезилади. Шуннинг учун, бу ҳолатларни ўрганини табиат ҳақидаги фанининг (физика) бошқа бўлимига тааллуқли деб ҳисоблайдилар. Физиканинг бу бўлими басарий (кўриш), самоътий (эшитиш) ва бошқа ҳис-туйғу аъзоларнинг мавзумига тааллуқли нарсаларни тадқиқ этади, иегаки, мавжуд рағлар муҳрланиб қолишнiga мухтоҷдирлар, туйгулар ила идроқ этилувчи нарсалар, — шу қатори ҳис эти-

лувчи нарсалар ҳам, — шуларга ўхшаш кучларга муҳтожлар.

Буларнинг ҳаммаси юқорида айтиб ўтилган «Фазовий рамзлар» китобида ўз ифодасини топган.

Сўнгра Арасту, жинсдош нарсалардан пайдо бўлган, ўхшаш қисмларга эга жисмларни қўриб чиқади. Уларга тошлилар, ҳамда тошлилар билан жинсдош тошлил жисмлар киради.

Арасту, ер (тупроқ) қисмлари, бу қисмларнинг хиллари ва уларнинг ҳолатларни, ҳамда мавжуд буғланишларнинг навларига батағсил тўхталади. У, қайсиини оловли, қайсиини — ҳаволи, қайсиини эса — сувли эканлигининг фарқини кўрсатади ва улардан нималар ердаги (тупроқдаги) беқиёс кўп нарсалар билан аллақачон аралашиб бўлганини айтиб ўтади.

У, иссиқ буғланишларни қўриб чиқади. Ушбу буғланишларнинг баъзи қисмлари қуруқликка, баъзилари намлиқка, бир қисми анча тоза ва нозик, бошқаси анча тутунли бўлишга мойил. Буғланиш гўёки табиий ҳарорат билан бирлашадиган (нарса) бўлиб, у туфайли ер остидаги ва устидаги жисмларнинг балогати мавжуддир. Бу жисмлар сув ва тупроқнинг ёки намлик ва қуруқликнинг қориши масидан иборатдирлар. Ва улар ўзларига таъсирии қабул этувчи моддалардирлар, чунки уларга ҳарорат ва совуқлик таъсири ўтказганлар, ўз навбатида булат ҳарорат, совуқликка ўхшаш қисмларга эга бўлган жисмларнинг фоиллари, таъсири ўтказувчи сабабларидирлар. У, ер ости буғланишлари пайдо бўлишининг биринчи сабаблари аввалан фазовий жисмлардир, сўнгра бунга, фазовий жисмлар орқали исийдиган, ерга туташ ҳаво имконият яратади, деб тушунтиради.

Сўнгра Арасту, ердаги аралашган унсурларнинг айрим қисмлари ер остида ва устида бўлгап тош ва маъдан жисмларни тузувчи навларини тушунтиришта ўтади. Арасту тушунча — категорияларнинг таснифини тузишга ҳамда шу навларнинг кейинги шаҳобчаларини аниқлашга ҳаракат қиласди. Агар улар ўзаро фарқлансалар, у ҳолда ҳар бирининг айрим моддасининг ва шаклининг моҳиятини ва шу навлардан қайси биридадир мавжуд бўлган уларнинг ҳаракатдаги таъсири этувчи асосларни ёки уларнинг оразларининг моҳиятини кўрсатиб ўтиш керак бўлади. Шу қатори яна ушбу навлардан қайси биринидир яратилишининг боиси бўлмиш мақсадларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. Ушбу мақсадларни аниқлаш ва коинот мажмуаси мақсадини билмасдан олдин билиш мушқул иш бўлгани учун Арасту ушбу

мақсадларни кўрпб чиқишини фанинг бошқа бўлимига ҳавола қиласди. Фанинг бу бўлими коинотдаги энг сўнгги чегарадаги асосларини тадқиқ этиш билан шуғулланади.

Буларнинг ҳаммаси унинг «Илм ал-маъодин» «Минералогия» рисоласида баён этилган.

Ҳайвонотни кўриб чиққунга қадар у набобот (ўсимликлар)да тўхталади. Бу ишни у ҳис-туйғу ва қузатин орқали маълум бўлган нарсаларни тасниф этиш масаласидан бошлайди. У навларни бирма-бир санаб ўтади ва санаб ўтилган ҳар бир навдан кўриниб турганини тасниф этади. Шу билан бирга у, биронта навда ёхуд ҳар бир навнинг бирон қисмида намоён бўлмиш ораз (акциденция)ларни тасниф этади. Шу аснода у ўзига маълум барча нарсанни баён этган.

Сўнгра Арасту, ўсимликларнинг ҳар қайси қисми пайдо бўлишининг боиси бўлмиш мақсад ҳақида эслатиб ўтади.

У яна ўсимликларнинг брон-бир хиллнинг пайдо бўлишини таҳлил этади ва уларнинг ҳар бирига, улар пайдо бўлувчи модда ва шу хиллнинг пайдо бўлишига васила бўлувчи фоъил (ҳаракатдаги сабаб) хос эканлигини кўрсатиб ўтади. Шундай қилиб у, набобот моҳиятига тааллуқли барча масалаларни баён этади.

Сўнгра у, ҳайвонот ҳақидағи муаммоларга тўхталади ва уларни қузатув ҳамда ҳис-туйғу орқали билин йўлларини кўрсатади. У ҳайвонларнинг хилларини санаб ўтади ва улар ҳақидағи маълум нарсаларни тушунтиради.

ЎНИНЧИ БЎЛИМ

Ҳайвонот ва набоботнинг муътадил ҳолатлари учун табиат ва табиий асослар етарли эмаслар. Бу сабаблардан ташқари яна улар бошқа кучларга ҳам мухтоҷидрлар токи, ҳайвонот ва набоботда ушбу асос фитрий (табиий) нарсаларда мавжуд бўлган табиатга ўхшани зарур бўлади. Буни кўриб чиққанидан сўнг Арасту, ҳайвонларда табиатдан ва бошқа нарсалардан олган беҳад асослари борлигини кўрсатишга мажбур бўлади. Бу ўзга асосни Арасту «руҳ» (Фаробий «нафс сўзини ишлатади), деб атайди ва ҳайвоннинг ҳам ўсимликинг ҳам руҳи бор деб эслатади. Руҳ билан ҳамжис асосларни у «руҳий асослар ва кучлар», деб атайди.

Аввало Арасту табиатан ҳайвонга хос нарсанни

тадқиқ қилади. У, ҳайвонга хос бўлган барча нарсаларга эътибор беради. Аввало у, ҳайвонлар хилларининг шохобчаларини ва ҳайвонотининг табиатан яратилуви, ҳар бир айрим хили яратилишининг боиси бўлмиш табиий мақсадлар устида тадқиқот ўтказади. У, ҳайвонотининг ҳар бир хилида моҳиятни қабул этувчи асос бор ҳамда бу асос — қандай бўлмасин ҳайвонотининг қандайдир хилини пайдо қилувчи моддадир, деб таъкидлайди. У, фитрий фаъол асослар ҳайвонотининг ҳар бир турида бор, деб тушунтиради ва ушбу тур табиий жавҳар бўлишига восита бўла оладиган сабабни, ҳамда унга (фитрий асосга) табиатан хос бўлган барча нарса мавжудиятининг боиси бўлмиш мақсадни кўрсатади.

Буларнинг барчасидан Арасту ўзи учун фитрий жисмлар иккни хилга бўлинишларини аниқлаб олади. Биринчи хили энг сўнгги нуқтага етгани бўлиб, унинг воситасида шу хил моҳият касб этади. Бу — ҳар бир айрим табиий жавҳарнинг моҳияти бўлмиш табиатнинг ўзидир. Икканичи хили — аслида табиатнинг ўзи бўлган жавҳари моддани тайёрлаш, билқувват имконият ёки бошқа бир асосга қурол бўлмоғи учун табиатан моҳият касб этганидир. Ушбу хил (фитрий жисмлар)нинг, бир вақтнинг ўзида шакл ҳам бўлган табиатга, ўз моддасига ёхуд унинг қуроли бўлмиш кучларга нисбати, бир асос бўлиб, у — «руҳ»дир.

ЎН БИРИНЧИ БЎЛИМ

Шу муносабат билан Арасту «руҳ»ни тадқиқ этишга, руҳ ўзи нималигини билишга, табиатни тадқиқ этганидаги каби зарурат сезади. У, руҳий кучлар ва руҳдан пайдо бўлувчи ҳаракатлар ҳолатини таърифлайди. Сўнгра у руҳ ўзи нималигини, унинг мавжудияти нима сабабдан ва қандай бор бўлишини, ўсимлик, ҳайвон ва одамдаги руҳ қандай эканлигини тушунтиришга ўтади. У, беадад руҳлар мавжудми ёки руҳ биттами, агар улар кўп бўлсалар, у ҳолда бу ҳолат қандай намоён бўлади: қисмларнинг кўплиги биланми, ёки кучларнинг кўплиги биланми каби (мураккаб) масалани тадқиқ этади. Агар қисмлар беададлиги бўлса, у ҳолда улар қандай кўринишидан бўладилар, макон (жой), моддалар ва турли жойларга сочилиб кетган жисмлар кўплиги биланми ёки унинг миқдори, қисмлари ўхшаш ё фарқланувчи бир жисмнинг қисмларини кўплигига

боғлиқми ёхуд, беадад қисмлар бошқача бир усулда ҳозир бўлладиларми. У яна руҳий кучлар ва уларнинг асослари нималардан эканлигини тушунтиради. Арасту табиатга табиий жавҳар хос бўлганидан, руҳ — бу табиий руҳият жавҳарининг моҳияти (зот) хос бўлган нарсадир. Ушбу моҳият воситасида руҳ, руҳият жавҳарига эришади, яъни ҳаётни идроқ этиш қобилиятига эга бўлиб қолади. Жавҳар эса, руҳ уч хил асос муштарақ бўлишига ёрдам беради. Улар: фоъил асослари, шакл учун асослар ва худди табиатда бўлганидек мақсад учун асослар. Табиат нимаики айтилган бўлса, уларни руҳга тааллуқли деса бўлади, чунки у ҳам асос, ҳам жавҳардир. Аммо у (табиат), моддалар мавжудлиги қондаси бўйича жавҳар бўладими? Бу ўринда шубҳа бор, аммо Арасту кейинги масалалардан ҳеч нимани тушунтирмайди. Аввал у, табиат тўрт асосга эга, деб айтган эди. Энди бўлса, табиатнинг ўзи моҳиятдир ва бу моҳият воситасида жавҳар жисмни муҳиммона (актуал) ўзлаштиради, ҳамда бу моҳият яна руҳнинг ҳам моддасидир, демоқда.

Сўнгра Арасту, ҳаракатлари таъсирлари табнатда мавжуд бўлган фитрий жисмлар нималигини ва олдин, табнат ҳаракатни пайдо этишига бопс бўлувчи табнат кучларини нимадан иборат эканлигини тушунтиргани каби, руҳий кучлар ўзи нимадан иборатлигини тушунтиради. Демак, ўзига бир чўри ва қурол бўлиб хизмат қилувчи табиатдан фойдаланувчи асосий моҳият мавжуддир.

Иккى хил табиий жисмлар пайдо бўладилар: биринчи әнг сўнгги, юксаклари бўлиб, уларнинг воситасида моҳиятига эга бўлинади — бу табиатдир, иккинчи әнг сўнгги юксаклари бўлиб, уларнинг воситасида табиат ўзининг моҳиятига эришади. Табиатан моҳият касб этишига восита бўлувчи нарса — руҳдир ва руҳнинг ҳолати ҳайвонотнинг табиий ҳислатларига узвий боғлиқдир. Руҳнинг ўзига қабул қилувчи — касб этувчи табиий моҳияти модда бўлиб қолади. Руҳ ўз фаолиятида (ҳаракати, таъсирида) фойдаланиши учун табиат ё модда, ёки қурол бўлиб хизмат қилади. Руҳий жавҳарда мавжуд бўлган табиат иккى навга эга: улардан бири — модда, иккинчи — қурол. Руҳий жавҳарда мавжуд бўлмиш табиат ўз моҳияти учун эмас, балки руҳият учун мавжуддир. Табиатнинг асосий фитрий ҳислати билан асосийсизнинг чўриси ва қуроли бўлмиш унинг зуҳури орасида фарқ бўлгани каби руҳлар орасида ҳам фарқ мавжуд. Арасту аввал, табиатдан келиб

чиқувчи ҳаракатлар (таъсирлар) ва табиий жавҳарга боғлиқ бўлган оразлар ҳақида қандай сўз юритган бўлса, худди шундай равишда руҳдан келиб чиқувчи ҳаракат (таъсирлар) ва руҳият жавҳаридан мавжуд руҳий бўлганлари нуқтаи назаридан — руҳ ҳосиласи оразлар ҳақида сўз юритади.

Табиий (табиат) жавҳарларда мавжуд баъзи оразлар моддалар (материядан), баъзилари эса шаклдан чиқсан лари учун, руҳий жавҳарларда мавжуд, — оразлар маҳсус хислатлар берувчи модда ва шакл оқибатидир.

Аввало Арасту, руҳнинг энг биринчи ҳислатларидан бири бўлмиш ғизо (озиқа) га хос нарсани тадқиқ этади. У, ғизо нима туғайли руҳнинг кучларидан, қобилиятларидан бири бўлиб қолади ва қайси бир кучга ёки руҳнинг қайси қисмига тааллуқли, деган масалани ёритади. У, асосий руҳни, чўри (ёрдамчи) ва қурол бўлмиш руҳдан фарқ қиласди. У, руҳ ва руҳий кучлар ўз фаолиятлари (ҳаракатлари)да фойдаланишлари учун хизмат қилувчи белги ва қобилиятларни тадқиқ этади. Яна уларнинг таъсирларини — ҳаракатларини ҳам у кўрсатиб ўтади: ҳаракат (таъсир)ларнинг неча тури бор, ҳар бир айрим ҳаракат ўзи нимадан иборат. Ҳайвонларнинг хилларидан бири ва шу руҳнинг бирор ҳаракатида фойдаланиладиган қандайдир бир аъзо ўзи қандай бўлмоғи зарур.

Сўнгра Арасту озиқ-овқат ва ишлаб чиқариш муаммоларини кўриб чиқади. Унинг фикрича, озиқ-овқатдан маҳрум мавжудот яшай олмайди; овқат ҳаёт фаолиятни таъмин этади. Овқатнинг бир қисми бевосита табиатнинг ўзидан олинади, баъзи қисми эса, бошқа нарсалар билан араласиш воситасида ташкил топади. У, ўсимликлар нимадан озиқа олишини ва ҳайвонлар нимадан озиқа олишини тушунтиради. Ҳайвонларда бирлари бошқаларипи еб, иккинчилари ўсимлик еб, учинчилари тахминан ўсимликлар қандай озиқа олсалар шу йўсинда озиқа оладилар.

Арасту яна, озиқа бўлувчи нарса, жисмларнинг навларими, дастлабдан улар озиқа сифатида файдаланишга тайёр бўлганми ёки улар коинотнинг бир қисми бўлганлари учун бу жисмлар фақат ўзлари учунгина яратилганишлар, шуларни тушунтиради. Агар жисмлар озиқа учун яроқли бўлсалар ёки улардан озиқлансалар, бу ҳолат маълум мавжудотлар мавжудиятига ёрдам беради. Бу масалалар тадқиқоти, бундан олдинги таҳлилга ўхшайди. Ва унда: унсурлар ўз-ўзлари учун мавжудмилар ёки улардан бошқа ҳосила жисмлар яра-

тилинилари учун мавжудмилар, деган масала кўриб чиқилади.

Бу нарсалар Арасту томонидан аввалидан кўриб чиқилган, аммо ушбу соҳада у камолотга эришга олмади, чунки, коинот ҳолатларида нима муҳимроқ, деган савол юзасидан унда ҳар хил зид фикрлар бор.

Арасту соғломликтининг қандайдир бир хилини ва касалликларнинг бир хилини кўриб чиқади. Улар қандай сабаб ила, нега, нимада ва нимадан пайдо бўлишларини ўрганади. Буларнинг ҳаммасини руҳий жавҳар табнатдан ва маҳсус руҳий жавҳарларга хос табнат кучларидан олади. Шунинг учун, биринчи асос руҳга айланаб кетиши эҳтимоли бор, чунки руҳ — табнат туфайли бор бўлган, ҳам ўз мақсади ила — ўзи руҳни моддага эриштирадиган нарсанинг сабабидир. Табнат ҳам, модданинг тайёрланининг боис бўлмиш хослик ҳам, табнатнинг ўзида бўлиб моддани тайёрловчи табнат кучлари ҳам — ҳаммаси, руҳга эга бўлмиш нарсага тааллуқлидир.

Шундай қилиб, амалдаги (ҳаракатдаги) асос ва мақсадга алоқадор барча нарсалар, бир бутун ҳолда руҳни ташкил этадилар.

Булар ҳақида унинг «Саломатлик ва касаллик ҳақида» рисоласида ёзилган.

Арасту табнатдан олинган руҳий жавҳар эришган нарсани текширади, табнат ҳайвонни ўшдан-ёшга ўтиши вақтида бу нарса билан маҳсус таъминлайди.

У яна, мавжудотларнинг табнатдан олинган ҳар бир ёшга хос ҳолатини ва руҳий жавҳарларнинг айрим хусусиятлари бўлмиши табиий кучларни кўриб чиқади. Булар унинг «Ёшлик ва кексалик ҳақида» рисоласида баён этилган.

Арасту умранинг қанча давом этишини, қандайдир бир хил ҳайвонининг умрини нима узайтиришини, ҳамда қандай сабаблар унинг умрини қисқартиришини ўрганади. Уларнинг табиий (табнатан) ва руҳий сабаблари ва асосларини кўрсатиб беради, ҳаёт ва ўлимни, уларнинг ҳар бири ўзи нимадан иборатлигини таҳлил этади. У, руҳият соҳиби бўлмиши ҳайвонининг пайдо бўлишини ва барбод бўлишини, бу ҳол нимадан, нимада ва нима муносабат рўй беринини текширади.

Арасту, буларнинг ҳаммаси ўсимликларга ҳам, ҳайвонотга ҳам тааллуқли эканини таъкидлайди. Лекин, айни вақтда ўсимликлар, ҳайвонлар билан тош жисм-

лар оралигидаги қандайдир ўзига хос жойни эгаллайдилар, деб ҳисоблайди. Оддий одамлар, уларни нимага, руҳий ёки табиий жисмларга тааллуқли әкалигини билолмай шубҳаланадилар. Кўпчилик ўсимликларни ҳайвонлар синфига (қаторига) киритиш зарур деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун руҳ ёки руҳиятга тааллуқли қандайдир кучлар табиатга яқинроқ бўладилар.

Арасту яна шуур ва сезги аъзоларини кўриб чиқади ва улар руҳ ёки руҳий қучнинг бир қисми дейди. У яна, сезги аъзоларининг ҳолати ва бу аъзолар таъсиридаги мавзуларни тадқиқ этади. Булар — ҳис-туйғулар орқали идрок этиладиган нарсалар: ҳар бир ҳис-туйғу орқали идрок этилувчи нарса ўзи нимадан иборат, уларнинг ҳар бири неча хил бўлади, бу хилнинг ўзи қандай, улар нимада, нимадан ва нима учун мавжудлар.

Сўнгра у, сезгилар мансуб бўлмиш табиий аъзоларни ва улар нималар воситасида ҳис этишларини текширади. Баъзи аъзолар сезгу учун модда, баъзилари эса қурол бўлиб хизмат қиласилар. Ушбу аъзоларнинг ҳар бирини табиати қандай бўлиши зарур ва уларнинг ҳар биридаги табиий кучлар ва оразлар (акциденция) қандай бўлишлари керак? У, ҳис-туйғуларга мос келувчи аъзоларни ва уларнинг вазифаларини бирма-бир текшириб чиқади. Уларда (аъзоларда) мавжуд руҳнинг кучларидан бири ёки бирор қисми томонидан бўлган сабабларни кўрсатиб ўтади.

Булар унинг «Туйгу ила идрок этилувчили ҳис этиш» рисоласида баён этилган.

Арасту, жонли жисмларда мавжуд бўлган ва руҳдан чиқувчи ҳаракатлар (таъсир этувчилар) ният хилларини, табиий жисмларда табиатан мавжуд бўлмиш ҳиялий (механик) ҳаракатни текширади, чунки табиат, ҳаракат ва роҳат (сукун, ҳаракатсизлик) нинг қандайдир ибтидоси ва сабабидир. Унинг фикрича ҳаракатининг ўзи нималитиги ни охиригача аниқламай қолдириши мумкин эмас, ҳаракатининг қандай хиллари бор, ўзгаришнинг ёки сукуннинг, ёки ҳаракатнинг бошланиши қаердан пайдо бўлади, буларни билиш керак. У, ҳайвонларнинг ҳар бир хилидаги шу ҳаракат учун мослашган аъзоларни айтиб ўтади ва ҳайвон аъзоларининг ҳар бирида мавжуд бўлмиш асосларни ва руҳий қучлар ёхуд уларнинг қисмлари оқибати бўлган сабабларни кўрсатиб ўтади. Бу ҳаракатлар ишундайки, уларнинг воситалари ила ҳайвонлар нималарнидир хоҳлайдилар, нималардандир ўзларини олиб қочадилар.

Яна, бирон-бир хил ҳайвонларнинг яшаш жойини, нима учун унга шу жой зарурлигини, у қандай жойларда

яшаши мумкинилигини тадқиқ этиш көрак бўлади. Ҳайвонлар баъзи жойларда овқат қидириш билан машгул бўладилар, бошқа жойларда душманлардан ўзларини сақлаши учун беркинадиган жой истайдилар, яна бир жой эса уларга авлодларини ўстиришлари учун хизмат қиласди. Кўн ҳайвонлар озиқ-овқат сақлайдиган жойларга муҳтожлар. Баъзи ҳайвонлар олдиндан йиғиб қўйилган овқатдан фойдаланадилар, баъзилари эса уни ҳар куни излаб тонадилар.

Буларнинг ҳаммаси упинг «Ҳайвондаги ҳиялий (механик) ҳаракатлар» рисоласида баён этилган.

Сўнгра Арасту, пафас олишни тадқиқ этади ва ҳалқум пафас олиш аъзоси бўлиб хизмат қиласди ва ҳалқумнинг мавжудлигининг боини эса ўпкадир, деб тушунтиради.

У, уйқу, бедорлик ва туш қўришларни таҳлил этади. Улар ўзлари пималардан иборат, пимада ва қандай бўладилар, руҳий кучлардан қайси бири сабаб бўлиб улар рўй берадилар, деган саволларга жавоб излайди. У, уйқулар ва тушларнинг сабаблари, хиллари ва асосларини текширади, энди рўй берувчи воқеалардан огоҳлантирувчи тушларни тушунтиради. Арасту, «нима бўлиши»дан огоҳлантирувчи тушлар ҳақидаги масала, биргина руҳнинг табиий кучлар билан қирони (бирлашгани) билан чегараланиб қолади, деб тушунтиради. Бунинг учун бундай туш, яна руҳ мавжудиятидан юқорироқ даражада турувчи бошқа асосларга ҳам муҳтождир. Шунинг учун, Арасту ушбу масалани чуқур ўрганишдан воз кечиб ўз изланишларини шу ерда тўхтатади.

Сўнгра Арасту, уч хил—онгсиз, ақлсиз ҳайвоннинг хотирасини текширади, қандай руҳий куч воситасида унга эришилишини ва бу қандай рўй бершишини баён этади.

ЎН ИККИНЧИ БЎЛИМ

Инсонни мустасно этилганида, ҳайвонга хос нарсаларни текширганида Арасту руҳият ва руҳий кучлар оқибати бўлмиши уларнинг сабаблари асосларини қўрсашиб билан чекланади.

ЎН УЧИШЧИ БЎЛИМ

Инсонда ўша нарсаларнинг ўзини тадқиқ этганида Арасту, уларнинг ҳаммасини сабабини тушунтиришда

фақат биргина руҳ билан чегараланиб қолмайди. Чунки, инсонда биз кузатадиган нарсага тўри келувчи нарсалар руҳ ҳаракатлари (таъсирлари)га қараганда кўпроқ миқдордаги ва кучлироқ ҳаракатлар (таъсирлар)га мослашганилар. Арасту инсонда, ҳайвонларда бўлмаган бошқа имкониятлар, руҳ ва руҳий кучлардан пайдо бўлолмайдиган сабаб ва асосларни топади. Инсон табиати ва унда мавжуд бўлмиш табиий кучларни тушунтириш борасида улар, фақат руҳ ғаолияти (ҳаракатлари, таъсирлари)га қараганда юксакроқ ғаолият (ҳаракатлар) учун мослашганилар, деган фикрга келади. Инсоннинг руҳи ва руҳий кучларини текшириш борасида Арасту инсон фақат руҳ ва руҳий кучлар воситасида ўз моҳиятига эришиши учун улар етиимасликларини ва бунинг учун яна ўзга нимадир зарурлигини аниқлайди. Бу ўринда Арасту, нега бундай бўлишини ўрганишга мажбур бўлди ва инсон нутқ әгаси эканлигини топди, нутқ эса ақл билан боғлиқдир. Шу муносабат билан Арасту ақлни, ақл ўзи нима эканлигини таҳлил этди. Буни у руҳ ва табиатни қандай тадқиқ этган бўлса, шу йўсинда тадқиқ этди. Руҳнинг қисмларга бўлинишидай ақл ҳам қисмларга бўлинадими, унда қисмлар ва кучлар борми? Ақлнинг ҳолати худди руҳ ва табиий ҳолати каби эканлиги, ақл қисмларга ёки кучларга бўлиниши, инсон моҳият касб этишига восита бўлувчи ғаол (таъсирчан) асос эканлиги худди табиатда бўлгани каби у — ақл ўз мақсади (гарази) нинг сабаб ва асоси эканлиги Арастуга равшан бўлади.

Табиий жавҳарлар икки хил бўлади: бирида нимадир энг охирги, сўнгги нарса бўлиб, унинг воситасида моҳият касб этилади, бу табиийдир, иккинчисида бир нимадир бор бўлиб, ўнинг воситасида руҳни тайёрловчи моҳият касб этилади, бу ё модда ёки қуролдир. Худди шунга ўхшаб руҳий жавҳарлар ҳам иккига бўлинадилар: бири нимадир сўнгги — ҳаддига етган бир нарсага эга бўлиб, унинг воситасида руҳ моҳият касб этади, иккинчисида — руҳга бир нарса ҳамроҳ бўлиб, унинг воситасида у, ақл ва оқил кучлар учун ёки ёнр қурол бўлиб бориб моҳият касб этади. Арасту ақл ва фикрловчи кучларни, улар руҳ ва табиатдаги қаби асосий қисм ва хизматчи (юмушдаги) қисмларга бўлинадиларми, йўқми, деган саволга жавоб излаб кўриб чиқади. У фикрловчи кучларни текширади. Уларнинг қайси бирлари қайси бирлари учун мавжуд, деган масалаларни таҳлил этади. Шу муносабат билан Арасту фикрловчи куч ҳаракатларини (ғаолияти, таъсири) ва ақлнинг ҳаракатларини яхлит ҳолда таҳлил

этади. Агар ниманидир моҳияти ўз-ўзича ҳаракат (фаолият, таъсир) бўлмаса, у ҳолда у, ўз моҳияти учун эмас, балки ҳаракат учун мавжуд бўлади.

ЎН ТЎРТИНЧИ БЎЛИМ

Фикрловчи қучларнинг ҳаракатлари (таъсирини) ва ақлнинг ҳаракатини тадқиқ этиш борасида Арасту, улар маъқулотларга эришишига қаратилган, деган фикрга келади. Аммо Арасту, баъзи маъқулотлар шундай даражада идрок этиладиларки, уларни инсон табиатан фитрий (табиий) нарсаларда актуал мавжудлигини топади, баъзиларини эса инсон дарров пайқамайди, шунинг учун уни идрок этиш анча қийин бўлади, деб ҳисоблайди. Инсон табиатан актуал мавжуд сифатида пайқаши, билиши мумкин бўлган ва агар аниқланса фойдаланилади, деб ўйлайдиган мавжуд нарсаларни идрок этадиган кучни Арасту «ақли амалиййун» (амалий ақл) деб атайди. Инсон аниқ нарсалардан муфориқ бўлиб, мавжуд нарсаларни мавҳум фикрлаб билиб олишига, идрок этишига восита вазифасини ўтайдиган нарсанни Арасту «ақли назарий» деб атайди. «Ақли амалий» идрок этиб бўлган табиий нарсалардан бирор бир нарсанни пайқашга, топишга восита бўла оладиган кучни Арасту «продиййун ва ихтиёриййун» («эркин ирода ва эркин таинлаш») деб атайди.

ЎН БЕШИНЧИ БЎЛИМ

Ақлнинг ушбу икки амалий ва назарий кучини ўрганиб, Арасту улар иккаласи ҳам хизматкор, уларнинг ҳаракатлари (фаолиятлари; таъсирлари) ни эса хизмат ҳаракатлари, деган фикрга келади. Улар—айтиб ўтилган қучлар хизматда бўлган нарсаларни текнириши борасида Арасту, бу нарсаларга аввалан табиатдаги (табиий) нарсалар ва руҳий қучлар тааллуқли деган холосага келади. У яна ақлнинг турлари хизмат қилувчи ўша нарсалар, инсонда ўз-ўзи учун мавжуд бўлувчи нарсалар бўлмай, балки улар инсоннинг ақл бовар қилмайдиган баркамоллигига эришиши учун мавжуддирлар, деб ҳисоблайди.

Арасту инсоннинг руҳий қучлари биринчи навбатда тайёрлапчанинг боиси бўлманинг ақлии текнириди унбу қучларга хизмат қилувчи ақлнинг бир қисми учун улар (яъни, руҳий қучлар) мавжудмилар ёки бу хизматни бажо келтира туриб, ақл уларда хизматда турган бошқа

бир парсами, деган саволга жавоб излайди. Хизматдаги бўлган ўша қисм ўз моҳияти бўйича хизматда бўлиш мақсадига эга бўлгани учун хизмат қиласидими ёки у қисм хизматда бўлишига мажбур этадиган кучлар борлитиданми. Ва у тушунтириб айтадики, унда (яъни хизматкор қисмда) ўша кучларга хизмат қилиш мақсади йўқ. У (яъни, хизматкор қисм) хизмат қиласидиган кучлар аниқроқ улардан модда ёки курол сифатида фойдаланилади ва у ўша ўзи фойдаланидиган кучларга нисбатан бош, етакчи бўлади.

Арасту ақлнинг етакчилигини текширади. Ва ақлнинг воситаси ила хизмат қилини мумкин бўлмаган парсами, йўқми экалигини аниқлайди. Арасту ушбу етакчилигининг барча ҳаракатлари (таъсири) шундай ҳаракатларки, унинг воситаси ила хизматда бўлмаслик ҳам мумкин бўлади, деган хуносага келади.

Арасту назарий ақлни текширас экан, назарий ақл эришадиган маъқулотлар, ўз воситасида ҳеч ҳам хизматда бўлиш мумкин бўлмаган моҳиятлар эмаслар, деган фикрга келади (яъни бу маъқулот назарий ақлнинг хизматда бўлишига монеъ бўлмайдиган моҳиятдир). У яна, ушбу ақл ўзининг олий дараражадаги камолотига эришгани тақдирда ҳам, ўзи билқувват бўлгандан сўнг (уни) олий дараражадаги камолотни фаол ақл сифатида қабул этади, деб ҳисоблади. Маъқулотларга етишишгандан сўнг фаол ақлга эришилади. Арасту, фаол (актуал) моҳият бўлмини назарий маъқулотларга ниманинг воситалигига етилишини кўрсатиб ўтади ва қўшимча қилиб айтадики, улар (пазарий маъқулотлар) анчагина тўлароқ шаклда идроқ этиладилар ва бу ақл (назарий ақл кўзда тутилмоқда) ўзининг олий камолотига эришади, ундан зиёдароқ камолоти бўлиши мумкин эмас. Унинг фикрича, бу ҳолда ақл пундай жавҳарга (субстанция) эга бўладики, у жавҳар ўз-ўзидан унинг (ақлнинг) ҳаракати ва ёки унинг ҳаракати бўлишга яқин бўлиб қолади.

ЎН ОЛТИНЧИ БЎЛИМ

Арасту ақлнинг ушбу мавжудиятидан баркамолроқ мавжудият бўлиши мумкин эмас, деган хуносага келади. Ва ўзга нимадир борки, ўша туфайли, у, яъни ақл моҳият касб этади, моҳият касб этиши борасида эса, ўша ўзга нимадир инсоннинг ақлга (онгга) эришишига ионат бўлади. Агар инсон ўзининг бундан ортиқ баркамол бўлолмайдиган олий камолотига, (яъни ақлга) эришса, унинг

(инсоннинг) моҳияти, инсоннинг (асл) моҳияти бўлишга яқинлашган бир қисми бўла бошлайди ва бу моҳият унинг фаолияти (ҳаракатидир). Бундан маълум бўладики, назарий ақл бўлмиси хайрли нарсага эга бўлиши учун инсонга хизмат қилиш мақсади бўлтган кучлар зарур экан. Инсон моҳияти ақлда намоён бўлади. Ақлнинг моҳияти унинг (ақлнинг) ҳаракати (фаолияти) бўлишишта яқин бўлганида ақл әгалик қилувчи фаолият (ҳаракат) бўла бошлайди. Бунинг учун инсоннинг фақат табиий (табиат ато қилган) авлоддан-авлодга ўтиб ворислик йўли ила эришиладиган фикрлаш қобилиятидан ташқари яна амалий маҳоратлар бўлмоғи зарурдир. Ақл фикрлаш воситасида фаолият кўрсатади. Шу муносабат ила Арасту, ақлнинг камолотга эришмоги учун табиий (табиат) ва руҳий кучларнинг ўзлари етарлими, деган масалани ўрганади ва улар етарли эмас, деб тушунтиради. Хуллас, инсон энг олпий камолотга эришуви учун унга (яна) инсон табиати ва фаолиятига қўшимча ижтиёд — амалий ва назарий фикрий кучлар зарурдир.

ЎН ЕТТИНЧИ БЎЛИМ

Ушбу масалаларни текширишни тугатиб Арасту аввал тадқиқ этиб бўлган нарсаларга қайтади. Табиатан инсон ўзи қандай зот, унда руҳдан нималар мавжуд. Ушбу сабабларнинг, агар улар ё модда томонидан ёки қурол-восита томонидан тайёрловчи бўлсалар мавжудликлари шарт-шароитларини кўрсатиб ўтади, тики ақлнинг амалий кучларит назарий ақлга эришишда улардан имкони борича тўла фойдалана олсинлар.

Сўнгра Арасту инсонга хос руҳий моҳиятларни текширишга ўтади. Уларнинг борлиги инсоннинг камолотта эришишига етарлими ёхуд улар фақаттинг ионат-ёрдамчи бўлиб қоладиларми? Ушбу тадқиқот мавжудият унсурлари ҳақидаги низомнинг ўзиdir. Бу унсурлар ўзлариининг воситасида пайдо бўлувчи нарсалар учун етарли деб ҳисобланадиларми, йўқми? Фитрий (табиий) жавҳарлар оқилона фаолиятни тайёрлай оладиларми, йўқми, деган масалаларни Арасту тадқиқ этади.

ЎН САККИЗИНЧИ БЎЛИМ

Аммо ушбу масалаларни ўрганишда Арасту маълум бир мушкулликларга дуч келади. Унинг, руҳ ва руҳнинг

қобилиятларини тугатганидан сўнг бошлаган тадқиқоти билқувват ақл ва билқувватнинг бошқа кучларга боғлиқ томонларига бағишиланган. Арасту камолотга яъни ҳақиқатга эришишда фақат руҳий моҳиятларнинг ўзи етарли эмас фикрий кучлар яна бошқа асосга муҳтождир, деб тушунтиради. Ҳур ирода ва фикрлаш туфайли фикрий кучлар томонидан идрок этилувчи мавҳум моҳиятлар (билимлар) табиий асослари бўлмиши моҳиятлардан аввал мавжуд бўлганлари учун, улардан бошқа маъқулотларга эришишда фойдаланадилар.

Шунинг учун олдин билқувват ақлга маъқулотлар қандай таъсир этишларини ўрганиш маъқул бўлади. Билқувват ақл нега абадий эмас. Бунинг учун ҳур ирода бўйича эмас, табиатан тааллуқли бўлиши зарурдир. Демак, албатта билқувват ақлда биринчи фаол (ҳаракатдаги) сабабларни яратувчи ва бошқа маъқулотларга табиий қобилият берувчи қандайдир мавзуъ (объект) бўлиши керак.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БЎЛИМ

Ушбу ақлни (ўн еттиинчи бўлим сўнгида сўз юритилган ақл назарда тутилмоқда) Арасту тадқиқ этар экан, уни билқувватга ҳеч ҳам эга бўлмаган, фаолий (актуал) эканлигини аниқлайди ва мутлақо билқувватга эга бўлмаган нарса модда қаторига кирмайди, деб тушунтиради. Инсон ақли ўзининг сўнгги камолотига етишган тақдирда ҳам фақат ўзининг моҳиятила фаол ақл моҳиятига яқинлаша олади, холос. Арасту инсон ўз моҳиятининг камолотга етишиши борасида шу ақлга тақлид этишини ва тақлид усули бўйича энг сўнгги ҳолат ва фоъил (таъсир этувчи сабаб) эканлигини ўзи учун аниқлаб олади. Ушбу ақл зеҳниниг асосидир, чунки у фоъил ва унинг воситасида инсон ўзининг ақлий моҳиятига эришади. Ушбу ақл яна мақсад ҳам, чунки у инсон энг сўнгги ҳолатга (камолотга) эришишига восита бўлувчи асосни ҳозирлайди. Инсон ақли учта ҳислатга эга асосидир. У фоъил (таъсир этувчи сабаб), у — мақсад ва у — фаол ақлга яқин бўлишига интилувчи баркамоллиқдир. Инсон ақли шакл, мақсад ва фоъили билан фарқланади. Инсон зеҳн ила қандайдир бир он фаол ақлга (акли фаъол) етишгач, унга таломус бўлади. Шу нарса маълум бўладики, табиатан инсон моҳиятида мавжуд бўлган нимадир (нарса) ақлнинг ўзидир. Фаъол ақлга етишини борасида, инсон ўзи ва унинг (фаъол ақлнинг) ўртасида бўлмайди ва

шу йўсида одам руҳи (нафси инсоний) ушбу ақл эгаси бўлади. Инсон руҳи (нафси инсоний) шу ақл учун мавжуд бўлганидан, табиат эса — одамнинг табиий мустаҳкамлигини билиш учун, руҳ (нафс) бўлса — бор нарсалардан энг мукаммали назарий ақл учун мавжуд экан, буларниң ҳаммаси мавжудиятнинг, ҳаётнинг маълум бир даражасига кўтарилишда инсонга хизмат қиласидар.

Баъзан Арасту, авваллари ўзига тушушарсиз бўлган масалаларга ёки инкор этган кўп нарсаларга қайтади.

Сўнгра у фаол ақлни кўриб чиқади. Бу ақл табиат ва руҳ (нафс), табиий ва руҳий моҳиятлар мавжудиятнинг сабабими, йўқми деган саволга жавоб излайди. Натижада у, унсурлар ва бошқа нарсаларнинг ҳаракатига (ҳаракатланишга) мойил этувчи асаслардир, деган фикрни маъқул деб топади. У, ўзига самовий жисмларни ҳам олган мавжуд нарсаларга мавжудият бағишилаш жараёнларида ақл самовий жисмларга ионат бўладими, йўқми деган масалани кўриб чиқади. Уларда (нарсаларга мавжудият бағишилаш жараёнлари назарда тутилаётгандир) табиат, руҳ ва ақлга эришиш учун фазовий жисмлар етарли эмас деб тушунтирилади. Фаол ақл фазовий жисмларга камлот бахш этади ва ушбу фазовий жисмлар ёрдамида табиат ва руҳиятни ҳаракатга келтиради. Кўп руҳий моҳиятлар ўзларига муносиб моддаларга эришадилар, бу моддалар эса, ақлни қайта яратиш учун уларда мавжуд бўлган табиатни тайёрлайдилар, бу ҳол худди одам ўзидан олдинги одамдаа, униси эса яна олдингисидан түғилганга ўхшайди. Ҳайвонот ва набоботда ҳам худди шу тарзда рўй беради. Маъданлар эса ўзларига ўхшаш хиллардан пайдо бўлмайдилар.

Шунга ўхшаб, мазкур хиллинг шаклланишига ионатлик этувчи нарсани ҳам текшириб чиқиласиди. Қисқаси, хилларга шакл берувчи нарса фазовий жисмларни ёки фаол ақлни ё фаол ақл фазовий жисмларига шакл бериб, улар ўз навбатига моддаларни ҳаракатга келтирадими? Шуниси аниқки, фазовий жисмлар табиий жисмларни ҳаракатга келтиради. Шунинг учун фазовий жисмларнинг жавҳарларини ҳам тадқиқ этиш зарурати найдо бўлади. Улар табиатмилар, руҳми ёки ақлмилар, ёхуд бошқа бир баркамолроқ нарсами? Уларнинг тадқиқоти, фақат табиат тадқиқотига қараганде умумийроқ, кенгроқ бўлмоги даркор. Арасту физикада бу масалаларни тадқиқ этар экан, табиатни текширишдаги энг сўнгги нуқта — ақли фаол ва фазовий жисмларнинг ҳаракат манбаидир, деб таъкидлайди. Инсон тарафидан қобилиятга

эришишда руҳларнинг куч ва ҳаракатлари амалий фикр-рий кучлар билан биргаликда назарий ақл камолоти учун хизмат қиласидилар. Фақатгина фитрий майллар ва ҳис-туйғунинг ўзи, амалий ақлга тобеъ бўлмиш ният ва ҳур ирода бўйича мавжуд бўлган ҳаракатлар (фаолиятлар) етарли әмас.

Шу муносабат билан амалий ақлга тобеъ бўлмиш ният ва ҳур ирода бўйича мавжуд бўлган ҳаракатларни ўрганиш зарурати пайдо бўлади. Инсоний ният шуларга тааллуқли. Бошқа тирик жонзотлардаги пимагадир бўлган интилишга келсак, улар инсоний ниятга алоқадор әмаслар ва назарий камолотга эришиш тишида фойдасиз-дирлар, чунки унга эришишда инсон ва ҳайвоннинг қобилиятлари бирхилда әмас.

Шунинг учун, иродавий (ҳур ирода) ва ният ила мавжуд бўлмиш барча фаолиятларни (ҳаракатларни) ўрганиш зарурати пайдо бўлади. Эзгу ироданинг моҳияти амалий ақлга мансуб бўлган ҳур иродадир. Шу сабабдан уни бошқа тирик мавжудотлардаги, масалан, ҳайвонлардаги «эзгу иродага» ўхшатиб бўлмайди. Демак, ушбу ҳаракатларни билиш ва сўнгги мақсаддан олинадиган суд (фойда) ва зааранинг фарқини билиб олиш керак бўлади. Арасту яна, бу ҳаракатлардан пайдо бўлувчи фойдали табиий нарсаларни ҳам ўрганади. У, ҳайвонлар ва ўсимликларнинг руҳий моҳиятларидаги табиий асосларни ҳам кўриб чиқади ва инсоний камолотга олиб борувчи ҳаракат фаолиятларнинг мажмуаси учун уларнинг (руҳий асосларнинг) қайси бири фойдали эканлигини аниқлаш зарур, дейди. У, бошқа табиий (табиатга оид) нарсаларни ҳам, яъни тошлар, маъданлар ва унсурларни таҳлил этади ва улардан қайси бирлари фойдали эканлигини аниқлайди, улардаги тош, маъдан, унсурлардаги мавжудиятга фазовий жисмлар сабаб бўлувчи ҳолатларни кўрсатади. У, ҳайвонлар ва ўсимликларга нисбатан ҳам худди шундай таҳлил ўтказади.

Шунинг учун нарсаларнинг ҳаммасини ўрганиш, табиий моҳиятлар ҳақида баркамол билим олишга ионат бўймоги зарур ва улар ҳақида физикавий ва фуқаровий фалсафадан (фалсафатун маданиятун) етарлича маълум бўлмаган ҳолатларни тўлдириш керак.

Шу муносабат билан Арасту ўзининг «Китоб ал-рубубатун» («Метафизика») рисоласида мавжуд нарсаларни, табиий моҳиятларни ўргангандан тадқиқ этган усулидан ўзгачароқ усулда ўргангандан тадқиқ этганини тушунтиради.

* * *

Юқорида айтилганлардан шу нарса маълум бўладики, бевосита бадан ва ҳис-туйғу саломатлиги учун бевосита фойдалапимайдиган маъқулотларни (ақл бовар қиласидиган моҳиятларни) ўрганиш ва тадқиқ қилиш зарурий ишдир ва инсон билиши зарур бўлган илмларга нисбатан инсон қалби (нафси инсоний) руҳ интиладиган кўриниб турувчи нарсалар мавжудлигининг сабаби ҳақида маълумотни билиш инсоний моҳиятининг эҳтиёжи кўпроқдир. Улардан энг фойдалилари инсон моҳиятининг шаклланишида ва инсоннинг энг юқори камолотни эгаллашида зарурдир.

Фанда Арасту томонидан биринчи маротаба ўрганилган донишмандлик (ҳикмат) масаласи (яъни, фалсафа) ва ҳақиқатни тиклаш бўйича ўтказган тадқиқоти, инсон ақли-заковатини бойитишда биринчи заруратга айланди, зеро инсон яратилишининг боиси ҳам шудир. Бошқа фан, яъни мантиқа келсак, Арасту уни икки мақсадда тадқиқ этади: улардан бири, инсон яратилишининг боиси бўлмис инсон ақлини баркамол этишга хизмат қиласди, бошқаси — физика (табиат) ва метафизика ал-илоҳиёт (ал-рубубат) фанларида етишмаётган билимларни тўлдиради.

Шундай қилиб, фалсафа — ҳикмат имконият борича ҳақиқатга етишини учун, албаттa, зарурдир.

ШЕЪР САНЪАТИ

Биз шеъриятидан хабардор бўлган қўпгина халқларга қараганда араблар ўз шеърларида байтларнинг охирларига қўпроқ эътибор берадилар. Шунинг учун ҳам араб байтлари маълум ўлчовдаги маҳдуд сўзлар билан мукаммал ва гўзал бўлади, бу ҳол эса уларда кам қўлланиладиган ё бўлмаса қўпчилик орасида машҳур бўлган сўзларни ишлатиш билан юз беради. Мазкур байтлардаги сўзлардан тушуниладиган маънолар ўша сўз бораётган нарса ва ҳодисаларга ўхшайдиган — тақлидий бўлмоги керак.

Шуниси ҳам борки, унда ишлатиладиган иборалар ритмли, маълум бўлакларга ажратилган бўлиши керак: ҳатто ундаги ҳар бир ритм (зарб), туроқ, сабаб, ватадлар¹ сони ҳам чегаралапиши зарур.

Шеърнинг ҳар бир вазнида қўлланиладиган сўз бўлаклари тартибининг ҳам муайян чегараси бўлади.

Шеър байтларининг ҳар бир бўлагидан вазн тартиби билан бошқа қисмдаги тартиб ҳамоҳанг бўлмоги керак. Натижада мана шу юқоридаги шартларга риоя қилинада экан, унинг ҳар бир бўлаклари ўқилиш пайтида бир-бираига баробар вақтда ўқилади ва силлиқ чиқади. Ҳар бир вазнида ишлатиладиган байт сўзларининг ҳам маълум бир тартиби, чегараси бор. Бунда байт сўзларининг охирлари ҳам чекланган: ё товушлар худди ўзидағидек ёки уни талаффуз қилганда баробар келадиган сўзлар бўлмоги керак.

Байтлардаги сўзлар ҳам гап нима ҳақда кетаётган бўлса, ўшанга ўхшатма тарзда ифодаланиши лозим. Шу билан бирга байтларининг бир-бираига ҳамоҳанг бўлиши ҳам талаб қилинади.

Баъзи халқларда олдин нагма-куй яратилиб, кейин

¹ Арузда ҳаракатли икки бўғинли сўзлар сабаб (кўплиги асбоб), уч бўғинлилар ватад (кўплиги автод) деб юритилади.

Унга ҳамоҳанг қилиб шеър боғлайдилар. Бунда шеърнинг бўлаклари қўйга боғланган нуқтаи назаридан худди баъзи бир ҳарф-тovушларга ўҳшаб қолади.

Борди-ю, шеърнинг¹ маълум қисмига оҳанг боғланмай қолган бўлса, у ҳолда вазн бузилади. Бу худди шеърда ҳарфларнинг биронтаси тушиб қолган тақдирда вазннинг бузилганига ўҳшаб кетади.

Баъзи ҳалқлар эса араблар шеърларни кўйга соггани каби, ўз шеърларига кўй басталамайдилар (272-а). Лекин шеър фақат бўғинлардангина тузилади, холос. Бу эса худди араб шеъриятидаги ҳолатга ўҳшаб кетади. Бунда агар шеърга кўй боғланса оҳанг вазни (ритми) шеър вазнига қарама-қарши келади. Шу билан кўйга солинган сўз (яъни шеър)нинг вазни бузилади. Шунинг учун қимда-ким сўзга нағма-кўй боғлар экан, шеърнинг баъзиги сўзларида юз берганидай, вазн бузилишидан эҳтиёт бўлиши керак.

Одамлар ва кўпчилик шоирлар тушунчасича, сўзлар маълум тартибли бўлакларга бўлиниб, бу бўлаклар музайян ва баб-баравар мавзун-вазни мумкин. Бунда шеър бирор нарсага тақлид қилиб тўқилганими-йўқми — масаланинг бу томони эътиборга олинмайди. Шу билан бирга ўша шеър битилаётган тилда ишлатиладиган сўзларнинг фасоҳати² ҳам эътиборга олинмайди, бу сўзлар машҳур ва енгил бўлса бас, ўшанга кўпроқ эътибор берадилар. Шеърда келган сўзларнинг кўпи — юқорида шартли равишда айтилган томонларни ҳисобга олган ҳолда — шеърнинг охирида ишлатиладиган сўз бўлаклари билан баробар тугалланишини тақозо қилади. Бу эса ё бир хил ҳарф-тovушлардан иборат сўзлар бўлиши, ё бўлмаса, иккаласи ҳам баб-баравар бир вақтда талафғуз этиладиган сўзлар бўлиши керак.

Аммо юонон шоири Ҳомер³ феълидан маълум бўлишича, у ўз шеърлари охрларининг баробар келишига риоя қилмаган.

Агар сўзлар бирор нарсага қилинган тақлиддан ташкил топган бўлса-ю, лекин улар бирор оҳанг билан вазнига туширилган бўлса, ундан тизма сўзлар шеър саналмайди, балки бундайлар шеърий сўз-мулоҳаза деб юритилади, хо-

¹ Матида «ал-қавл» — «сўз» келган. Бу ерда музика сўзи, яъни шеъри дейилмоқчи.

² Матида «фасиҳа» келган. Бу ерда муаллиф шеърларда ишлатиладиган фасоҳат ва балоғатни айтимоқчи.

³ Матида Ҳомериус, Ҳомериус яъни Ҳомер — Гомер. Тахминан милоддан аввалги IX асрларда яшаган буюк юонон шоири, машҳур «Одиссея» ва «Илиада» достонларининг муаллифи.

лос. Шу билан бирга агар бу айтилган «шөърий сўзлар» маълум вазнга туширилиб, шеърий бўлакларга бўлинсан-гина айтилган сўзлар шеър бўла олади.

Қадимги шоирлар наздида шеър тузилиши ва унинг жавҳар — асоси ана шулардан иборат бўлган.

Шеър бирор нарсага тақлид қилишган сўзлардан ташкил топиши керак¹.

Шеър маълум бўлакларга бўлинган бўлиб, бу бўлаклар (олдинма-кетин) баб-баравар вақтда ўқиладиган бўлиши лозим. Шеър табиати — тузилишида бошқа қонун-қоидаларга риоя қилиш уччалик зарурӣ саналмаган, ваҳоланки, бу қонун-қоидаларга риоя қилишнинг ўзи шеъриятнинг энг афзал ва улуғвор бўлишига сабаб бўлган. Шеър тузилишида тутилмаган мана шу икки йўл фақат тақлид — ташбиҳ бўлишинигина эмас (272-б), балки улар орқали тақлид қилиниши мумкун бўлган нарсаларни ҳам билишни тақозо қиласди.

Бундай қонун-қоидаларга риоя қилишнинг энг кичги вазн масаласидир.

Хитоба (риторика) да ҳам тақлидий нарсалар ишлатилади. Шуниси борки, бу хил нарсалар кўпчиликка жудаям яқин, аён ва машҳурдир. Балки шунинг учун ҳам потиқларнинг кўпи табиатларида асли шеърий мулоҳаза юритиш қобилияти бўла туриб, хитоба талаб қилганидан ортиқроқ даражада тақлидни ишга солмоқчи бўлганлар ва шу билан хатога йўл қўйганлар. Аммо уларнинг бу мулоҳазаларига ҳеч ким ишопиб қарамаган, балки аксинча, уларнинг бу хил сўзлари кўпчилик назарида жуда муబолағали хитоба сифатида қабул қилинган. Аслини олганда эса уларнинг бу сўзлари шеърий мулоҳазаларнинг ўзигина бўлиб, нотиқлар бунда фақат хитоба йўлидан бормасдан, балки шеърий йўлга майл қўйган эдилар, холос.

Кўпчилик шоирлар ҳам ўз фиқр-мулоҳазаларини бошқаларда қаноат ҳосил бўладиган даражада ифодалаш қобилиятига эга бўладилар. Улар ўзларининг ўша қониқарли мулоҳазаларини шеърий йўл билан ифода этганилар. Бунинг оқибатида булар кўпчилик наздида шеър билан битилгани учун уни шеърий асар сифатида қабул қилганлар, ваҳоланки, аслида у хитобий бир мулоҳаза бўлиб, ўша шоирларнинг шеърий йўлдан чекиниб, хитобий йўлга майл этганилари эди, холос.

Нотиқлар кўпинча ўз нутқларида мана шу икки ҳо-

¹ Буни «шеър бирор нарсага ўхшатилган ё ташбиҳ қилинган рамзли сўзлардан иборат бўлиши керак», деб тушунмоқ лозим.

латни жамлаган бўлладилар¹. Кўпчилик шопрларда ҳам аҳвол худди шундай. Масалан, мавжуд шеър ва шеърий мулоҳазаларнинг ҳаммаси нима ҳақда сўз кетаётган бўлса, ўшаларга бориб тақаладиган нарсалардан тузилган бўлади. Нарсаларга тақлид этиш эса ҳам феъл билан, ҳам мулоҳазалар билан билдириш йўлида амалга оширилади. Феъл билан юзага келадиган тақлид ижки хил бўлади: уларнинг бири шуки, инсон ўз қўли билан бирор нарсага ўхшаган шаклни ясайди, чунончи, инсон бирорнинг тимсолини ишлаб, уни муайян бир кишига ёки бошқа бирор нарсага ўхшатмоқчи бўлади. Ёки бўлмаса инсон бирор бошқа юдамининг хатти-ҳаракатига ўхшаган ҳаракатлар қиласди.

Сўз билан юзага келадиган тақлид шундаки, у ўша сўз бораётган ҳаракатлардан бирортасига ташбиҳ қилинган сўзлардан тузилган ё айтилган бўлиши керак. Бу сўзлар ўша нарсалар ташбиҳ қилинган ҳаракатларга ишора қиласди ва ўша нарсалардан тузилган сўз сифатида хаёл ҳам қилинади (273-а). Ва бу ҳаракат ё ўша нарсаларнинг ўзида ёки бошқа нарсаларда бўлади, деб хаёл қилинади.

Шундай қилиб, сўз — мулоҳаза билан бўлладиган тақлид — ташбиҳ ҳам иёки турли бўлади: бир турида тақлид ўша нарсанинг ўзида деб тасаввур қилинса, иккинчицида эса бир нарсанинг борлигини бошқа нарса орқали тасаввур қилинади.

Бу ҳол илмий мулоҳаза юритилганда худди шундай бўлади. Буларнинг бирида нарсани ўзида борлиги ҳақида маълумот беради, чунончи, айтайлик, таъриф; иккинчицида эса бир нарсанинг борлиги бошқа бир нарсанинг борлиги билан юзага келиши ҳақида маълумот беради. Масалан, айтайлик бурҳон — исбот.

Демак, бундан маълум бўлишича, исботда илм, тортишувда иккиланиш, хитобда ишонтириш қанчалик аҳамиятли бўлса, шеъриятда ҳам хаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади. Баъзида инсон феъли қўпроқ хаёл суринга боғлиқ бўлади. Бу шундайки, инсон бир нарсани бошқа нарсада бор, деб тасаввур қиласди. Бунинг натижасида у нарсаларнинг борлигини ҳис ва исбот тасдиқлагандаги ва унинг ўша нарсада борлигига ишониб, ўшандай қилиш мумкин. Ҳатто бу ишда унинг борлиги ёлғон бўлиб, ғақат хаёл қилинган тақдирда ҳам бу ҳаракат — феълни амалга оширади. Чунончи, одамлар айтишади-ку, агар

¹ Матнда Хитабо-хитоб қилувчи — нотиклар.

жиши бирор нарсага назар солса, у нарса унинг хуш кўрмайдиган нарсасига ўхшаган бўлса, у ҳолда унинг тасаввурида ўша заҳотиёқ бу нарсага хуш кўрмаслик ҳисси пайдо бўлади. Шу билан ҳалиги киши у нарсадан ўзини авайлаб-асраб, четлашиб юришга уринади. Ваҳолонки, аслини олганда бу нарсанинг ўзи ўша хаёл қилингандай ёмон нарса бўлмаслиги ҳам мумкин.

Мулоҳазалар ичида тақлид ишлатилган гапларни эшитган одамда ҳам худди шуидай ҳолат пайдо бўлади. Бунда у бир нарсада бирор бошқа нарса тимсолини кўз олдига келтиради. Бу эса, ўз навбатида, у нарсани ўша киши илгари ўз кўзи билан кўрган бўлиши ва шунинг учун ҳам у нарсанинг тимсоли унингт кўз олдига келган бўлиши мумкин.

Борди-ю, агар ўшанда у кишига бирор нарсанинг ўзини сўз билан тавсифлаб берилса борми, унда ўша сўз — мулоҳазаларда ўзи илгарилари тасаввур қилиб юрган бошқа марсаларнинг тимсолини кўз олдига келтиради. Шу тариқа ўша сўз — мулоҳазаларда ишлатиладиган ҳар бир нарса ичида яхшилик ё ёмонлик,adolatcizlik ё тубанлик ва ё бўлмаса ҳалолликни тасаввур қилганига ўхшаб келади. Шундай қилиб, инсоннинг феъл-автори кўпроқ ўзининг хаёлларига боғлиқ бўлади. Булар, албатта, унинг билим ё андишасига боғлиқ бўлади. Аммо шуниси ҳам борки, кўпинча, унинг билим ва андишаси хаёлидаги нарсаларга тескари келиб ҳам қолади. Бундай пайтларда унинг феъл-автори ўз билим ва андишасига кўра эмас, балки хаёлига кўра иш тутади.

Бас шундай экан, хаёлга келган сўзлардан (273-б) кузатилган мақсад ҳам эшитувчини ўнинг хаёлига келган нарсани қилишга ундашдан иборат бўлади. Унинг хаёлига келган нарса ё исталган нарсалардан бирига итилиш, ё бўлмаса ундан қочишдан, унга мойил бўлиб берилиш ва ё бўлмаса, уни ёмон қўриш ё ундан ёмонлик ё яхшилик кутиш каби ишлардан иборат ҳис пайдо бўлади. Ўша нарсалардан унинг хаёлига келадиган нарса хоҳ тўғри бўлсин, хоҳ нотўғри бўлсин унга бунинг фарқи йўқ. Шунда иш ҳақиқатан хаёлига келган йўсинда бўлганмиди ёки хаёлига келгандек бўлмаганмиди, бунинг ҳам фарқи йўқ, масаланинг бу томонига қаралмайди. Бу худди бир киши ўзи бажараётган ишнин бир нарсага тақлидан қилаётган бўлса, у баъзан ўша тақлид қилаётган нарсасининг айсан ўзини бажараётгандек бўлади.

Баъзан эса инсон ўзи тақлид қилаётган нарсага тақлид қилаётган нарсанинг ўзини бажарган бўлади. Чу-

иончи, у Эшматнинг¹ афт-ангорини акс эттирган ҳайкал тимсолини ишилаган бўлиши мумкин. Шу билан бирга у Эшматнинг тимсоли акс этадиган кўзгуни ҳам ясаган. Худди шунингдек, биз, эҳтимол Эшматни танимаслигимиз ҳам мумкин, лекин биз унинг ишиланган тимсолини кўриб, уни билиб оламиз. Биз бунда Эшматнинг ўзини, шаклини эмас, балки унинг афт-ангорига тақлид қилганини, яъни ўхшатилганлигини кўриб, билиб олдик. Кўпинча, биз унинг тимсолини — шаклини кўзгуда акс этиб турганини кўрамиз. Шунда биз уни ўхшатилаётганига ўхшаб қолганидан билиб оламиз. Бу ҳолда биз Эшмат шакли ҳақиқатини билиш борасида икки погона узоқлашган бўламиз. Худди мана шунинг ўзи мулоҳазаларни тақлидга илаштирадиган томонлардан саналади.

Бу мулоҳазалар баъзан ўша нарсаларга ўхшаган нарсалардан тузилган бўлиши ҳам мумкин. Баъзан эса бу тузилган нарсаларни ўзи, ўз навбатида, унинг ўзига ўхшайдиган нарсалардан, бу ҳам ўз навбатида унинг ўзига ўхшаган нарсалардан ва у нарсаларга ўхшаган нарсалардан тузилган бўлини ҳам мумкин.

Натижада тақлид — ўхшатиш борасида нарсалар аслидан бир неча погона узоқлашади.

Ўша мулоҳазалар хусусида ҳосил қилинган нарсалар тасаввури мана шулардан иборат. Бу тасаввурларни ҳосил қилишга эса мана шу каби қатор погоналар илашиб келади.

Ҳар бир нарса бирор нарсага бевосита ўхшаган бўлгани учун у нарса тасаввур қилинади. Ёки бўлмаса бир ё икки нарса воситаси билан тасаввур қилинади. Бу эса ўхшатилган нарсага билдирилган мулоҳазаларга кўра бўлади. Кўпчилик одамлар аслига яқин бўлган нарсаларга тақлид қилишдан кўра аслидан узоқ бўлган нарсаларга бўлган тақлид — ташбиҳни энг мукаммал ва афзал бўлади, деб ўлашади. Уларнинг фикрича, бундай ҳолатда туриб мулоҳаза юритувчилар тақлид борасида ишловчилар орасида энг лаёқатли кипи саналади, ундан кипи бу санъат аҳлига жуда муносиб келади ва тақлидни ўз ўйлига мослаб улардан фойдаланади.

Китоб тамом².

¹ Матида Зайд келган. Арабларда Зайд билан Амр исмлари худди бизларда Эшмат-Тошмат сингари ишилатилади.

² Қўлёзма охирида котиб:

«Абу Насрининг барча китоблари кўчирилиши шу билан бутунлай ниҳоясига етди», деб ёзиб қўйган.

ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА

Бу ерда (келтирилаётган) мuloҳазалардан¹ мақсадимиз ҳаким Арастуниң «Фиссиноат аш-шеър» («Шеър санъати») асарида айтган фикр-мuloҳазаларини исботлаб кўрсатишдан ва унинг маъноларига ишора қилишдан иборатдир. Зеро, бу билан шеърий санъат ишқпбозларининг барчасини таништириш ниятидамиз. Шуниси ҳам борки, ҳаким Арасту ўзининг «Шеър санъати» уёқда турсин, ҳатто муголатса-софистика ҳақидаги мuloҳазаларини ҳам мукаммал баён қилиб улгурмаган эди. Шунинг учун бу борадаги гапларниң ҳаммасини ипидан-игнаси-гача муфассал қилиб, тартиби билан битмоқчи ҳам эмасмиз. Чунки «Софистика санъати» асарининг охирги жумлаларида Арасту айтиб ўтган мuloҳазага қараганда, у бунинг сабабини аҳволни чинакамига ифодалаб бериш учун ўзидан олдин ўтганларниң асарларига қабул қила-диган тартибга туширадиган ҳолда улар асосида янгила-рини пайдо қиласиган бирор усул ва қонун-қоидалар тополмаганига йўйган.

Ҳаким Арасту ўзининг шундай фазилати ва даҳоси билан тугатиб қўйишга жазм қилолмаган бир ишни биз ниҳоясига етказишга интилишимииздан кўра, бу санъатда фойда берадиган ва ҳозирги замонда учрайдиган қонун-қоидалар, мисол ва мuloҳазалар келтириш билан чеклансан яхшироқ бўлар эди.

Модомики шундай экан, биз деймизки, лафз — сўзлар ё бирор маънони билдириши ҳам, билдиримаслиги ҳам мумкин; улар шу иккни ҳолатнинг бирида бўлишдан холи эмас. Маънони билдирадиган сўзлар бирор мuloҳазани ё англатади, ё англатмайди. Мuloҳазани англатадигапларининг қатъий жазмлилиги ва жазмспзи бўлади. Қатъий-

¹ Матнда «ал-қавл» — «сўз» маъносида келган. Лекин бу ерда ва бундан кейинги ўринларда «ақовил» сўзини Форобий «фикр», «мuloҳаза» маъносида ишлатади.

лари ё тўғри, ё ёлгон бўлади. Ёлғонларидан баъзилари эшитувчилар зеҳнига уни англатадиган маъни билан бирга ўрнашиб қолади, ваҳолонки бошқалари учинг онгигда нарсаларнинг ўхشاши — акси билан ўрнашиб қолади. Мана шу нарса тақлилар — шеърий мулоҳазалар саналади.

Мана шу акс ўхшашликларнинг баъзилари энг муқаммал бўлади, бошқалари нуқсонли эканини аниқлаш шоирлар, турли-туман тил ва луғатлардаги шеъриятни ўрганаётган маърифат аҳлининг фикр доирасига киради. Лекин бундан ҳеч ким софистика билан акс тақлил иккенини бир сўз деб ўйламасин. Булар иккovi ҳам баъзи сабабларга кўра бир-биридан бутунлай фарқ қиласди.

Софистнинг мақсади билан тақлидчининг мақсади бир-биридан фарқ қиласди. Софист эшитувчини галатга уннаб, ҳақиқатга тўғри келмайдиган нуқсонли нарсаларни кўз олдига келтириб қўяди. Ҳатто у мавжуд нарсани номавжуд деб, номавжуд нарсаларни эса мавжуд деб тасаввур қилдиради.

Тақлидчи бўлса нарса тасаввурининг тескарисини эмас, балки унга ўхшапини тасаввур қилдиради. Бунга ўхшаш нарсалар ҳисда ҳам учрайди. Бу шундайки, ўзжойида жим турган киши шундай ҳолатга тушса, гўё ҳаракат қилаётгандай бўлади. Масалан, кемага мингган киши кемадан тушиб қирғоқда қолганларга қараса, ёки ёз чогида осмондаги ой ва юлдузларга тез юраётган бупутлар остидан қаралса, шундай бўлади. Бундай ҳол одамларнинг ҳисларини чалғитади.

Аммо кўзгуга ёки ялтироқ-силлиқ жисемга қараган кишининг ҳоли худди шундай бўлади, унга назар ташлаб, ўша нарсаларга ўхшаш нарсани кўраётгандай туюлади, мулоҳазалар бошига қисмларга ҳам бўлиниши мумкин. Ҳулласи калом, бу шулардан иборат: мулоҳаза ё қатъий, ё қатъий эмасликдан ҳоли бўлмайди. Борди-ю, агар у қиёсий бўлса, у ҳолда билқувват — учинг табиатидан бўлади, ё бўлмаса билғеъл — ҳаракатидан бўлади. Борди-ю, агар у унинг табиатидан бўлса, у ҳолда ё истиқро (индуktiv) бўлади, ё бўлмаса мулоҳаза тамсилӣ (аналогия) бўлади. Тамсил эса кўпинча шеър санъатидан ишлатилади. Бундан аён бўлинича, шеърий мулоҳаза тамсил-аналогияга киради.

Қиёслар ҳам, умуман олганда, мулоҳазалар ҳам бошига турларга бўлиниши мумкин. Айтишларича, мулоҳазалар ё бутунлай рост, ё бўлмаса бутунлай ёлгон бўлиши ҳам мумкин. Ё бунинг тескариси ёки тўғри ва ёлғон меъ-

ёрда баб-баравар бўлиши мумкин. Бутқул рост мулоҳаза, ҳеч сўз, бурҳоний — исботли деб аталади. Борди-ю, унинг бутунлай рост томони кўпроқ бўлса, у ҳолда жадалий — диалектик бўлади. Борди-ю, рост ва ёлғон иккovi тенг келиб қолгудай бўлса, у ҳолда у хитобий — риторик бўлади. Рост бутунлай камайиб бораверса, у ҳолда суфастоний — софистик бўлади, бутунлай ёлғон бўлса, у ҳолда уни, ҳеч шубҳасиз, шеърий деб аталади. Ушбу қисмларга бўлинишдан кўринишича, шеърий мулоҳаза на исботли, на диалектик, на хитобий-риторик ва на софистикдирлар.

Шу билан бирга, у сулужисмус¹ — силлогизмга ёки унга қарам бўлган навларниң бирига бориб тақалади, яъни «Қарам бўлган навлар» дейишимдан кўзлангган мақсадим истиқро — индукция, мисол — аналогия, фаросат — интуиция ва шунга ўхшаш нарсалар бўлиб, уларниң мантиги қувватида ўша қиёс — силлогизмниң куч-қуввати бўлади.

Юқорида зикр қилиб ўтган нарсаларни тавсифлаб берганиларимдан маълум бўлишича, энди биз шеърий мулоҳазаларнинг навларга қандай бўлинишини таърифлаб беришимиз керак.

Шеърий мулоҳазаларга келганда, шуни айтиш мумкини, у ё вазиларга қараб бўлиниади, ё бўлмаса маъноларга қараб турларга бўлиниади.

Аммо вазиларга қараб бўлинишларга келганда шуни айтиш керакки, бундан буёғига мулоҳаза юритиш мусиқор — мусиқачи ва арузчиларга тегишилдир. Шу билан бирга, мулоҳазалар (яъни шеърий сўзлар) қайси тилда бўлгани ва мусиқачининг қайси тоифадан чиққанига болжиқ.

Аммо шеърининг маъносига қараб илмий томондан навларга тақсим қилинишига келсак, бу жиҳатлар ҳар бир халқ ва тоифадаги рамзларни билувчи ва шеърларниң шарҳловчисига, уларниң маъноларини назорат қилувчи ва ўшаларга қараб улардан маълум хуласалар чиқарувчисига ҳавола қилинади. Бу худди ҳозирги замонамиизда форс ва араб шеърияти олимларининг бу борада китоблар тасниф қилганига ўхшаб кетади. Улар

¹ Сулужисмус — асли юпонча бўлиб, луғавий маъноси — ҳисоблаш-қиёсни силлогизм деб атасади. Форобий даврида юпонча мантиқ истилоҳлари, фалсафий терминилар арабчага таржима қилиб ҳам ишлатилган. Шу сабабдан Форобий ўз асарларида юпонча истилоҳларни кам ишлатади.

шеърларни турли навларга, чунончи, ҳажвия, мадҳия, муфохара, лугз — топишмоқли шеър, кулгили ғазалиёт, васфий шеър ҳамда китобларда топилиши қийин бўлмаган бошқа навларга бўладилар. Буларнинг у ерда мавжудтиги бизни бу ҳақда муғассал эслашимиздан ва гапни чўзиб ўтиришимиздан қутқаради.

Келинглар, бошқа масалага ўтайлик. Асарлари бизгача етиб келган ўтмиш ва ҳозирги замон шоирларининг кўпчилиги шеърларнинг аҳволига қараб вазнларни аралаштириб юборганлар. Улар шеъриятда мавжуд бўлган навларнинг ҳар бирига, уларнинг мазмунига қараб маҳсус вазни белгилаб чиқмаганлар. Бу ҳолатдан фақат юнонларгина холи, холос. Улар шеър навларининг ҳар бирига маҳсус вазни ҳажвиялар вазнидан тамомила бошқача, ҳажвиялар вазни эса кулги вазнидан бутунлай фарқ қиласди. Бошқа вазнларнинг аҳволи ҳам худди шундай.

Аммо бошқа ҳалқ ва тоифаларда айтишларича, мадҳиялар ҳажвиялар қўйланадиган кўп вазнларда ҳам қўйланади. Бунда ё бутунлай мадҳия вазнида ҳажвия айтилади ёки бутунлай бўлмаса ҳам кўпроқ айтилади. Бунга улар чегарани худди юнонлар қўйгандек жуда ҳам қатъий қилиб қўйишмаган.

Биз бу ерда худди ҳаким Арасту ўзининг шеър санъати ҳақидаги мулоҳазаларида санаб ўтгапидек, юнонлар шеърлари турларини санаб, ҳар бирининг навъига¹ ишорат қилиб ўтамиш.

Улар қўйидагилардир: улар шулардан иборат² (трагёзиё) трагедия, (дисирамби) дифирамби, (кумузия) комедия, ёмби (иёмбу), драма (драмото) эйний, диаграмма³ (диакрамма), сатира (сотуро), поэма⁴, эпос⁵, ри-

¹ Матнда нав — кўплиги анво — навлар. Лекин Форобий «нав» — тур терминини кўпроқ ҳозирги адабий истилоҳимизда ишлатиладиган «жанр» сўзи ўрнига ишлатади. Шунга кўра, унинг адабиётда қилган классификацияси ҳам диққатга сазовор. Лекин бу жанрнинг қадимиги даврдаги маъноси билан ҳозиргисининг фарқи тамомила бопқача.

² Матнда бу терминлар юон тилида ишлатилганича қавс ичидагидай келган.

³ Диакрамма — Бадавий бу сўз маъносини шарҳлашда Марғолиусга ҳавола қилиб, «адолатли ишлар» деган маънога тўғри келадиган юон терминини келтиради.

⁴ Матнда фијумуто-поэмото — «кичик шеърлар». Бизнинг ҳозирги талаффузимизда «поэма».

⁵ Африқий — аввалидаги «алиф»ни «и» ўқисак — «ифриқий», «ә» ўқисак, ҳозирги даврда ҳам ишлатиладиган бизга яқин эфиқий — эпик деган сўз чиқади: бу билан аста-секин эпос шаклига келган.

торика (риторий), эфижоносоус¹ ва акустика².

Аммо трагедияга келсак, у шеърнинг маълум бир нави бўлиб, унинг ўқилаётганини эшитган ё ўзи овозини чиқариб ўқигаи киши ҳузур қилади. Трагедияларда бирорвларга мисол (ўринак) бўла оладиган яхшиликлар ва мақтаниладиган феъл-атворлар зикр қилинади; бу вазнида шаҳарни бошқарувчи — ҳукмдорлар мадҳ этилади. Муслиқачилар подшоҳлар олдида шу трагедия вазнида куйлайдилар. Борди-ю, бирор подшоҳ ўлиб қолгудай бўлса, трагедия қисмлари — бўлакларига бошқа қўшимча нагмалар қўшиб, ўша ўлган подшоҳга аatab навҳа—марсиялар айтганлар.

Аммо дифирамбига келсак, у шеъриятнинг бир тури бўлиб, унинг вазни трагедия вазнидан икки баробар катта бўлади. Унда яхшилик ва мақталаудиган барча хулқатворлар, инсоний фазилатлар зикр этилади, дифирамбига маълум бир подшоҳ ё кишини мадҳ этиш эмас, балки умумий яхшиликлар зикр қилинади.

Аммо комедияга келсак, бу шеъриятнинг маълум бир тури бўлиб, унинг ҳам маълум вазни бўлади, унда ёмон феъл-атворлар зикр қилинади, одамлар, уларнинг ахлоқларида қораланадиган ва хуш кўрилмаган табиатлар ҳажв қилинади. Кўпинча унинг бўлакларига оҳанг-нагмалар қўшилиб, уларда ҳам қораланадиган хулқ-атворлар эсланади. Бу эсланган хулқ-атворларда инсон, ҳайвон ва икковига алоқадор бўлган хунук шакл-тимсоллар иштирок этади.

Аммо ёмби ҳам шеъриятнинг бир нави бўлиб, унинг ҳам ўзига хос маълум вазни бўлади, унда ҳам машҳур мулоҳазалар эсланади. Аммо куйланаудиган нарсалар хушфеъл ҳам бўлиши мумкин, бадфеъл ҳам бўлиши мумкин — бунга барибир, лекин шуниси борки, бу мисоли бир зарбулмасал — мақоллар каби машҳур бўлиши шарт. Шеъриятнинг бу нави тортишув, уриш-жанжал, газаб ва гижинган пайтларда ўқиладиган шеърларда ишлатилади.

Аммо драмага келсак, у ҳам худди юқоридаги келтирилганлар каби шеър турларидан бири саналади: фақат

¹ Эфижоносоус — Артур Арберри бу сўзни амфигенезисдан чиқаради, бувда у «зу кавнайп» — «икки борлиқ эгаси» деган маънога йўяди. Лекин бу талқинни Бадавий маъқулламайди. Бадавийнинг фикрича, бу нав шеър табиатшунослардан чиқсан, улар буни табиий илмларни тавсифлаш учун ишлатганлар. Шу боисдан Бадавий бу терминни эфижоносоус — борлиқ ва табиатга тааллукли ва унгагина хос бўлган нав бўлиши керак, дейди.

² Акустиқий — акустика — музика билан эшитиладиган шеър тури.

бунда маълум кишилар ва маълум шахслар тўғрисида машҳур масал ва нақллар¹ зикр қилинади.

Аммо эйнийга келсак, бу ҳам шеъриятнинг павларидан бири бўлиб, унда одамни хурсанд қиладиган мулоҳазалар зикр қилинади. Шуниси ҳам борки, булар ё маҳоратнинг зўрлигидан ва ё гоятда гўзал битилганидан одамии хушинуд этади.

Аммо диаграммага келсак, бу ҳам шеъриятнинг бир нави бўлиб, буни қонунишунослар инсон хулқини тузатиш ҳамда тарбиялари мушкул бўлган тақдирда унда шеър битиб, кимки қонун-қоидага риоя қилмас экан, унинг оқибатида аянчли аҳволга тушади, деб қўрқитиш ва руҳини даҳшатга солиши учун ишлатадилар.

Аммо эпика ва риторикага келсак, бу ҳам шеъриятнинг бир нави бўлиб, бунда илгари ўтган сиёсий ва қонуний тартиб-қоидалар тавсиф қилинади. Шеъриятнинг бу навида подшоҳларнинг хулқ-атвори, у ҳақдаги хабарлар, унинг даври ва у билан ботлиқ бўлган воқеалар зикр қилинади.

Аммо сатирага келганда шуни айтиш керакки, бу ҳам шеъриятнинг бир нави бўлиб, унинг ўзига хос вазни бор. Бу навдаги шеърларни мусиқачи олимлар яратганлар. Улар ўз куйлари билан тўрт оёқли ҳайвон, умуман олганда, ҳатто жамики ҳайвон зотларини ҳаракатта келтирадилар. Шунда ҳайвонлар ўзларининг табиий ҳаракатларидан бир оз четга чиққан бўлиб, (маълум қилиқ қилиб), одамларни таажжубга соладилар.

Аммо поэмага келсак, бу шеъриятнинг бир нави бўлиб, бунда (бошқа навларга ўхшамаган ҳолда) яхшию ёмон, тўғрию эгри ҳар хил сифатлар куйланади, тасвирланади. Бу хилдаги ҳар бир шеър навларида гўзал ва хунук, яхши ва разил ишлардан иборат бўлган воқеалари ифодаланади.

Аммо эфижоносуусга келсак, бу ҳам шеъриятдаги навларнинг бир тури бўлиб, буни табиатшунос олимлар яратганлар. Улар бунда табиий илмларни тавсифлаганлар. Шеър санъатида энг узоқ саналган нав худди мана шу шеър нави ҳисобланади.

Аммо акустикага келсак, бу ҳам шеър навларини бир тури бўлиб, бу нав орқали мусиқа санъати ўргатилади. Бу тур шеър фақат шунгагина хос, холос, бошқа ўринларда ундан фойдаланилмайди.

Юон шеъриятини яхши билган кишилардан бизгача

¹ Матнда ал-амсол ва-л-ақовил — мақол ва мулоҳазалар тарзидан келган.

етиб келган муфассал хабарларга кўра ва ҳаким Арасту-
га нисбат берилган шеър санъати ҳақидаги мулоҳазала-
рида ҳамда Томастиюс (Темистий) билан икквидаи
ташқари юонон қитобларини шарҳловчи қадимги олимлар-
асарларида юонон шеърияти турлари ва уларнинг мазмун-
лари ҳақида томган гапларимиз мана шулардан иборат.
Биз уларнинг батъи мулоҳазаларида топганларимизга
қараганда, улар ўз таснифларининг охирида шу маъно-
ларни улаб кетгандар. Биз уларни қандай учратган бўл-
сак, ўшандай ҳолда эслаб ўтамиш.

Энди биз сенга айтсак, шоирлар чиндан тугма қоби-
лиятли ва шеър битишига тайёр табиатли кишилар бўла-
ди ва уларда ташбиҳ ва тамсилга лаёқати яхши ишлай-
диган бўлади. Бу хил шоирлар ё шеър навининг кўп
турида, ё бўлмаса бир турида ижод қилишига лаёқатли
бўладилар. Лекин бу хил щоирлар шеър санъатидан ке-
рак бўлганича хабардор бўлишавермайди, балки улар
тугма қобилиятларининг яхшилиги билангиша қаноат ҳо-
сил қиладилар, уларнинг ўзлари мўлжалланган ҳозир-
ликларига кўра иш тутадилар. Буңдай шоирлар чинакам
мусалжис — мулоҳазакор шоирлардан саналмайдилар.
Чунки уларда шеър санъатини ўзлаштириб олиш учун
камолот етишмайди ва бу санъатда тургунлиқ бўлмайди.
Кимки ундаи одамнинг шеърини қўриб, у қобилиятли
одам экан, деб ўйлаган бўлса, бу шунинг учунки, унинг
феъл-авторида шоирларга хос бўлган турқ-қўринини мав-
жудлигидангиша шундай мулоҳазага келинган (156-б).
Ё бўлмаса бу хил одамлар чинакамига шоирлар санъати-
ни эгаллаган бўлишади, ҳатто шеър ижодига хос бўлган
хусусиятлардан бирортаси ҳам — у қайси шеър турига
алоқадор бўлмасин, барнир, бу қонун-қоидалар ундан
қочиб қутулолмайди. Улар шеърият санъатида қўллани-
ладиган ташбиҳ ва тамсилларни жудаям маҳорат билан
ишилатадилар. Бу хил шоирлар чиндан ҳам қобилиятли
шоирлар дейишшига сазовордирлар.

Ёки бўлажак шоирлар ўша юқорида айтиб ўтилган
аввалги икки табақа шоирлар ва улар феълларига¹ тақ-
лид қилувчилар бўладилар. Булар ўша аввалги иккака
табақа шоирлар йўли — ижодини ёқлайдилар. Бу турда-
гиларни ўзларида тугма шеърий табиат бўлмаган ҳол-
да, шеърий санъат қонун-қоидаларида хабардор бўлмай
туриб, ташбиҳ — ўхшатини ва тамсил кабилар кетидан
борадилар. Йўлдан адашадиган ва тоядиган шоирларни

¹ Матнда «афъолиҳо» — «феълларига» дейилган.

кўпчилиги худди мана шу табақа шоирлар ичида чиқади.

Энди биз сенга айтсак, ўша юқорида айтиб ўтганимиз уч тоифа шоирларнинг ҳар бири ижодда ё табийлик, ё мажбурийликдан холи бўлмайди. Бундай дейишдан кўзланган мақсадим шуки, бир шоир кўпинча мадҳияга ва ё бир яхни сўз айтишга табиатли бўлса, баъзан вазият ундан ҳажвий ва бошиқ турда шеър айтишга ҳам мажбур қилиб қолади. Айтайлик, бир шоир шеърият навларининг матълум бир навида ижод қилиш санъатини танлаб олган ва ўзини шу хилдагина шеър ёзишга одатлантирган бўлса, баъзи ҳолларда танлаб олмаган турларда ҳам шеър ижод қилишга тўғри қелади, бу эса унинг учун ўзи ижод қилишга одатланган шеър турига нисбатан бошқа бир навда мажбурий битилган шеър бўлади. Бу мажбурият ё ички, ё ташқи сабаблар билан бўлади. Аммо шоирнинг энг яхниси тугма шоир бўлгани саналади.

Сўнгра шоирларнинг шеър ижод қилиш борасидаги аҳволи камолотга етишгани ва етишмагани жиҳатидан турлича бўлади. Бу эса ё гоя жиҳатидан, ё бўлмаса мавзу жиҳатидан шундай бўлади.

Аммо гоя жиҳатидан олган тақдиримизда улар шеърга баъзан ёрдам берса ҳам, баъзида унга ёрдам беролмай қолади. Бунга баъзан руҳий (нафсоний) кайфиятлар сабаб бўлади. Шунда ё руҳий кайфиятлар устун қелади, ё бўлмаса баъзан ўзи унга муҳтоҷлигидан тушқулийка учраб, насайиб кетади.

Аммо бу бобдаги текширишларимиздан мақсад бу мансаланинг ипидан-игнасигача силчилаб аниқлашдан иборат эмас, чунки буларнинг ҳаммаси ахлоқ ва руҳий кайфиятлар тавсифлари ҳамда уларнинг ҳар бирининг инсон руҳига алоҳида таъсири ҳақида битилган китобларда керагича баён қилинган.

Аммо мавзу жиҳатидан олган тақдиримизда кўпинча бири иккичисига ўхшайдиган икки нарса ўртасида ўхшашлиги бўлади. Бунда аксар одамларга уларнинг яқинлиги кўриниб туради. Буларда шоирнинг етук ва етук-маслиги ҳақидаги мулоҳаза ўша ўхшатининг ҳақиқатга яқин ё узоқлигига боғлиқ бўлади.

Баъзан шунақаси ҳам бўладики, шеър санъатида энг орқада қолган шоир ҳам юқори даражада ажойиб шеър яратишни мумкин, ҳатто бу соҳада билагонлар ҳам унга тенг қеладиган нарса (шеър) яратолмаслиги ҳам мумкин. Лекин шуниси ҳам борки, бунга сабаб баҳт ва тасодифининг тўғри келишидан бўлади. Лекин ундай одам (қанчалик ажойиб шеър ёзган бўлмасин) бу ёзган шеъри

билин у мuloҳазақор шоир деган номга сазовор бўлолмайди. Ташбиҳ даражалари ўзининг ўхшатишларига кўра турлича бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан қараганимизда ўхшатишнинг яқин ва муносиб бўлмоғи мавзуига ҳам боғлиқ; ё бўлмаса шоирнинг бу санъатдаги маҳоратига ҳам боғлиқ. Ҳатто шу уста шоир бир-биридан узоқ бўлган иккι нарсани, мuloҳазаларни орттириш билан бир-бирига мувофиқдек қилиб кўрсата олади. Бу эса шоирлардаги яширин бўлмаган ҳоллардандир. Шу жумладан шоирлар А билан Б ни ва Б билан Ж ни бир-бирига ўхшатадилар. Чунки бунда А билан Б ўртасида яқин ва муносиб ҳамда маълум бўлган ўхшашлик бор. Шу билан бирга, яна Б билан Ж ўртасида ҳам яқин, муносиб ҳамда маълум бўлган ўхшашлик бор. Улар сўз маъносини шунга буриб, ҳатто сомиъ — эшитувчи, муншид — ўқиб берувчиларнинг фикр-зикрипи, гарчи улар ораси узоқ бўлса ҳам А билан Б ва Б билан Ж ўртасида бўлган ўхшашликдан огоҳлантирмоқчи бўладилар.

Бу санъатда шоирликнинг танланшини одамда жуда ҳам улкан бойлиқ саналади. Бу худди ҳозирги замондаги¹ баъзи бир шоирлар қилмишига ўхшаб кетади. Улар шундайки, агар бир сўзни шеърдаги байтга қоғиядош қилиб қўйиб, олдинги байтда лозим бўлган нарсаларни ёки тасвирлаш ниятида бўлган нарсаларни бита олса, у ҳолда одамда жуда ажойиб ҳузурбахш ҳолат пайдо бўлади.

Биз яна шундай деймиз: бу санъат аҳли билан (уйга) нақш берувчи рассом санъати ўртасида қандайдир муносабат бор. Булар иккаласининг санъатдаги мoddаси турли-туман бўлса ҳам, аммо шаклда, яратилиш ва мақсадларда бир-бирига мос келади. Ёки айтайлик, ўша иккала яратилган нарсада, улар шаклларида ва мақсадларида бир-бирига мувозанат, ўхшашлик бор. Бу шундайки, шеър санъатини безайдиган нарсалар — сўз-мулоҳазалар бўлса, рассомлар санъатини безайдиган нарса — бўёқлар саналади. Буларнинг иккени ўртасида фарқ бор, аммо иккаласи ҳам одамлар тасаввuri ва сезгиларида бир мақсадга — тақлид қилишга йўналган бўлади.

Шоирлар санъати илмини ўрганиувчилар фойдалана-диган умумий қонун-қоидалар мана шулардан иборат. Бу қонуиларнинг кўпини (илмий нуқтаи назардан) текни-риб чиқиб, мuloҳазалар билдириш ҳам мумкин эди, лекин бундай санъат соҳасида илмий текшириш олиб боришдек нарса инсонни санъатнинг бир павида бир томон-

¹ Форобий замони, яъни X аср назарда тутиляпти.

лама мулоҳаза олиб боришига әлтиши ҳамда бошиқа навлар ва қарашлардан юз ўғиришига олиб келиши мумкин.

Шу сабабдан бу соҳада айтиб ўтган мулоҳазаларимиз бундай уринишларни ҳеч мақсад қилиб ҳам ололмайди.

(Шу билан Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон ал-Форобий ёзган «Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида» деган рисола тугади).

ФОЗИЛ ШАҲАР ОДАМЛАРИ ҚАРАШЛАРИ

БУ КИТОБДА БОР БОБЛАР:

1. Биринчи мавжуд ҳақида сўз.
2. Унинг шериги йўқлиги ҳақида сўз.
3. Унинг зидди йўқлиги ҳақида сўз.
4. Пок Тангрининг таърифи йўқлиги ҳақида сўз.
5. Унинг бирлиги зотининг ўзидири, у Аллоҳ Таоло, олим, ҳаким, у ҳақдир, тириклик ва ҳаётдир.
6. Унинг улуғворлиги, шон-шовқати ва олийжаноблиги ҳақида сўз.
7. Барча борлиқ қандай қилиб ундан содир бўлганлиги ҳақида сўз.
8. Мавжудот даражалари ҳақида сўз.
9. Биринчи олий, шонли деб аталиши керак бўлган жисмлар ҳақида сўз.
10. Бизда мавжуд бўлган борлиқ ва жисмлар ҳақида сўз.
11. Мартабалар ўртасидаги бўлинниш, моддий жисмлар ва илоҳий бўлиннишлар ҳақида сўз.
12. Осмон жисмлари нималарда иштирок этиши ҳақида сўз.
13. Осмон жисмлари ҳаракати, лекин қайси нарсага нисбатан ҳаракат қилиши ҳақида сўз.
14. Даврий ҳаракатлар бўлишининг ҳолати ва уларнинг умумий табиати ҳақида сўз.
15. Биринчи суврат ва биринчи модданинг юз бериши сабаблари ҳақида сўз.
16. Моддий жисмларнинг пайдо бўлиши даражалари ҳақида сўз.
17. Сувратнинг модда билан кетма-кет келиши ҳақида сўз.
18. Ипсон жони ва қувватлари бўлимлари ҳақида сўз.
19. Бу қувватлар қандай қилиб ягона жон бўлаклари бўла олини ҳақида сўз.
20. Нутқий қувват ҳақида, у қандай қилиб ақл юрита олади ва унинг сабаблари ҳақида сўз.

21. Ирода билан ихтиёр орасида фарқ ва баҳт ҳақида сўз.
22. Туш кўриш сабаблари ҳақида сўз.
23. Ваҳий келиш ва малакни кўриш ҳақида сўз.
24. Инсоннинг ўзаро бирлашиши ва ўзаро ёрдамга бўлган эҳтиёжи ҳақида сўз.
25. Шаҳар бошлигининг шахси ҳақида сўз.
26. Фозил шаҳар раисининг хислатлари ҳақида сўз.
27. Фозил шаҳрга қарама-қарши шаҳар ҳақида сўз.
28. Жонларнинг бир-бирига қўшилиши ҳақида сўз.
29. Синоатлар ва саодат ҳақида сўз.
30. Бу шаҳарлар аҳли ҳақида сўз.
31. Фозил шаҳар аҳли учун муштарак бўлган нарсалар ҳақида сўз.
32. Жоҳил ва адашган шаҳарлар аҳли қарашлари ҳақида сўз.
33. Адолат ҳақида сўз.
34. Кўниши ҳақида сўз.
35. Жоҳил шаҳарлар ҳақида сўз.

ФОЗИЛ ШАҲАР ОДАМЛАРИ ҚАРАШЛАРИ

(Асардан парчалар)

Абу Наср ал-Форобийнинг «Фозил шаҳар одамлари қарашлари» асари боблари таърифи:

1. Аллоҳ Таоло нима ва унга қандай эътиқод қилиш кераклиги ҳақида сўз; у қандай тавсиф этилиши керак, қайси важҳдан у бошқа мавжудотга сабаб бўлиб қолди; бу ундан қандай қилиб юз беради; уларни қандай юзага келтиради; у билан боғлиқлиги қандай; у қандай қилиб билинади ва қандай қилиб ақл юритилиши керак; уни қайси ном билан атап лозим бўлади; бу исмлар нималарга далолат қилиши керак бўлади.

2. Улар фаришталар деб эътиқод қилиниши керак бўлган мавжудот ҳақида сўз. Уларнинг ҳар бирининг моҳияти нима, улар қандай, унинг пайдо бўлиш сабаблари, даражалари, бир-бирига бўлган мартабалари, уларнинг ҳар бирида нималар юз бериши мумкинлиги, қандай қилиб ундан юз берадиган нарса (бошқа) ҳар бир нарсага сабаб бўлган, унинг чоралари ҳақида; чиндан ҳам уларнинг ҳар бири осмон жисмларидан бўлган жисмнинг сабабларидир, уни идора қилиши унга тонширилган.

3. Осмон жисмларининг ўзаро боғлиқлиги ҳақида сўз; Уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида иккинчиси билан

боғлиқлиги ҳақида; уларнинг ҳар бири иккинчиси унга боғлик бўлган осмон жисмларини идора қилиши ҳақида;

4. Осмон остида бўлган жисмлар ҳақида сўз; улар ҳаюллоний — моддий жисмлардир; унинг борлиги қандай юз берди, у қанча, уларнинг ҳар бирининг жавҳари — субстанцияси нимада; олдин айтиб ўтилган мавжудотдан унинг фарқи нимада — шулар ҳақида.

5. Модда ва суврат ҳақида сўз; уларнинг ҳар бири алоҳида олганда шимадан иборат; улар иккалови жисмлариниг кўринишими, уларнинг ҳар бирининг бошқасидан фарқи, даражаси нимада; улар билан зоҳир бўладиган моддалар нималардан иборат; уларнинг иккаловида моддага асосланган вужуд нимадан иборат; суврат билан қайси вужуд ҳосил бўлади — шулар ҳақида сўз боради.

6. Ўзи малоиқа дейиш мумкин бўлган ва қайфиятидан мавжудот деб тавсиф қилинадиганлар ҳақида сўз.

7. Умуман Осмон жисмлари деб тавсиф қилинадиган нарсалар ҳақида сўз.

8. Умуман моддий жисмлар қандай юзага келади; уларнинг қай бири — биринчи, қай бири — иккинчи ва қай бири — учинчи ва шу тариқа кетавериб, ниҳоят охиррида юзага келадиган нарса инсон бўлиб қолини ҳақида; қисқача, ҳар бир синф-турнинг юзага келиши ҳақида хабарлар.

9. Улардан бўлган ҳар бир турнинг боқий қолиши учун қандай шарт-шаронт чоралар бўлиши ҳақида; ҳар бир тав шахсларининг сақлавини ҳақида; уларни идора қилишида адолатли чора-тадбир ҳақида; улардан нима юзага келса, бари адашмасдан, хилофлиқка бормасдан, шуқсонга йўл қўймасдан, адолат натижасида, ҳукмлар юритиш ва камолотга эришини билан бўлиши керак. Чунки булар ҳаммаси бўлиши вожиб бўлган нарсалар бўлиб, уларнинг мавжудот табиатларида бўлиши мумкин бўлмаган нарсалардан бошқа нарса эмаслиги ҳақида.

10. Инсон ҳақида, инсон пафсининг қувватлари ҳақида ва унинг пайдо бўлиши ҳақида, аввалан, қайси бири юзага келгани, иккинчиси — қачон, учинчиси — қачон юзага келгани, уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақида, уларнинг қай бири бошқариши ҳақида; қайси бири бошқасига хизмат қилади; қайси бири фақат бошчилик қилади; қай бири уларнинг бирор нарсасига хизмат қилади, қайси бири қайсисини идора қилади — шулар ҳақида.

11. Инсонлар аъзоларининг пайдо бўлиши ва унинг даражалари ҳақида, баъзиларининг бошқалари билан муносабат даражалари ҳақида; уларнинг қайсисини бош масала ва қай бири ал-ходим — иккинчи даражални маса-

ла, раиси қандай қилиб бошчилик қила олади ва уларнинг иккичи даражалиси қандай қилиб хизмат қила олади — шу ҳақда.

12. Эркак ва хотин жиниси ҳақида; уларнинг ҳар бирининг қуввати ҳамда уларнинг ҳар бирининг феъли ҳақида; улардан қандай қилиб бола пайдо бўлиши ҳақида; уларнинг бир-биридан фарқи, бир-бирига иисбатан умумийлиги ҳақида; унинг эркаклиги ва хотинлигининг сабаби; нега бола ўз ота-оналарига ўхшашпи ёки ўзининг аждодларига ўхшаш бўлиши ё бўлмаса уларнинг ҳеч қайси исисига — на аждодига ва на ота-онасига ўхшамаслиги ҳақида.

13. Нутқли иисоннинг маъқулот — ақл қабул қиладиган қисми тузилиши қандай, уларнинг турлари қандай; қувватли ақл (ақли қавий) нима ва феълли ақл ақли билфеъл нима ва моддий ақл нима ва ақли мунфайл (пассив интеллект) нима дегани-ю, фаол ақл (актив ақл) нима дегани ва унинг даражалари ҳақида ва нега фаол ақл деб аталадиу, унинг феъли — ҳаракати нима — шулар ҳақида; яна қувватда бўлган ҳатто феълли ақл бўла оладиган қувватлар қандай қилиб маъқулот сифатида тасвирланади, ҳатто феълли — ҳаракатдаги ақл бўлади. Ирода дегани нима, ихтиёр дегани нима, улар иккалови нафснинг қайси бўлакларига тааллуқли; тўла баҳт-саодат нима-ю, фазилат ва нуқсонлар нима, ҳаракатдаги хайр ишлар нима-ю ёмон ишлар нима, улардан нима гўзал саналадиу нима қабиҳ саналади — шулар ҳақида.

14. Нафс бўлаклари ҳақида бўлган мутахайил — хаёлга бориладиган бўлаклар ҳақида сўз; улар феъл-ҳаракатларининг турлари ҳақида; у нафснинг қайси турига тааллуқли, унинг тўғрилтигига бўлган сабаб, ундан нимага тўғри деб ишониш мумкин; (пайгамбарлик) ваҳийиси қандай юз беради; иисонларнинг қайси турига ваҳий келиши мумкин; қайси бир тоифадаги одам ваҳийига дуч келиши мумкин; келажакда бўладиган нарсадан хабар берадиган ва унга ишонадиган кишиларни кўплигининг сабаби нимада — шулар ҳақида.

15. Жамиятда иисон ҳожати ва ўзаро ёрдами ҳақида; иисоний жамиятларнинг турлари ҳақида ва фозила жамъият ҳақида; фозила шаҳар нима дегани, у қандай идора қилинади, унинг бўлакларининг тартиби қандай, фозила шаҳарда фозил раиснинг турлари ва аввалги фозил раиснинг тартиби қандай бўлиши кераклиги ҳақида; фозил шаҳарга бошлиқ бўлади деб эътиқод қилинадиган бола ё йигитда қандай аломат ва белгилар бўлиши мумкинилиги ҳақида; унда бундай белгилар топилгудай бўл-

са, қайси шароитда камолга етиб, ҳатто унга биринчи фозил раис бўлиб олиши мумкинлиги ҳақида; фозила шаҳарга қарама-қарши бўлган шаҳарлар қанча, жоҳила шаҳар дегани нима, залолатга кетиб тойган шаҳарлар-чи; Жоҳил шаҳарлар ва уларни идора қилиш усуллари ҳақида.

16. Сўнгра баҳт-саодат зикри ҳақида, унга фозила шаҳар аҳли ўз ҳаёти давомида, вафотидан сўнг қандай қилиб унга эришиши ҳақида; фозила шаҳарга қарама-қарши бўлган шаҳар аҳли вафотидан сўнг қандай баҳт-сизликка дучор бўлиши ҳақида.

17. Ўша фозила шаҳарда расм-руссумлар қандай бўлиши ҳақида; сўнгра кўп одамларда бузуқ усуллар, ёлғончиликка оид нарсалар, улардан жоҳиллик қарашларнинг пайдо бўлиши ҳақида.

18. Сўнгра жоҳиллий қарашлар хусусияти юзага келиб, ундан жоҳиллий шаҳарларда пайдо бўладиган феъллар ҳосил бўлиши ҳақида.

19. Сўнгра бузғун усуллар тўғрисида бўлиб, ундан тойган шаҳар аҳли қарашлари келиб чиқади.

1. БИРИНЧИ МАВЖУД¹ ҲАҚИДА СЎЗ

Биринчи мавжуд болқа барча мавжудот борлигининг биринчи сабабидир. Бўлиши мумкин бўлган турли-туман камчиликларнинг барчасидан озод-покдир. Ундан бошқа барча мавжуд нарса нуқсонлик бўлиши ҳолатидан холи эмас. (Нуқсон) бир бўлиши мумкин ва ё бирдан кўп бўлиши мумкин.

Аммо аввалига келсак, у барча нуқсонлардан холидир. Унинг борлиги барча (борлик)дан афзал² ва бошқа борлиқлар олдин келур, унинг борлиғидан яна устун бўлган ва ундан олдин келадиган бошқа борлиқларнинг бўлиши ҳам мумкин эмас. Демак, у борлик устунлиги (фазилати) борасида энг юксак даражададур, борлик мукаммаллиги нуқтаи назаридан қарасак, у энг юқори мартабададур.

Шунинг учун унинг борлиғи билан жавҳарининг³ йўқлик қоришмаси ҳеч қайси ҳолатда ҳам бўлиши мумкин эмас. Чунки йўқлик ва унинг тескариси (зидди) иккаловининг бўлиши мумкин эмас, бўлса ҳам у ой фалагидагина бўлиши мумкин, холос. Чунки йўқлик эса вужуди бўлмаган, (яъни) бор бўлмаган бир нарсадир.

¹ Биринчи мавжуд, баъзида биринчи вужуд деганда Тангри тушунилади.

² Яъни, у мукаммалдир, дейилмоқчи.

³ Яъни асоси.

Унинг вужуди билқувва бор бўлиши мумкин бўлмаганидай, унинг ҳар қандай тарзда борлиги ҳам бутуилай мумкин бўлмас. Шунинг учун ҳам унинг вужуди йўқлигинг ҳам имкони йўқдир. Шу сабабдан у азалийдир, унинг азалийлиги доимо унинг борлигига — жавҳари (субстанцияси) да борлигидандур, у ўз борлигига ҳеч қандай әҳтиёж ҳам сезмаган зотдир, унинг доимо борлиги унинг эгалиги учун етарлидир. Борлиқ ҳеч маҳал унинг вужуди каби бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, у ўзининг абадий борлигига ўз жавҳари билан ва ўзининг азалийлиги билан қаноат ҳосил қиласди, унинг асли унинг абадийлиги ва доимо борлиги учун етарлидир. Лекин борлиқ аслида худди унинг вужудига ўхшаш бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, унинг вужуд даражаси ҳам, вужуди ҳам унга ўхшамаслиги ҳам мумкин, ё бўлмаса унга етарли бўлмаслиги ҳам мумкин. Унинг мавжудлиги ўзи учун сабаб бўлмаслиги ҳам мумкин, ё у билан (бихи) ё бўлмаса ундан (анҳу) ва ёки унинг учун (лаҳу) бўлиши нимадап эканлигини (билиш) мумкин бўлмаган бир борлиқ (мавжудот)дир. Чунки у модда ҳам эмасдур, у на моддага асос бўла олади, на субъект (мавзуъ)га таянч бўла олади, балки унинг борлиги (вужуди) ҳар турли моддадан ва барча субъектдан боқимсиз (яъни холи) дур. Шунингдек, унинг суврати ҳам бўлмайди. Чунки суврат фақат моддада бўлиши мумкин, холос. Агар унда суврат бўлганида эди, у ҳолда унинг зоти модда ва сувратдан тузилган бўлар эди. У шундай бўлганида эди, унинг асоси, (яъни борлиги) албатта, ўзи пайдо бўладиган икки қисмдан таркиб топган бўларди. Шундай экан, чиндан ҳам, унинг бўлакларишинг ҳар бири унинг бусбутун вужудига сабаб бўлган бўларди. Биз уни биринчи сабаб деб баён этдик. Шунингдек, ўз моҳияти билан бу мақсад ва ғояга эришиш учун унинг борлигига на мақсад бўлади, на ғоя бўлади. Бошқача қилиб айтганда, бу унинг борлигига сабаб бўлган бўларди. Бу ҳолатда унинг ўзи биринчи сабаб бўлмаган бўларди.

Шу билан бирга унинг борлиги ундан олдин келадиган ҳеч қайси нарсадан фойдаланмаган, чунки у ўзидан паст бўлган нарсадан фойдаланишдан узокдир.

2. АЛЛОҲНИНГ ШЕРИГИ ЙЎҚЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Илк бор бўлган (яъни Тапгри) ўзининг асл моҳияти билан бопқа барча шарсалардан фарқлидир; унинг борлиги эса унинг ўзидан бошқа ҳеч кимга тегишили ҳам эмас (фақат унинг ўзига тегишилдир). Чунки борлиги шу

борлиқ бўлган нарса билан айни борлиққа соҳиб бўлган бошқа бир нарса орасида ҳар хил бир фарқлилик ва айирма бўлиши мумкин эмасdir. Ундан ҳолда ўртада икки нарса асл моҳият бўлмай, балки биргина асл — ўзак бўлиши мумкин, холос. У ҳеч ўзгармаслиги мумкин. Борди-ю, ораларида бирор фарқлилик бўлгудай бўлса, у ҳолда уларни бирлаштирадигандан айни ўша нарса бўлмай, балки бошқа бир нарса бўлиши мумкин. У ҳолда уларнинг бир-бирининг бошқасидан фарқ қиласидиган томони улар борлигининг бир қисмини ташкил этади. Уларни бирлаштирадиган томони эса унинг бошқа қисмини ташкил этади. Шундай қилиб, бу иккаловининг ҳар бири тушунча билан белгиланади, иккала қисмнинг ҳар бири эса ўша асоснинг сабаби бўлади. У, ўз павбатида, энди биринчи бўлолмайди, балки бунда ундан олдин келадиган бошқа борлиқ бўлиб, у унинг борлигига сабаб бўлади — бу эса (ўз павбатида) амри маҳолдир.

Борди-ю, агар бу борлиқ бошқа бўлса-ю, у шу сабабли илк борлиқдан ажралиб турса — у фарқ қилишда ҳам фақат илкни ажратиб турса — шундагина илк борлиқ ажралади, унинг ўз борлиги бўлади, мана шу борлиқ эса, ўз павбатида, уларни бирлаштириб туради. Мана шу борлиқ иккаласига ҳам муштарақ ҳисобланади. Шундай экан, бу бошқа бир борлиқ икки нарсадан таркиб топган бўлади, унга маҳсус бўлган ва бунга шерик бўлган нарсадан тузилган бўлади. Натижада биринчишнинг борлиги бопиқасининг ҳам борлигининг айни ўзи бўлолмайди, балки бу борлиқ содда бўлинмайдиган бўлади, биринчиси эса бўлниадиган бўлади. У ҳолда бу бошқа борлиқнинг борлиги қоим бўлган икки парчаси бўлади. Шундай экан, биринчисини икки қисми бўлади, бундан у ташкил топган бўлади, унинг борлигининг сабаби ҳам бўлади, пиҳоят, бундан паст бўлади, ҳамда ноқисли бўлади. Бундан чиқди, бу нарса борлиқ боқимидан биринчи даражали эмас деганидир.

Худди шунингдек, бундан бошқа илк борлиқдан ташқари, тур-пав боқимидан унинг ўхшови бўлган бошқа бир нарса бор бўлса, илк борлиқнинг борлиги мукаммал бўлолмайди. Чунки мукаммаллик ўз туридан бошқа бўлган борлиқнинг ўзидан ташқарида бор бўлиши мумкин бўлмаган нарсадир. Бу ҳар бир нарсада кечиши мумкин бўлган ҳолатdir. Чунки буюклиқ боқимидан мукаммал бўлган, ўз туридан бошқа бир буюклиқнинг ўзидан ташқарисида бор бўлиши мумкин бўлмаган нарса. Демак, мукаммаллик асл илдизида бўлган бўлса, ундан ташқарида бўлган нарсада бўлиши мумкин эмас. Айни шаклда

мукаммал бўлган ҳар бир жисем Қўёш, Ой ва бошқа ке-
задиган юлдузларда бўлганни каби ўз туридан бошқа бир
нарсада бор бўлиши мумкин бўлмаган нарсадир.

Шунингдек, биринчи сабаб мукаммал борлиқ бўлган
бўлса, у ҳолда у ўзидал бошқа навдаги нарса бўла ол-
маслиги турган гап. Демак, унинг бир ўзи бу борлиқда
якка ягонаидир, у шу жиҳатдан ҳам биринчидир.

3. УНИНГ ЗИДДИ ЙЎҚЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Шунингдек илк борлиқнинг зидди бўлиши ҳам мум-
кин эмас. Зиднинг тушунчаси (яъни маъноси) англашил-
ган тақдирда бу аён бўлиб қолади. Чунки зид (барча)
нарсалардан (бутунлай) фарқ қиласди ва бир нарсанинг
зидди шу нарсанинг ўзи-асли бўлиб қолиши мумкин
эмас. Аммо бир-биридан фарқ қиласдиган ҳар бир қара-
ма-қарши нарса ҳам унинг зидди бўлавермайди. Шуниси
ҳам борки, бу нарсанинг ўзи бўла олмаган барча нарса
ҳам унинг зидди бўлиши мумкин эмас. Лекин ҳар бир
қарама-қаршилик ҳам зид бўлавермайди. Нарса бўла ол-
майдиган ҳар бир нарса ҳам бир-бирига зид бўлолмайди.
Лекин бу билан бирга нарса бўлган барча нарса ҳам қа-
рама-қарши ҳаракатда бўлади. Қарама-қарши бўлган ҳар
бир нарса бирга бўлса, у албатта, бузилишга ва ўз йўли
айнашга олиб келади. Зидларнинг ҳар бирининг табиати
шундай бўлади, улардан бирининг қай ерда бўлишидан
қатъи назар, унинг йўқлиги иккинчисининг борлигини
тақозо этади. Зидди бўлиши мумкин бўлган ҳар бир нар-
сада аҳвол шундайдир. Борди-ю, уларнинг бири бошқа
турган ерда бор бўлгудай бўлиб қолса борми, у ҳолда у
уни ҳалок этади. Бу шунинг учунки, у жойни у биринчи
бўлиб эгаллаган бўлади, (шу тариқа бири-бошқасининг
жойлашишига йўл бермайди). Бу ҳол қарама-қаршилиги
бор бўлган барча нарсага тааллуқлидир. Шундай экан,
агар бир нарса бошқа ҳолларда бўлмай, балки ўз ҳара-
кат-феълида бошқасига зид бўлар экан, бу ҳолда бу
фақат ҳаракатига тааллуқли бўлади. Агар асллари (суб-
станцияси) боқимидан бир-бирига зид кайфиятда бўлса-
лар, бу ҳолат сифатларига ҳам тааллуқли бўлади. Бор-
ди-ю, бу қарама-қаршилик аслига тааллуқли бўлса, у
ҳолда уларнинг иккаласининг жавҳари ҳам шу сифатни
олади.

Шундай экан, агар илк борлиқ зид бўладиган бўлса,
у шу сифатдан унинг зиддига алоқадорлиги тушунтири-
лади. Бундан чиқди ҳар бир қарама-қаршиликда бўлган
нарса бошқа томонидан буздирилиши лозим бўлади ва

биринчи эса ўз табиати билан қарама-қарши томондан инкор этилган бўлади. Бу эса ушиг аслида (субстанциясида) мавжуд бўлган бўлади. Демак, нимаики инкор этилайдиган бўлса, у ўз жавҳари ва боқийлигини тополмаган бўлади. Балки унинг мавжудлиги давом этиши учун жавҳари етарли бўлмаган бўлади. Борлигини ҳосил қилиш учун жавҳарининг бўлиши етарлигини эмас, балки унинг борлигига қашдайдир нарса бўлиши талаб қилинади. Аммо бор бўлишга имкони бўлмаган ҳар бир нарсанинг азалий бўлиши ҳам мумкин эмасдир. Асл жавҳарининг боқийлигига ёки борлигига етарли бўлмаган нарса ўз борлиги ёки боқийлигига ўзидан бошқа яна бирор сабаб бўлиши керак бўлади. Бундай нарса эса илк борлиқ бўлолмайди.

Шунингдек, унинг борлиги унинг зидди бўлмаганлиги туфайлигина бўлади. Демак, зиддининг йўқлиги эса унинг борлигининг сабаби бўлади. Демак, бу ҳолда илк борлиқ бутунлай биринчи сабаб бўлолмайди.

Шунингдек, бу иккаловига шу нарса бўлиши лозим бўлади: бир-бирига қарама-қарши бўлган икки зид нарса тўқнаш келиши ҳам мумкин. Шунда уларнинг бири бошқасини йўқ қиласди. Аммо бу жой унинг ўрни саналади, ё жинси, ё бўлмаса улар иккаловидан бошқа бир нарса бўлиши ҳам мумкин. Бу жой собит бўлиши мумкин. Борди-ю, бу иккалови бир-бирига (қарама-қарши) томон бўлишса, у ҳолда улар бир-биридан кейин кетмакет келган бўлур эди. Шунинг учун бу ер уларнинг ҳар биридан аввалроқ бўлган вужуд бўлади.

Борди-ю, агар бир кимса бу келтирилган сифатларга соҳиб бўлмаган бошқа бир зид нарсаларни ўртага қўйса, бу ўртада қўйилган нарса бошқасининг зидди бўлмайди, балки у қарама-қаршиси бўлади. У зиддан бўлак бир қарама-қаршиликлардан бўлган бир нарса бўлади. Биз илк борлиқнинг ўзидан бошқа нарсаларга эга бўлганни инкор этмаймиз. Бунинг натижасида айни шу борлиқда соҳиб бўлган бир зиддинг ва ёки бошқа бир нарсанинг борлигиги қабул этолмаймиз. У ҳолда ҳеч бир бор бўлган нарса илк борлиқнинг айни ўша борлиқ даражасида бўлмайди. Чунки икки қарама-қарши томонлар бир ва айни борлиқ мартабасида бўла олмайди.

Демак, илк борлиқ, аслида борлиқ бокимидан ягонадир, унинг мавжудлигига ундан бошқа ҳеч нарса иштироқ этмайди, унинг борлиқ турини бўла оладиган ҳеч бир нарса йўқ. Демак, у бирдир, у ўз пави жиҳатдан ҳам, мартабаси жиҳатдан ҳам яккаю ягонадир.

4.. ПОК ТАНГРИНИНГ ТАЪРИФИ ЙЎҚЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Шу билан бирга илк борлиқ — айтиб ўтилганидек, жавҳар — аслини майдонга келтирадиган нарсаларга бўлинмайдигандир. Бу шунинг учунки, илк борлиқнинг маъносини шарҳлаб берадиган бирор таърифнинг ўзи йўқ. Бу маъно унинг икки қисмдан иборат бўлган қисмини шарҳлаб бера олишга далолат қиласди. Шундай бўлган тақдирда жавҳарлашишга (яъни, субстанциялашишга) ёрдам бўрган бўлаклари унинг борлигига сабаб бўлган бўларди. Бу худди тушунча маъно бирор нарсанинг таърифига бўлак бўлганидек, унинг таърифланганига сабаб ҳам бўлади. Шундай қилиб, модда ҳам худди суврат каби улар иккаловидан таркиб топишига сабаб бўлади. Бу эса илк борлиққа боғлиқ ўлароқ мумкин бўлмаган нарса. Чунки у илк борлиқдир, унинг борлигига бутунлай сабаб ҳам йўқдир.

Шундай экан, у бундай қисмларга бўлинмагани каби, сонларга (каммия) ё қандайдир бошқа майда парчаларга ҳам бўлинмайди. Бундан айни замонда шу бир зарурат келиб чиқадики, бунда унинг улуғлиги ва унинг асло жисми йўқлиги маълум бўлади. Бу жиҳатдан эса у биргинадир, холос. Унинг бирлигининг маъноси ҳам шуки, у бўлинмасдир. Бундан чиқди, ҳар бир нарса бирор сабаб бўлиб бўлинмас экан, демак, у бўлинмаслиги жиҳатидан ҳам бирдир. Борди-ю, агар у феъли жиҳатидан бўлинмаса, бу жиҳатдан у бирдир. Борди-ю, кайфият жиҳатидан бўлинмаса, у кайфият жиҳатидан ҳам бирдир. Борди-ю, ўз жавҳаридан бўлинмас экан, у жавҳаридан ҳам бирдир. Шундай экан, Биринчи Борлиқ ўз жавҳаридан ҳам бўлинмасдир.

5. УНИНГ БИРЛИГИ ЗОТИНИНГ ЎЗИДИР, У АЛЛОҲ ТАОЛО, ОЛИМ, ҲАКИМДИР, У ҲАҚДИР, БАРҲАЕТДИР

Ўзининг борлиги билан у бошқа барча мавжудотдан ажралиб туради, у зотида мавжуд бўлгаш нарсадан бошқада бўлиши мумкин ҳам эмас. Мана шунинг учун ҳам у ўзидан бошқа ва зотида бўлмаган барча нарсадан ўзининг ягоналиги билан ажралиб туради. Унинг ягоналигининг маъноси шуки, у ўзига хос бўлган вужуддан иборатдир. Апа шу билан барча мавжудот ўзидан бошқа бўлганларидан фарқ қилиб туради. Худди ана шу ҳолат барча мавжуд нарсалар бирдир, дейишга олиб келади. Бу шунинг учунки, у фақат унгагила хос бўлган вужудга эга бўлганлиги жиҳатидан шундай бўлади. Худди шу

маъно ал-мавжуд ул-аввал (Биринчи Мавжуд) маънола-ридан бирига бориб тақалади. Биринчи борлик ҳам шундай. Шу жиҳатдан ҳам биринчи мавжуд ҳам бирдир, ундан ташқари бўлган ҳар қайси бирга бирнишг исми ва унинг маъноси тўғрироқ келади.

Модомики, у модда эмас экан, бирор сабаб билан модда ҳам бўла олмаган экан, у ўз моҳияти (бивужудиҳи) билан феълли ақлдан иборатдир (ақл билфеъл). Чунки у ақлни суврат бўлишидан тутиб туради. Чиндан ҳам у феъл орқали ақлга келади. Бу эса модда бўлиб, унда бирор нарса бор бўлади. Худди шунингдек, нарса моддага муҳтоҷ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлса, бу ўз моҳияти билан феълли ақл бўла олади. Биринчи борликнинг ахволи мана шу. Шундай экан, демак, бу ҳолда у фаол ақл (актив интеллект) бўла олади. Шу билан бирга у шундай ўз жавҳари билан маъқул, (яъни ақл қабул қила олади). Чиндан ҳам, у ўз моҳияти билан феъли орқали ақл қабул қила оладиган субъект бўлади. Чунки, у шунингдек, ақл қабул қиласидиган объектдан ақлни тутиб туради ва, натижада, у модда бўла олади. У ақл орқали қабул қилинади, чунки унинг ўзи ақлдан иборатдир. Модомики, ўз моҳияти эътибори билан ақл бўлгач, ақл қабул қиласидиган заруратта эҳтиёжи қолмайди, натижада, ўзидан ташқаридан бўлган бопқа бир ақлли бўлган зотга зарурати ҳам қолмайди.

Балки, аксинча, унинг ўзи ўз зотини билишга қодир бўлади. Модомики, у ўз зотидан фикр қилишга қобил бўла олар экан, у оқил бўла олади. Натижада унинг зоти ақлга эришса, у ҳолда у феъли билан ақлга эга бўлади. Шунингдек, у ўз феъли билан ақл бўлишга қодир бўла олмайди, унинг зотига ақл бўлишга ҳам қурби етмайди, натижада ташқаридан ҳам фойдалана олмайди. Балки у ақл бўла олади, у ўз зоти билан фикр қиласидиган, оқил бўла олади. Зотининг ўзи ақлга эришдими, демак, унинг ўзи ҳам ақлга эриша олади. У бир жиҳатдан ақлга эриша оладими, демак, у маъқулдир (ақл қабул қиласидиган). Модомики, у ақл бўлар экан, демак, у ақл қабул қиласидиган объект ҳам бўла олади. Модомики, у оқил бўлар экан, демак, унинг барчаси ягота зотдан иборату, бўлинмайдиган бир жавҳардан иборатдир.

Инсон ўзи, масалан, ақл қабул қиласидиган интеллектдан иборат, лекин унда бор бўлган маъқул (ақлли) нарса ҳали ақлни эгаллайдиган феъл бўлолмайди. Балки у қабул қиласидиган қувватдаги ақл бўла олади. У ақл ўз мартабасига эришадиган бўлсагина қабул қила олади. Демак, бундан чиқди, инсондаги ақл қабул қиласидиган —

маъқул нарса ҳеч маҳал интеллект бўлолмайди (бошқача қилиб айтганда «ақлга олиб келолмайди»).

Айни замонда бизнинг ақлимиз оқил бўлмоқ нуқтаи назаридан интеллект эмас, бизнинг субстанциямиз оқил бўлганлиги сабабли уни ақл қабул қилиолмайди. Шундайки, илк борлиқ бундай эмас. Биламизки, субстанциямиз интеллект бўлгани учунгина эмас, балки бизни ақл эгаллай олиши нуқтаи назаридан хабардормиз. Уларнинг ҳаммаси бир маънода туташиб кетади. Улар бир жавҳар (субстанция) бўлиб, бўлинмас бир негиздан иборатдир.

Билағон (олим) ҳақидаги аҳвол худди мана шундан иборат. У ўз фазилати билан билиш учун ўз зотидан ташқарида бўлган бошқа ҳеч қандай нарсадан фойдаланишга ўзида эҳтиёж сезмайди. Худди шунингдек, у ўзини билдириши учун ҳам бошқа бир зотга зарурати ҳам йўқдир. Аксига унинг ўзи ҳам билиш ва билиниши учун ўз жавҳари (субстанцияси) билан киғояланади. Унинг илми ҳам ўз жавҳаридан бошқа бир нарса эмас. Натижада, у билағондур ва билингап ҳамдур. Унинг билими эса ягона зот ва ягона жавҳар (субстанция)дан иборатдур.

Шунингдек, у ҳакимдур, ҳакимлиги шундан иборатки, энг яхши нарсаларни энг афзал билимлар билан билишдан иборатдир. У ўзини тушуниши ва билиши билан энг муқаммал бўлган нарсалардан билиб олади. Энг муқаммал бўлган билим эса доимий билитдан иборатдир, у йўқ бўлиб кетмайди, бу билим эса унинг ўзини билгисидир.

Шунингдек, унинг тўғри ва ҳақ бўлишининг ўзи ҳам айни шу ҳолатни баён этади. Чунки тўғри ва ҳақ бўлган нарса шу бор бўлган нарсадан иборатдир. У шу парсага хос бўлган энг тўғри ва ҳақиқат ҳам унинг ўзигагина оид бўлган борлиғидир. Энг муқаммал борлиқ ҳам унинг борлиғида олган улушидир. Сўнгра чиндан ҳам тўғри ва ҳақ бўлган ва баъзан ақл соясида бор бўлган — бу бор бўлиши ҳам бир тушнича нуқтаи назаридан — нарсани ақл қабул қилишига айтилади. Унда бу мавжуд — бор бўлганга маъқул бўлиши нуқтаи назаридан тўғри ва ҳақ дейилур; чунки борлиқ — уни ақл қабул қиласими-йўқми, бари-бир, борлиқ дейилади. Шундай қилиб, илк борлиқ иккига муносабат билан ҳақиқат бўла олади: бири борлиғининг энг муқаммал борлиқ бўлиши билан ва бошқаси — иккичиси эса ақл эгаллайдиган тарзда эгалланади ва у ўша мавжуд бўлган нарса билангина тўғри ва ҳақиқат бўла олади. У тўғри ва ҳақиқат бўлмоқ учун маъқул бўлиш эътибори билан тушунадиган ва унинг интеллекциясини эгаллайдиган ўзидан бошқа кимсага муҳтоҷ

эмасдир. Яна у бу ҳар икки томон алоқаси туғайли бошқа ҳар нарсадан яна ҳам түгри бўлишга лойиқдир. Унинг тўғрилиги ва ҳақиқийлиги шундан иборатки, у түгри ва ҳақиқийлиқдан бошқа бир нарса эмасдир.

Шу билан бирга у тирикдир (ҳайй) ва ҳаёт бўлиши нуқтаи назаридан ҳам аҳвол шундайдир. Бу икки сўз билан икки зотга эмас, балки бир зотга ишора қилинмоқчи. Чунки тирик (ҳайй) нинг маъноси энг афзал ақд билан энг мукаммал маъқулнинг қамраб олишидан иборатдир, ва ёки энг мукаммал билувчининг энг мукаммал билим билан қуролланишидан иборатдур.

6. АЛЛОҲНИНГ УЛУҒВОРЛИГИ, ШОН-ШАВКАТИ ВА ОЛИЙЖАНОБЛИГИ ҲАҚИДА

Шунингдек, бу унинг улугворлиги, шон-шавкати ва олийжаноблигига ҳам тааллуклидир. Чунки улугворлик, шон-шавкат ва олийжаноблик бирор нарсада намоён бўлган, бу унинг камолот ҳосил қилганига боғлиқ, ё бўлмаса ўзининг жавҳари (субстанцияси)га боғлиқ, ё бўлмаса ўзининг бирорта ораз (акциденцияси)ига боғлиқдир. Бу нарсани қўпинч тасодиғий камолот ҳақида гапирилганда, унда биз ҳақимизда гапирилганда бўлинади.

Чунончи, бойлиқ, илм ва ё бадан ҳодисаларидан бирор нарса гапирилади. Биринчи борлиқ камолотига кўра бошқа барча нарсадан ажралиб туради. Масалан, унинг улугворлиги, олийжаноблиги ва шарафи унинг асли — илдизи бўлиб, бу унинг жавҳаридаги камолоти бўлади. (Лекин) унинг жавҳари (субстанцияси) ва зотидан ташқари бўлган бошқа бир нарса бўлолмайди. У ўз зоти билан улугвор, олийжаноб ва шарафли бўлади, унинг асли ўзидан бошқа ҳар қандай бир нарсага қарам эмас. У бошқасини қанчалик мақтасин ё мақтамасин, буюклигини кўкка кўтарсин ё кўтармасин, шарафини юксалтирасин ё юксалтирасин, барибири, ўзи боқимидан буюклика, ўзи боқимидан шон-шарафга соҳибдир.

Барча мавжудотнинг ҳусни, гўзаллиги, зийнатининг (хосияти) шундан иборатки, у ўз вужудини афзал ҳолатга келтириб, сўнгги камолотга эришади. Шундай қилиб, илк борлиқ энг мукаммал (афзал) вужуд бўлгач, унинг гўзаллиги ҳам гўзаллик соҳиби бўлган ҳар қандай чиройидап устун туради. Ҳудди шундайин, барча гўзаллик соҳибининг ҳам зийнат ва гўзаллигига шундай бўлади. Сўнгра буларнинг ҳаммаси унинг зоти (моҳияти)да ва жавҳари (субстанцияси)да бўлади. Бу эса унинг ўзи

(борлиқ) да бўлади ва унинг кўмаги билан зоти ақл қабул қилган бўлади.

Аммо бизга келганда, шуни айтиш қеракки, бизнинг жамолимиз, зийнатимиз, гўзаллигимиз бизнинг оразимиз (акциденциямиз) да бўлади, биздан ташқарида бўлган нарсаларимизда, зотимизда, жавҳар (субстанция) мизда ҳам бўлмайди. Ундаги жамол ва камолот бир зотдан бошқада бўлмайди. Худди шундай аҳвол бошқа нарсаларда ҳам юз беради.

Лаззат, шодлик ва фарогат юз беради, ўзининг тўлақонлигини энг гўзал, энг улуғвор ва энг зийнатли нарсанни кўпроқ идроқ қилиш билан ниҳоясига етилади ва камолотга етказилади. Демак, илк борлиқ ниҳоятда гўзал, олийжаноб ва энг зийнатлидир. Унинг ўз зотига бўлган идроқи бутунлай ниҳоясига етган, мукаммал эди. Унинг ўз жавҳари (субстанцияси) билан эгаллаган ўша билими эса мутлақо энг афзал илмлардан эди. Илк борлиқ лаззатланадиган лаззат табиатини биз ҳатто идроқ қилишга ҳам эриша олмаймиз, унинг улуғлик миқдорини ҳам билолмаймиз. Билсак ҳам фақат қиёс (аналогия) билан, ўзимиз лаззат деб биладиган нарсамиз орқали сеъзбогина биламиз. Булар паздимизда нима бўлган бўлса, ўшанинг ҳаммаси энг мукаммал, энг гўзал ва ниҳоясига етиб идроқ қилинган бўлса бўлади; булар ё ҳис билан ва ё хаёл билан ёки бўлмаса ақлий билимлар жараёни билан тугалланади. Бундай ҳолларда бизда шундай лаззат пайдо бўладики, гўё у ўзидан устун бўлган барча буюк лаззатлардан баланд келади. Гарчи бу ҳол бизга лаззат пайдо қиласа ҳам, биз унда буларнинг ҳаммаси улуғлиқда барча лаззатлардан ҳам юқори туришини билиб оламиз. Гарчи бу ҳол бизни баҳога эриштирадиган ва тез ўтар бўлса ҳам, ана шунда биз ўзимизни баҳтга ўта сазовор ва унга гарқ бўлган деб биламиз.

Унинг илмининг қиёси ва асл зотидан афзал бўлган унинг идроқи энг гўзал, энг порлоқ бўлган нарсанинг тамоман мукаммал бўлган бир йўсида идроқ этганимиз мисоли бир унинг сурури, қиёси, лаззати ва роҳат-фарогати бизнинг завқ-шавқ билан кутиб олиштимизни билдиради. Чунки бу аҳволда бизда буюклик боқимидан бутунлай бошқа роҳатдан устун бўлган бир роҳат-фарогат ҳосил бўлади ва шунда биз ўрнига қўйгашимиз билан натижаси ва буюк бир баҳтилилк туйғуси билан тўламиз. Шундайки, бу аҳвол бизда узун муддатли эмас, балки тезгинада ўртадан кўтарилади. У ҳолда илк борлиқнинг ўзи энг мукаммал, энг гўзал ва энг порлоқ бўлган нарса ҳақидаги билими ва идроқи бизнинг ўзимизга кўра энг

мукаммал ва энг порлоқ бўлган нарса ҳақидаги билим ва идрокимиз билан юзма-юз келиб қолса, бизнинг ўзимиз эришганимиз чегарали хурсандчилик, севинч ва бахтлилигимиз олдида унинг шоду севинч ва бахтлилиги кабидир. Энди бизнинг идрокимиз билан унинг идроки орасида бизнинг билимимиз мавзуи билан унинг билими мавзуп орасида ҳеч бир нисбат бўлмаганига кўра — бунчалик бир нисбат бўлса сўнгсиз даражада аҳамиятсизdir — бизга туюлган роҳат, шоду ҳуррамлик билан илк борлиқнинг туйған ҳурсандчилиги орасида ҳеч бир нисбат йўқдир. Ораларида бир нисбат бўлса ҳам, бу ўта аҳамиятсиздир. Чунки фақат кичик бир парча бўлган билан замон ичида миқдори чегарасиз бўлган бир нарса орасида қандай нисбат бўлиши мумкин ва яна охирги даражада камчиликли бўлган бир нарсани юксак мукаммал даражасида бўлган нарса билан қандай нисбати бўлиши мумкин? Шуниси борки, унинг ўзи ўзи зоти билан лаззатланади, кўпроқ шод-хуррамликка эришади, ўзи билан ўзи роҳатланади, роҳатланганда ҳам унинг (яъни роҳатнинг — А. И.) энг улуғворига эришади. У ўзи зотини севади, унга ошиқ, ўзи ўзига кўпроқ берилган.

Шундай қилиб, очиқ-оидинки, Биринчи Сабаб ўз зотиги яхши қўради. Унинг ўзи ўзига маҳлиё ва ўзи билан ўзи мағрур бўлиши билан ўзимизни ўзимиз севишимиздан пайдо бўлган ишқимиз орасидаги нисбат унинг ўзининг устунлиги ва мукаммаллиги билан бизнинг ўзимиздан ғуурурланганимиз ўша устунлик ва мукаммаллигимиз орасидаги нисбат кабидир. Шу Биринчи Сабабдаги муҳиб — севучи (ўша) маҳбуб — севилувчининг ўзидир. Бу эса орамизда бўладиганинг тескарисидир. Чунки биз учун маъшуқ — у фазилат ва жамол — гўзалликдан иборатдур. Ваҳоланки, орамизда бўлмиш ошиқ ҳеч қандай жамол ва жамол — фазилатга эришмаган бўлади. Лекин ошиқ бошқа қувватга зга бўлади. Аммо у на маъшуққа ва на севги объектига тегишли бўлади.

Аммо чиндан ҳам ошиқ мисоли ўша маъшуқнинг ўзидир. Муҳиб — севучи ўша севилувчи — маҳбубнинг ўзидир. У Биринчи маҳбуб ва Биринчи маъшуқдир. Ҳар қалай, бирининг уни севиши ва ёки севмаслиги, унга ошиқ бўлиши ва ёки бўлмаслигининг аҳамияти йўқдир. У илк севган ва ошиқ бўлгандир.

7. БАРЧА БОРЛИҚ ҚАНДАЙ ҚИЛИБ УНДАН СОДИР БҮЛГАНИ ХАҚИДА СҮЗ

Илк борлиқ бу шуки, ундан барча борлиқ вужудга келади. Чиндан ҳам Илк борлиқнинг қай вақтдаш бери борлигидан бошлаб, ундан пима юзага келиши, барча борлиқ инсон орадасига боғлиқми ёки Унинг ихтиёри биланми, — бизга маълум бўлган борлиқ ҳислар орқали билинадими ё бурҳон — исботлар билан билинадими — (шуларни қамрапни керак). Ундан вужудга келган нарсанинг борлиги шундайки, у бошқа бир нарсанинг борлигига керак бўлган файзининг натижасидир. Илк борлиқдан бошқа бўлган ҳар қандай бир нарсанинг борлиги унинг ўзининг борлигидан содир бўлади. Шу нуқтам назардан ундан вужудга келган нарсанинг борлиги Илк борлиқдан келиб чиқади, бу эса унинг ўзининг борлигининг ниҳоний сабабчиси деган гап эмас. Бу худди шундайки, Биринчи ўзининг борлиги мисоли бир ўғилнинг борлигига ота-онаси борлиги сабаб бўлгандай бўлгандир. Бу деган сўз (Биринчи Борлиқдан) юзага келадиган нарса кўпинча унга қандайдир муқаммаллик келтиради. Мисол учун, биз бирорвга пул бердик, бунинг эвазига биз улардан миянатдорчиллик эшитдик ё бўлмаса қандайдир бошқа яхшиликлар кўрдик. Бу билан биз ўзимизда қандайдир баркамоллик пайдо қиласми. Демак, илк борлиқнинг борлиги бошқа ҳар қандай бир нарсанинг борлиги учун эмасдир ва бопқа бир нарсанинг борлигининг ўзи ҳам унинг борлигини мақсад қилиб олиб, усиз яшай олмайди. Чунки агар шундай бўлганда эди, бу ҳолда унинг борлиги ташқи бир сабабга эга бўлган бўларди. Шу билан у бошқа Биринчи Сабаб бўла олмасди.

Ундан ташқари бошқаларга мавжудликни бериб, унинг ўзида аввал пайдо бўлмаган баркамолликка эришмайди. Бу худди пул бериб ё бошқа бирор бир нарса бериб, унинг эвазига лаззат ёки миянатдорчиллик, ё устунлик, ё бўлмаса яхшиликлардан бирортасига эга бўлишга ўхшаб кетади. Бу нарсаларнинг ҳеч бири биринчи борлиқ билан содир бўлиши мумкин эмас, чунки бу унинг биринчилигини ва авваллигини барча соҳада хароб қиласи бўларди ва у ўзидан ташқарида бўлган бир борлиқни ва унинг мавжудлиги сабабиги вужудга келтирган бўларди.

Аксинча, Илк борлиқ фақат ўзининг борлиги учунги на мавжуд, бошқа мавжудот эса унинг ўзида бордир. Демак, бу унинг жавҳарига ва унинг борлигига алоқадор бўлади. Шунинг учун ҳам унинг борлиги бошқаларга то-

шиб ўтиб, бошқа мавжудотларга ва улар жавҳарига борлиқ бахш этади. Натижада унинг борлиги аслида жавҳаригни ташкил қилиб, у шу билан бирга ўзидан бошқаси борлигини юзага келтирадиган борлиқнинг айни ўзидир. Лекин илк борлиқ ҳеч маҳал икки қисмга бўлинмайди: унинг бири билан у ўз зоти аслини жавҳарлаштиришини юзага келтирса, бошқаси билан эса ундан бошқа нарсанинг ҳосил бўлишини, яъни бир нарсанинг ўзидан чиққая икки нарсага бўлинмаслигини билдиради. Бу худди биз икки унсурдан тузилишимиз кабидир: (гўёки) улардан бири билан биз жавҳаримизни билиб оламиз, бошқаси билан эса ёзиц санъатини, асарлар таълиф қилиш йўл-йўригини билиб оламиз. Балки у ягона жавҳардан иборатдир, унинг ўзидан бошқа нарсалар юзага келади.

У туғайли ундан худди унинг ўзига ўхшаган бошқа бир нарса юзага келади. Шунингдек, унинг вужудидан файз оладиган ва ўз зотидан бўлмаган бошқа бир нарсанинг бўлишига ҳам унинг ихтиёжи йўқдир. Худди шундай унга на ораз (акциденция) керак ёки на у аввал соҳиб бўлмаган, (аммо) унга шакл берадиган ҳаракат керак, на ўз зотидан ташқарида бўлган олат керак, (уларнинг ҳеч қайсисига унинг ҳадиёжи йўқдир). Бу худди оловда юз берадиган заруратга ўхшаб кетади. Сувдан буг чиқарилиб, сўнг ҳароратга айланипши учун у орқали сув буғлатилади, у шу буғлатилишга муҳтождир. Шу билан бирга қуёш дунёмизга иссиқлик бериш учун ҳаракат этишга ҳам муҳтож. У ўз ҳаракати туғайли аввал соҳиб бўлмаган ҳолатга эга бўлади. Бу ҳаракат билан эришилган ҳолат натижасида теграмиздаги нарсаларда иссиқлик ҳосил бўлади. Бу худди дурадгорга дарахтни арралашга арра, бўлиш ва парчалашга болта керак бўлганидай.

Шундайки, илк борлиқнинг мавжудлиги ўзидан бошқасининг борлигининг файзи билан ўз жавҳаридан бўлган борлиқдан яна ҳам мукаммал бўлмагани каби, ўзининг жавҳарлашган борлиги ҳам ўзидан бошқасининг борлигидан мукаммал эмасдир. Балки буларнинг иккаласининг ҳам зоти бирдир.

Шунингдек, ундан файз олишга ҳеч ким тўсиқ бўлолмайди, гарчи у тўсиқ унинг ўзиданми ё бўлмаса ундан ташқариданми — бунинг фарқи йўқ.

8. МАВЖУДОТНИНГ ДАРАЖАЛАРИ ҲАҚИДА СҮЗ

Мавжудот кўпдир. У шу кўплиги билан бирга мукаммалиги билан ҳам фарқлидир. Илк борлиқнинг асли шундайки, улар хоҳ мукаммал бўлсин, хоҳ нуқсонли бўлсин, барибир, қандай бўлишидан қатъий назар, барча борлиқ ундан файз олган аслдан иборат. Унинг асл жавҳари шундай бир асл зотки, барча мавжуд бўлган нарслалар унинг ўзидан тошиб (файз олиб), бу сирада ўз даражаларига кўра ундан айрилиб борлиққа келадилар ва ҳар бир бор бўлган ўзини борлиқдан айтиргани ва илк борлиққа яқинлик даражасига кўра майдонга келади. Борлиқ боқимидан қараганда, бу вақтда энг мукаммал бўлгандан бошланади. Унинг кетидан озроқ мукаммал бўлган нарса келади. Шундай қилиб, мукаммал бўлмагандан яна ҳам оз мукаммал бўлганлар, яъни нуқсонли бўлганлар келади. Шундай қилиб, ниҳоят борлиқ боқимидан шундай даражага етиб келинадики, унинг наригисида ҳеч қандай бошқа борлиқ бўлмаслиги аён бўлади, демак, ундан ташқарисида бошқа вужуд йўқдир. Унинг жавҳари ундан бор бўладиган барча борлиқнинг жавҳари кабидир. Бусиз у ўз борлиғидан ҳам фарқ қилган бўларди.

Илк борлиқ ўз зотидан жувонмард — саҳийдир ва унинг жувонмардлиги унинг жавҳари — аслида сингдирилгандир. Ундан мавжудот қисмларга бўлинтиб, тартибланади. Илк борлиқ бу даражаларга бўлинар экан, унта қандай боғлиқлиги бўлса, ўшанчалик ўз улушкини олади. Шундай қилиб у одил ва унинг одиллиги унинг жавҳарига сингдирилгани ва ундан илгари келади. У нарса жавҳаридан ташқарида бўлган қандайдир бирор нарсадан илгари келмайди.

Илк борлиқнинг асли — жавҳари ҳам шундай, агар мавжудот ундан пайдо бўладиган бўлса, ўзларининг даражаларига қараб бирлашадилар, бир-бирларига боғланадилар, тартибга тушадилар. Бу шундай бўладики, бу қадар кўпчиликнинг ҳаммаси мисоли бир нарса яхлит каби борлиқ сифатида майдонга келади. Уларнинг бир-бiri билан бирлаштирадиган ва боғлайдиган нарса улар жавҳаридан олдин келади, шундайки, уларнинг борлиқларини ташкил этган ўзларининг жавҳар — асллари уларнинг бирлашишлари ва келишишларини юзага келтиради. Баъзиларида эса бир-бiriга боғлиқ бўлган жавҳар асосида юз беради. Чунончи, инсон борлиқларини бир-бiri билан бирлаштиришга хос бўлган муҳаббат каби. Бунда уларнинг ҳолларига боғлиқ бўлиб, уларнинг бор-

лигини ташкил этадиган жавҳарига алоқаси йўқдир. Чунки севги-муҳаббат инсонларда бўладиган бир ҳолатдир, лекин у жавҳар эмасдир. Буларнинг бу ҳоллари илк борлиқдан юзага келади. Чунки илк борлиқнинг жавҳари — асли шундай бир жавҳарки, бошқа борлиқлар ўз жавҳари билан бирга уларни бир-бiri билан бирлаштирадиган, келишитирадиган ва бир бутунликни ташкил этишини сақлаб қоладиган ҳолларини ҳам ундан олган бўлэди...

13. МОДДИЙ ВА ИЛОҲИЙ МАВЖУДОТНИНГ ДАРАЖАЛАРГА БЎЛИНИШИ ҲАҚИДА СЎЗ

Бу мавжудотнинг тартиб ва даражалари аввало энг номукаммалликдан бошланади. Сўнгра ўзидан янада мукаммал бўлгандан тортиб, ундан ҳам мукаммал бўлганга қараб боради ва ҳаттоқи ундан ошиб бўлмайдиган даражадаги мукаммалликка эришгунга қадар ҳам боради. Уларнинг энг паст қадрлиси муштарак бўлган илк моддадир. Унсурлар бу илк моддадан ҳам қадрлиси саналади. Кейин булар сирасига маъданий жисмлар киради, Тил ва тушунча соҳиби бўлган тирик зотдан ортиқроқ мукаммал бўлган бирор зот йўқдир.

Аммо аввал эслатилган мавжудотга келсак, улар тартиби шундайки, улар энг афзал даражалар билан бошланади. Уларда олдин энг мукаммал бўлгани келади. Кейин энг қусурли бўлгашга етгунга қадар яна кўп мукаммалликдан оз мукаммалликка қараб боради. Улар ичида энг устун ва энг мукаммал бўлгани илк борлиқдир. Аммо илк бор бўлгандан юзага келган борлиқлар орасидан чиққан энг афзали бир сўз билан айтганда булар жисм бўлмаган ва жисмлардан деб ҳисобланмаганлардир. Ундан сўнг самовий жисмлар келади. Моддадан ажralиб бор бўлганлар ичида энг мукаммали иккинчисидир. Ундан сўнгра тартиб билан то ўн бирипчига етгунга қадар бошқалари келади. Энг юксак жисмлар ичида энг мукаммали аввалги осмондир. Кейин иккинчиси келади. Кейин бошқалари келиб, у то тутагунга қадар ўп биринчисигача келади. Шу билан у ой қуррасига қадар келади. Илк борлиқдан сўнг келадиган ажралган сонлар саноги ўпдир. Осмон жисмлари тўплами тўқиз донадир, хулоса қилиб айтсақ, буларниг ҳаммаси ўп тўқиздир.

Ҳар бир ўнта (борлиқ)да ўз йўлига биттадан даражалари бўлади. Унинг борлиги ўзидан бошқа ҳеч кимга ҳеч қаҷон тегишли бўлмайди, чунки бошқаси унинг борлигига қатнашади. Бу бутунлай бошқа бўлиб, у бу сўнгисидан

бутунлай фарқ қиласи. У заруратига кўра ундан ажраби турадиган бошқа бир нарсага эга бўлиши керак. Шундай қилиб бу ҳолатда бошқа борлиқнинг борлиги чиндан ҳам, унинг борлигининг айни ўзи бўлолмайди. Шунда бу бошқа борлиқнинг ўзининг борлиги ўша туфайли бор бўлганлигига қарамасдан бор бўлолмас эди.

Бундан чиқди, демак, икки вужуд бир хил вужуд бўлмай, балки уларнинг ҳар бири бошқасига бўлмай, ўзиганина хос бўлган вужуд бўлади.

Шуниси ҳам борки, яна ҳар бирининг қарама-қарши томони ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки зидди бўлган ҳар бир нарсадан шундай ҳолат бўладики, унда ўзига ва зиддига муштарак бўлган умумий бир модда бўлади. Аммо бу ортиқча борлиқларнинг ҳеч бирининг моддаси бўлиши мумкин эмас.

Яна шундай, бир турга оид бўлган ўша бир нарсанинг ўзининг хили кўплигининг ўзи бу турнинг шакли сочининг кўп бўлишиданadir. Аммо шуниси ҳам борки, моддаси бўлмаган ҳар бир нарса навъида ўзидан бошқа бир нарсанинг зидди бўлиши мумкин ҳам эмас.

Шунингдек, зидлари эса ё асл — жавҳарлари қарама-қарши бўлган нарсалардан юзага келадилар ва ёки ахволлари худди совуқ ё иссиқ каби бир-бирига қарама-қарши бўлган бир нарсадан келадилар.

Шу билан бирга зидлар шу нарсадан юзага келадилар: ё асллари бир бирига қарама-қарши бўлган нарсалардан пайдо бўладилар ёки ҳоллари ва нисбатлари бир-бирига қарама-қарши бўлган бир нарсадан юзага келадилар. Мисоли совуқ ё иссиқ каби.

Бу иккаласи ҳам қуёшдан чиқадилар. Аммо қуёшнинг турли-туман икки хил ҳолати бор. Баъзан у дунёга нисбатан яқинлашади, баъзан узоқлашади. Мана шу икки қарама-қарши ҳолатда бир-бирига тескари бўлган ҳоллар ва нисбатлар чиқади.

Демак, Илк борлиқнинг иккинчи борлиққа нисбатан зид бўлолмайди ва унинг ҳоллари иккинчи бор бўлганга нисбатан ҳам зид бўлолмайди; иккинчига бўлган нисбати ҳам бирор зиддлик муносабатида бўлмайди. Иккинчи борлиқда ҳам бирор қарама-қаршилик бўлиши ҳам мумкин эмас. Худди шунингдек у то ўнинчига етгунга қадар учинчи ва бошқаларида ҳам шу ҳолат юз беради.

Ўн илк борлиқнинг ҳар бири ўз зотини тушинади ва илк борлиқни ҳам тушинади. Лекин шуниси борки, уларнинг ҳеч бири ҳам ўз зотини тушинишга ундан ортиқча қобилиятга эга бўлолмаган. Балки аксинча ақл қабул қиласидиган ғазилатнинг ҳаммасини тўлалитича ўзлаш-

тирди. Шунда у буни айни шу ҳолда ўз зоти бўлган Биринчи сабаб билан ўзлаштиради.

Илк борлиқнинг мукаммаллиги уларнинг ҳар қайси-сининг мукаммаллигидан қанчалик ортиқ бўлса-да; уларнинг ҳар бирининг ilk борлиқни тушинган замон сезилган завқ унинг ўзини тушинган вақт сезилган завқдан ўшанча ортиқчадир.

Бу худди шунингдек, Биринчи сабабга эришиб, унинг ўз зоти билан лаззатланishi унинг ўзига бўлган завқ ва севгисидан афзал бўлгани каби. Бу худди ўз гўзаллиги ва завқига эришган каби Биринчи сабабга эришганидекдир. Шундай қилиб уларнинг ҳар бири дастлаб Биринчи сабабга қандай эришган бўлса, ўшандай биринчи маҳбуб бўлади, худди аввалдан ақл олгандай.

Биринчи сабаб завқланадиган бўлади. Ундан кейингина ўз зотидан ақл олади.

Биринчи сабаб бу ўша ўнта борлиқ билан алоқадорлити туфайли у Биринчи маҳбуб ва Биринчи маъшук ҳам бўлади.

14. ОСМОН ЖИСМЛАРИ ИШТИРОК ЭТИШИ ҲАҚИДА СУЗ

Осмон жисмлари тўққиз туркумдан иборат бўлган тўққиз даражалардан ташкил топади. Ҳар бир туркум доиравий бир жисмни қамраб олади. Унинг биринчиси фақат ягона жисмдан иборат бўлтиб, у фақат доиравий тусда тез ҳаракатда бўладиган жисм ичида бўлади. Иккинчиси эса бирор муштарақ ҳаракатга соҳиб бўлган жисмни қамраб олади. Бу эса фақат икки ҳаракатга соҳибдур, улар даражасида иштирок этадилар. Учинчисидан кейин кутилган етти жисмга қадар бўлган ҳар бир жисм ўз ҳаракатларига ўзига хос бўлган кўп жисмларни қамраб олади.

Бу жисмларнинг ҳар бирининг ўзига хос ҳаракатлари билан бирга бошқалари билан муштарақ бўлган бошқа ҳаракатлари ҳам бўлади.

Бу жисмларнинг барчаси жинс боқимидан айни бир хил бўлиб, тур боқимидан бир-биридан фарқ қиласидиганлардур. Ҳар бир турда бир жисмдан бошқа жисм бўлмайди. Шу шаклда бу жисм билан ҳеч қандай қўшилиб кетадиган нарса ҳам бўлмайди. Масалан, қуёшли олсак, унинг турига шерик бўлиб кетадиган бошқа бирор нав нарса бўлмайди. У ўз борлигига яккаю ягонадир. Ой ва шунга ўхшаш сайёralарда ҳам аҳвол айни шунинг ўзи-дир. Булар барчаси осмоний жисмлар бўлиб, улар моддий жисмларни эслатади, улар шакл ва асос — субстан-

цияга ўхшаш шаклни қабул қиласиган бир хил сабабга эгадир. Бу шакллар мана шу сабаблар (ал-мавзуут) ичидадир. Шундиси ҳам борки, бу саврат — шакллар қарама-қаршиликларга эга эмасдурлар. Бу осмоний жисмларнинг ҳеч қайсиси ҳам ўз шаклидан бошқа ҳеч қаңдай шаклни қабул қилингага қобил бўла олмаганлари каби усиз ҳатто мавжуд ҳам бўлолмайдилар. Чунки бу сабабларни ташувчи унга мос ҳар қанча суврат-шакллар йўқ бўлмайди, сабаби шуки, унинг сувратлари ақл қабул қилишига тўсқинлик қилмайди ёки ўз моҳияти эътибори билан ақл қабул қиласи.

Шундай қилиб, ҳар бир самовий жисм ўз суврат-шакллари орқали ақл қабул қиласиганлардан саналади, яъни билғеъл ақлдир. Бу эса маълум бир борлиқни блади ва илк борлиқни тушунади деган сўзdir. Ўз зотидан ақл оладиган барча нарсалар ҳам ақл бўла олмайди, чунки у (айни бир ҳолда) ўз сабабини ақл қамраб ола олади. Ваҳоланки, бу нарса (яъни сабаб) унга ақл қамраб оладиган нарса эмас эди. Демак, модомики, ўзини тушунган сувратда ақл бўлиш билан бирга ўз шаклида ақл қабул қила олмайдиган бир ақл ҳам бор бўлади. Бундан чиқди, ўша нарса барча жавҳарланадиган ва тасвирланадиган нарсани ақл қабул қиласи. Демак, у ўз моҳияти билан бир шакл ва сабабдан тузилган бўлади. Худди мана шу билан моддадан ва биринчи сабабдан ва ҳар турли уни ташувчи бўлмиш илк борлиқ ва ўнта моддий борлиқ ва бошқа барча сабаблардан фарқ қиласи, инсон бўлса шу муштарак бир нарса билан қатнашади.

Ҳар бир осмон жисмлари ўз зоти эътибори билан ўзидан лаззатланади. У факат ўз зоти билан боғли бўлган нарсаларни билиб улгургани билангина эмас, балки биринчи сабабни билиб улгургани билан лаззатланади, ундан сўнг ўз зотидан ажралган вужжуддан ақл олади. Шу билан бирга у биринчига бўлган ишқи билан, ўзи билан ўзи маҳлиёлиги билан қатнашади. Бу нарса Биринчи сабабдан содир бўладиган тўзаллтиқ ва жамол билан юзага келади. Аслида эса бу нарсаларнинг барчаси ўша ўн (аклдан) пастда туради.

Бунда иштирок этадиганлардан ҳаюллоний — моддийлари улар ичида энг шарафлиси ва энг афзали саналади. Чиндан ҳам бу нарсанинг энг устун бўлган шакллари бўлади, бу доира шаклида бўлади. Уларнинг энг яхши кўринишли сифатлари бўлади. Бу эса зиёдур. Чиндан ҳам унинг баъзи қисмларидан зиё чиқарилади. Чунончи, бунга юйдузларни мисолга олсан ҳам бўлади. Уларнинг баъзи қисмлари шаффоҳ бўлади, чунки улар ўзлари-

дан-ўзлари нурга тўла, баъзиси нурни юлдуздан олади. Уларда энг афзал ҳаракатлари бўлади. Бу эса доиравий ҳаракат бўлади.

Осмон жисмларининг ўнтаси билан аввал бошдан уларнинг жавҳарларини ташкил этадиган энг афзал мукаммал асослари билан бирлашадилар. Шу билан бирга улар ўзларига хос бўлган улуғлик, шакллари ва кайфиятлари кўришадиган томонлари билан камолат ҳосил қиладилар.

15. ОСМОН ЖИСМЛАРИ ҲАРАКАТЛАРИ ВА НИМАГА ҲАРАКАТ ҚИЛИШЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Осмон жисмлари ўша (ўнтадан) шу билан фарқ қиладики, унда ҳаммадан олдин унга томон интилиши мумкин бўлган тўғри ҳаракатларидан мақсад аён бўлмайди. Ўз-ўзидан тўғридан-тўғри ҳаракат этадиган нарса бир жисм билан юзага келган энг унимсиз ва энг қуийдаги аразлар гуруҳидан саналади. Чунки ҳар бир жисм бирор (маълум) ерда бўлади. Бу жисм эга бўлган ер турида эса бир жисмга айланиш зарурати пайдо бўлади. Бу турдан бир ерга эга бўлган бир жисм бир бутун бўлган ҳолда бу турнинг бутунлигидан ташқари чиқолмайди. Лекин бу навларнинг парчалари бор, бу ерда бўлган жисмларининг ҳам парчалари бор. Энди бу жисмнинг парчаларидан ҳеч бири унинг ўринлашган ерининг бўлакларидан қайси бирида бўлмасин, бир бошқа парчаси бўлишидан авто эмасдир. Аксинча, бу жисмнинг ҳар бир парчаси уни ўраб олган ерининг ҳар бир парчасини бир-бирининг ортидан эгаллаб олиши керак эди. Айни шаклда у бу парчани ҳар қандай вақтда бўлса ҳам эгаллаб олиши бошқа бир вақтда эгаллашидан авто эмас эди. Жисмнинг ҳар бир қисми истаган вақтда ўша ўраб олган бўлакни эгаллай олади.

Шундай қилиб, бу ҳолат доимий юз бериб туради. Жисмнинг ҳар қандай бир парчаси белгиланган ерлнинг маълум бир парчасини ишғол эта борган ҳар гал ўзини ўраб олган ва шу тариқа у доимий бўлиб туриши зарурдек бўлиб кўришиди. Шу вақтда ўринлашган ерининг иккни парчасини бир вақтнинг ўзида жисмнинг бир парчаси тарафидан эгалланиши имконисиздир. Чунки ўзининг теварагидаги бор имкониятларининг ҳамма қисмларини изчил равишда эгалламасдан туриб, ўзи бор бўлган ва (келажакда) бошқасининг йўналиши (жисмнинг парчаси) ўз маконини тарқ этиши керак. Чунки унда бўлган қисм бу вақтда у билан вақт жиҳатидан авто бўлолмай-

ди. Бу эса унга доимо (шундай) бўлиши керак эди. Бордию агар у қисем унга доимо тегишили бўлмаган экан, ваҳоланки, у сон жиҳатдаш (воҳидан би-л-адад) у ўз навбатида яккаю-ягона дир. Бу эса шунинг учунки, гоҳо у унта тегишли бўлади, гоҳо тегишили бўлмайди. Кейин у нави ўз ўтишнига қайтади. Сўнг, шунингдек, ундан бир қанча вақтга бўшайди. Кейин училчи ўхшашига қайтади. Шу билан бир қанча вақтга ундан бўшайди, кейин тўртинчи ўхшашига қайтади. Шу тариқа у бениҳоя бу зайдда давом бўлаверади.

Бундан маълум бўлишича, унинг доирасида ҳаракатга келган жисмлар у билан ўрин алмасинадилар ва уларга қайтадилар, булар ҳаммаси теварагида само бўлган жисмлар билан муносабатда бўладилар. Бу ерда нисбатда бўлган сўзининг маъноси шуки, агар шундай дейилса, бу шунга тегишли ё бу шундай келиб чиқсан ё шунга ўхшаш деганидир¹...

20. ИНСОН НАФСИ БЎЛАҚЛАРИ ВА УНИНГ ҚУВВАТЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Инсоннинг борлиққа келиши билан дастлаб ўртага тушгап нарса шу бўлдики, унда у ўзини боқадиган қувват пайдо қилди. Бу эса ғизолантирувчи қувват эди. Бундан сўнгра ўртага чиқсан нарса мисоли бир иссиқлик, совуқлик каби жисмга тегиб билинадиган туйғун қувватлар, таъм, ҳид, овоз каби сезиладиган нарсалар ва ранг, зиё каби барча кўриладиган нарсалар бўлди. Аммо шуниси ҳам борки, туйғулар пайдо бўлиши билан бирга бошқа бир қувват ҳам ўртага чиқади. Бу эса туюлган нарсаларга боғли бўлиб, уларни исташ ва ёки улардан қочиши тарзида юзага келади. Ундан сўнгра инсонда бутунлай бошқа бир қувват ўртага чиқади. Бу унга тегишли ҳислар кузатувларида ғойиб бўлганидан сўнг бу орқали унинг ўзида ўрнашган туйғун нарсаларни сақлаб қолади. Бу эса мутахаййила — хаёл қилиш қуввати эди. Бу қувват билан инсон туйғун нарсаларни бир-бири билан бирлаштиради, ё бўлмаса уларниг бирбиридан айиради. Бу таркиб бўлган нарсалар ё айирилган нарсалар турли-туман бўлади, буларниг баъзилари янгилиш — козиба бўлади, баъзилари тўғри — содиқа бўлади. Бу хаёл қилинган нарсалар билан боғли ҳолда бу қувватга келиб туташади. Бундан кейин эса инсонда ақл қуввати майдонга чиқади, бу билан инсон ақл қабул қиладиган нар-

¹ Қолган қисми таржимада тушириб қолдирилди.

салар — маъқулотни билмак имконига эришади. Бу туфайли у гўзал билан хунуқни бир-биридан айтира олади, санъат билан билимни яратади. Шунингдек, у ақл қабул қиласиган нарсалар билан боғли бўлган бир орзу ҳам бу қувватга келиб туташади.

Булардан гизоланувчи қувват эса унда яккаю ягона бошқарувчи (райса) қувват бўлиб, у бир қатор ёрдамчи ва хизматкорлари бўлган қувватлардан иборатdir. Гизоланувчи қувват асосий қувват бўлиб, у бадан аъзолари орасида — оғизда бўлади. Гизоланувчи ва ёрдамчи бўлган қувватлар бошқа қувватлар орасида тарқатилган бўлади. Буларнинг ҳар бири маълум бир қувватга ўрнашган бўлади. Бу қувватлар итида ҳуқмрон ҳисобланган қувват ўз табиати билан бошқа қувватларни идора қиласади. Бошқа қувватлар ўз ҳаракатларида уларга ўхшаб кетади. Улар ҳуқмрон қувватлар феълларига маркази қалбда бўлган табиий гаразларига ўхшарлар. Бу худди меъда, қоражигар, талоқ қаби бунга хизмат қиласиган аъзолар, бу хизмат қиласиган аъзоларга хизмат этадиган аъзолар ва бу аъзоларнинг хизматкори бўлган бошқа аъзолар ҳам шу қабилдадир. Чунки қоражигар (ўз табиати билан) ҳам бошқарувчи аъзо, ҳам бошқариладиган аъзодир. У қалбнинг маъмури ҳисобланади, у ўт, буйрак қабиларга ўхшаш аъзоларнинг амири саналади, сийдик қопи буйракка, буйрак қоражигарга, қоражигар қалба хизмат қиласади. Бошқа аъзоларнинг аҳволи ҳам айни шунингдир.

Туйғу қувватининг (ал-қуввату ал-хосса) ҳам бир амири, ҳам унинг ёрдамчилари бор. Ёрдамчилари эса ўша ҳаммага машҳур бўлган беш туйғу бўлиб, ҳар кимга билинган кўз, қулоқ ва бошқа туйғу аъзоларига тарқалган бўлади, бу туйғуларнинг ҳар бири ўзига хос бўлган жиспени идрок этади.

Амир қувват бўлса бешта туйғу томонидан идрок этиладиган ўша ҳар бир нарсадан хабардор қилувчининг эгалари бўладилар. Худди бу беш туйғу ўша қувватта ўхшаб кетадилар ва худди уларнинг ҳар бири мисоли бир турли хабар бирла ё бўлмаса мамлакатнинг бир қисмидан ўзига айрим бир хабар келтиришни бўйнига олган хабарчилардан саналади. Амир ҳисобланадиган қувват мисоли бир подишоҳ кабидур, унинг наздида подишоҳликнинг барча қисмларидан хабарчилар орқали йигилиб туради. Мана шу подишоҳ ҳам юрақдан жой олган. Хаёл суриш қуввати (қуввати мутахиййила) да жисмнинг бошқа аъзоларига ҳам тарқалган ёрдамчи аъзолари йўқ; у яккаю ягона бўлиб, унинг ери ҳам қалбdir, у сезгиларга

таъсир қилмай қўйса, ўзи сезган нарсаларини сақлаб қола олади. Ўз табиати бўйича у сезиладиган нарсалар — маҳсулотга ҳокимадур, улар устидан ҳукм юритади. У бир нарсани иккичисидан ажратади, турли-туман таркиб топадиган нарсаларинг бири билан мувофиқат топиб, иккичиси бўлган сезилувчи нарсалар билан қарама-қарши ҳам бўлади.

Аммо потиқа қувватига (қуввати потиқата) келсак, улар бошқа аъзо турлари ичида на озиқланадиган турларини ва на хизмат қиладиган турларини билади, балки улар бошқа хаёл сурадиган барча қувватларни, яъни бошқарадиган ва бўйигинсунадиган қувватларни билади. Ҳар бир жинс ҳам бошқарилади, ҳам бошқаради. Чунки у мутахаййила қувватларни бошқарувчиси ва уни бошқарадиган маҳсус қувватларни ҳам ралисаси саналади.

Физолантирувчи қувват уларда асосий қувват ҳисобланади. Итилувчи қувват — бу шундай бир қувватки, у ё бир нарсани истайди ё бўлмаса ундан юз ўтиради. У қувват бошқарувчиси (раиса) саналиб, унинг ёрдамчилари бўлади. Бу қувват туфайли унда иродада (истак) юзага келади, иродада эса қабул қилинган ва идроқ қилинган нарсадан ё ҳис орқали ё хаёл-тасаввур орқали ё бўлмаса ютқий қувват орқали юз ўтирилади. Унда иродада бирор бир нарсани билиши ва ёки бадани орқали ё бўлмаса бирор аъзоси орқали бирор нарсани бажо келтиришга интилиши керак. Аммо юз ўтиришига келсак, у асосий юз ўтирадиган қувватдан иборат бўлади.

Аммо баданий феълларга келсак, улар шундай қувватлар билан юзага келадики, улар юз ўтириши қувватига хизмат қиладилар. Бу қувват аъзоларда тарқалган бўлади, уларга бу ҳаракатларини амалга оширилишига имкон беради. Буларнинг баъзиси асаблардур, баъзиси пайлардир, булар, ўз ҳавбатида, ҳайвон ва инсонни уларга бўлган интиладиган (яъни орзу этган) феълларини бажо келтириш учун бадан ичига ёйилган бўлади. Бу аъзолар, чунончи, инсон ва ҳайвоннинг қўллари, оёқлари ва баданининг истак билан ҳаракат қиладиган бошқа аъзолари саналади. Бу ҳолда юқорида айтилган ва баданининг бир кур бўлакларига ёйилган бу қувватларнинг ҳаммаси жисмий қуроллар саналиб, юракда бўлган асосий ҳамда буюрадиган иродада қувватининг баданий олатлари ва хизматкорларидир.

Бир нарсани билиш ютқий қувват билан ё бўлмаса хаёл суриш — тахайюл қуввати билан ва ёки туйгулар — ҳислар билан қўлга киритилади. Агар ақлий қувват билан идроқ этиладиган нарсалар хусусиятига эга бўл-

ган бир нарсанни билдиш штатланганда, орзу қилинган нарсанни ўзигда сақлаган феъл ақлий қувватда бўлган бошқа бир қувватдан тугилади. Мана бу фикрий қувват саналади. Алла шу билан фикр юритиши, туш кўриши, диққат билан текшириш, хулоса чиқариш мумкин бўлади.

Бордию агар ҳис билан билинадиган нарсаларни ҳис орқали билдиш истаги пайдо бўлса ва унга эришиш мумкин бўлса, бу, албатта, бадан феъли билан руҳ феълиниг бирлашишидан юзага келган бўлади. Чунончи, кўришини орзу қилган нарсаларимизга қараш учун ишгоҳимизни унга қаратишимиш бўнга мисол бўла олади. Агар у нарса узоқлантирилса, биз унга тўппа-тўғри юрамиз, бордию унга етишга бирор тўсиқ бор бўлса, биз қўлларимиз билан у тўсиқни бартараф қиламиз. Бу ҳолда ўша ҳаракатлар жисмоний ҳаракатлар бўлиб, лекин ҳисслар ўз йўлида руҳнинг бир феъли бўлиши билан бирга бутун бадан феъллари бўладилар. Бошқа туйғулар билан ҳам аҳвол худди шушнинг ўзиидир.

Бордию агар бир шарсанинг тахайюли орзу этилган бўлса, бу нарса ҳар хил воситалар йўли билан эришилади. Улардан бири, аввалан, тахайюл қуввати билан ишлайди, мисоли бир исталган ва ёки кутилган нарсанни тасаввур қилинадай, ё бўлмаса, ўтмишдаги бирор нарсанни тасаввур қилиш ёки тахайюл қувватидан ҳосил бўлган нарсанни тисташ каби; сўнгра ўша нарсанни, мисоли қўрқиладиган ё қувониладиган ишларни тахайюл йўли билан ёки ютиқа қуввати билан тасаввур қилиш мумкин. Мана бу нарса қувватлар саналади.

21. БУ ҚУВВАТ ВА БЎЛАКЛАР ҚАНДАЙ ҚИЛИБ ЯГОНА НАФС БЎЛА ОЛАДИЛАР

Асосий гизолантирувчи қувват асосий туйғу қувватининг моддаси кабидир. Туйғу қуввати — гизоланувчининг суврати — шаклидир. Ўз навбатида, асосий туйғу қуввати мутахаййила — хаёл сурадиган қувватга худди модда бўлгандайдир. Бу эса, ўз навбатида, асосий туйғу қувватининг моддаси, тахайюл қуввати эса омир бўлган туйғу қувватининг суврат-шакли бўлганидайдир. Тахайюл қуввати эса фикр юритадиган қувватининг моддасидир, бу эса ўз навбатида, барча сувратларнинг ишоийсидир. У ҳеч қандай бошқа қувватларниг моддаси бўлмай, балки ундал олдин келадиган барча шаклларнинг қлёфасидир. Орзу этиладиган қувватта келсак, иссиқлик-ҳароратнинг оловда бўлиши ва оловнинг эса ўзи билан чекланган

нарсага қарам бўлиши каби омир бўлган туйгу қувватига, тахайюл қувватига ва ақлий қувватга боғлиқдир.

Қалб шундай бир асосий аъзоки, у бадани бопка ҳеч қандай аъзолари билан идора қилинмайди. Ундан кейин мия келади. У ҳам асосий аъзолардан саналади. Лекин унинг разислиги биринчи даражадагидан бўлмай, балки иккинчи даражадагилардандир. Бу шунинг учупки, у барча аъзоларни бопқаришини қалб билан идора қилади. У фақат қалбагина хизмат қилади. Шуниси ҳам борки, унинг табиатидан мақсади қалбга хизмат қилип бўлгани учун бопка аъзоларга ҳам хизмат қилади. Бу худди уй эгаси бўлган кишига ўхшайди. У ўз табиатидан одамларга хизмат қилиши борасида ўз хўжайининг хизмат қилади, унинг ўзига эса ховлиниг барча одамлари хизмат қилганидек. Иккала ҳолатда ҳам хўжайининг истагига кўра хизмат қилиши турган гап. Мия юракдан кейин унинг ўринбосари сифатига иш юритиб, худди унинг хизматини бажо келтиради, шунда у асосий аъзо мосланмаган ҳолатга у мосланиб олади, шу билан бирга у юракнинг олийжаноб ҳатти-ҳаракати хизматини бажо келтириб юради.

Шундан маълум бўлишича, қалб тугма ҳароратнинг булогидир. Ҳарорат ундан бопқа барча аъзоларга ўтади, шундай қилиб қўллаб қувватланади, озиқ олади. Бу эса табиий ҳаёт руҳини йўғон томирлар воситаси билан қалбдан аъзоларга юбориш билан бажо келади. Қалбнинг сақланиши узоқ муддат давом этадиган ҳароратнинг табиий аъзолар ичида кўринишда давом этади. Мия (аддимоғ) қалб узатадиган ҳароратни юмшатади, шу билан ҳар бир аъзога етишадиган ҳарорат унга ўртacha — мўътадил ҳолатда бўлади. Бу миянинг энг аввалги феъл-ҳаракатларидан бўлади. Шу билан бирга у аввалги заумуман аъзоларга етказадиган хизмати саналади.

Бу ишларнинг бир турига мана булар киради: асаблар икки хил бўлади. Унинг бир тури қалбда бўлган бошлиқ (ар-раис) туйгу қуввати ёрдамчиларининг асбоблариидир. Бу худди ҳар бир ҳис ўзига хос бўлган сезги аъзоларини сезганига ўхшаб кетади. Бонқалари эса мисоли аъзоларнинг қуроли кабидир, бу юракда бўлган орзу қувватига хизмат этадиган аъзоларнинг олатлариидир. Унга истаган ҳаракатига бўлган имкониятини беради.

Мия эса яна қалбга хизмат қилади, у ҳис асабларига ёрдам беради, бу асаблар (ўз навбатида) озиқлантаридаған қувватларни сезадиган қучларни қўллаб-қувватлайди. Мия асабларининг истаган ҳаракатларипи таъмиллаб унга ёрдам беради, у аъзоларнинг иродий ҳаракатларини

амалга оширишга қодир бўладилар, бу ҳаракат воситасида бу аъзолар марказий қалб бўлган орзу қувватига хизмат қилурлар.

Бундай асабларниг кўпларини юракда илдизи бўлади, бу билан улар миядан озиқланиб, ўз қувватлариши барқарор қила оладилар. Бошқа кўп илдизлари эса ўз ибтидоларини орқа миядан оладилар, орқа миядан юқориси ҳам бош мия билан боғлиқдир. Мия бу борада орқа мия иштироки туфайли ёрдам қиласди.

Буларниг бошқа бир турига келсак, тахайюл қуввати юзага келишига қалбнинг ҳарорати чегараланган бир даражага келиши туфайлигина бўлади. Айни шу ҳолатда иотиқа қуввати ҳам, шунингдек, юрак ҳарорати ўз ҳаракатининг маълум даражасига етиши билан юзага келади. Нарсаларни фикрларда сақлаб қолиш ва бирор нарсанни эслаб қолиш ҳам шунга ўхшашидир.

Шунингдек, мия қалбга хизмат қиласди, бунда унинг ҳароратини тиклаб беради; натижада унинг тахайюли яхшиланади, яхши тафаккур қиласди, хотирасида дурустроқ мушоҳада қиласди, яхшигини эслаб қолишга қобул бўлади. Ўзининг бир бўлаги билан мия ҳароратни ўртамиёна қиласди, у билан тахайюлни тузатади; бошқа бир бўлаги билан фикр юритишини тузатиб, унинг иш қобиљиятини ўрта-миёна қиласди; учинчи бўлаги билан эса эсда сақлаш ва хотирада қолдиришга хизмат қиласди. Бу шунинг учунки, қалб табпий ҳароратнинг булоги бўлганидан бошқа барча аъзоларга ҳам етмай қолмайдиган ва ҳам ортиб қолмайдиган тарзда тарқатиш учун унинг ҳарорати ҳаддан ташқари кучли бўлиши ҳам мумкин.

Ҳарорат шунингдек ўзича жуда кучли бўлмаслиги ҳам мумкин, аммо қалб мақсадига мос бўлиши мумкин.

Шунингдек аъзоларниг ўзлари, қалб томонидан ўзларига юборилган бу ҳароратга мосланиб, тузалишга етарли бўлмайдилар. Бундаи чиқди, аъзоларга кириб борадиган қалбнинг ўртача ҳарорати ўз ҳолича ҳаракатларини яхши якунлашгта имкон берадиган мўътадил ҳолатда бўлмайди. Шунинг учун мия ўз табиатидан бошқа аъзоларга ишбатан совуқ ва нам (боридан рутубан) қилиб яратилган, ҳатто шундай бир нафсоний куч билан қалбнинг ҳарорати чегараланган ўртача ҳолат бўлади. Бу шунинг учунки, қалб табпий ҳароратни булоги бўлганидан унинг бу ҳарорати баданинг бошқа барча қисмларига тарқаладиган бир ҳолатни юзага келтирган тарзда энг қувватли ва ортиқчаликни майдонга келтирадиган тарзда қувватли ва ортиқча бўлмаслиги учун запф ва оз бўлмаслиги керак. Ундаги ҳароратнинг бошқа барча

аъзолари етмай қолмайдиган ва ортиб ҳам қолмайдиган тарзда тарқатиш учун ҳаддан ташқари кучли бўлиши ҳам мумкин.

Ундан кейин туйгу ва ҳаракат асаблари ўз табиатлари бўйича ерли сапалган, яъни тез фурсатда қуришни қабул қиласидиган хусусиятга эга. Шунинг учун уларда намликин узокроқ муддат сақлаб қоладиган бир чўзилишга ва қисқаришга зарурат бор эди. Шу билан бирга туйғу асабларида бу түгма ва бутунлай хирадикдан маҳрум бўлган руҳга муҳтожлик ҳам бор; бу эса мия қисмларида ҳаракат қиласидиган түгма руҳнинг оддий бир ҳолати бўлади. Юрак ўзи ўтли ҳароратга эга, унинг бу хусусияти юракда кучни (сезги асабларида) сақлаб қолиш учун имкон бермайди. Шу сабабдан ҳам унинг қуриб қолишини тезлаштирмаслик, нозиклашиб қолиб нурамасликлари ҳамда куч ва ҳаракатдан қолиб кетмасликлари учун уларнинг асаб илдизлари қалбонинг ичига жойлаштирилган. Бу шунинг учунки, буларнинг ижкази ҳам ўта намлиидир, улар асабларда намликини сақлаб қолади, бу намлик асабларни юмшоқ ҳолда тутиб қолади. Шу тарзда бу асабларга боғли бўлган руҳий қувватлар мана шу намлик тарафидан (ўзига хос кўринишга эга бўладилар. Баъзи асабларда бунда рутубат кириб боришига зарурат сезилади. Бу эса сувсимон латиф, лекин тутиб бўлмайдиган бўлиши керак. Бошқа баъзилари эса қандайдир ёпишқоқ бўлиши керак. Бундан чиқди, ўша сувтига зарурат сезган ва ёпишқоқ бўлмагани мияда илдизи бўлади. Бунда шу билан бирга сув каби намлик бўлишига зарурат сезиб, яна у ёпишқоқ бўлса, бу ҳолда унинг асаб илдизлари мияда бўлади. Ўша рутубатга оз зарурат сезган асаблари ўз илдизлари билан умуртқанинг ост қисмida ва қўйруқ қисмida бўлади.

Миядан сўнг даража боқимидан келсак, қоражигар келади, ундан кейин талоқ ва ундан сўнг эса бачадон (أعضاء التوليد) келади. Ҳар бир қувват аъзода бўлади, бу эса жисмоний қовушиш билан бажо келтирилади, булар воситасида улар бир аъзодан иккинчисига ўтади. Бунда бир зарурат пайдо бўлади, бунда у ўша бошқаси шундоқ ҳам биринчи асаблар бирлашмаси билан туташтирилган бўлади. Бу худди асаб ва мия билан кўп томондан туташган, яна кўп томондан орқа мия билан туташган, ё бўлмаса, бу аъзога муттасил оқиши йўли билан бу жисм боғланган бўлади.

Бу қувватлар унга хизмат қиласиди, ё бўлмаса, мисоли бир оғиз, ўпка, буйрак, талоқ, жигар ва бошқалар каби истаса маъмур ё бўлмаса омир ва қувват бўлиб, бу аъзо-

лар билан бирланиди, бу жисем ичида оқадиган бир йўл ё оқар сув бўлиш зарурати лозим бўлади. Бу худди миянинг юракка таъсири этгани каби юз беради.

Биринчи бўлиб аъзода қалб пайдо бўлади, ундан сўнг мия, кейин жигар (қеб), кейин талоқ, ундан сўнг бошқалари бўлади. Ҳаракатда бўлган аъзоларнинг энг охиргисига бола тугадиган аъзо киради. Булар бадании бошқаради. Бу худди тухумларнинг феъли ва эркак ҳароратнинг сақлаб қолиниши билан бу уруғда хотин жинси табиати руҳини беради.

Туғилиш билан бўладиган қувват иккига бўлинади. Биринчиси ҳукмрон бўлади, бошқаси хизмат қиласидир. Ҳукмрон бўлган қувват қалбда макон тутади; хизмат қиласидигани эса туғиш аъзоларида бўлади. Тугадиган қувват эса иккига ажралади. Уларнинг бири моддадан бўлиб, ундан бундай қувватлар мавжуд бўлган ҳайвон юзага келади. Бошқалари эса ҳайвондан бўлиб, бунда модда то бу нағва тегишли шакл ҳосил бўлгунгача ҳаракат қиласиди. Модда тайёрлайдиган қувват бу хотин жинси қувватидир. Унга шакл берадиган қувват бу эркак қувватидир. Хотин жинси шундай бир қувватки, бу билан модда тайёрланади, эркак жинси шундай бир қувватки, бу билан ўша модда ўша қуввати бўлган нағ шаклини юзага келтиради. Қалбга хизмат қилган аъзо унга ҳайвон моддасини беради, бу бачадон саналади. Моддага шакл бершига хизмат қиласидиган ва унга инсон ё (бошқа бир) ҳайвон тусини берадиган модда манийдир. Маний агар хотин жинси бачадонига киритилса, унда қон билан учрашади, у эса, ўз нағбатида, бачадонда инсон шаклини қабул қиласидиган бир ҳолат ҳозир бўлиб, унда то бу қондан инсон шакли вужудга келади. Бачадонда пайдо бўлган қон бу инсон моддаси саналади. Уруғ эса ўша моддани шакл ҳосил қилгунга қадар ҳаракатга келтирувчи омилдир.

Бачадонда тайёрланган уругнинг қонга муносабати мисоли бир сутнинг сутдонда қуюқлашганига ўхшаш бир даражададир. Сутдон бунда мисоли сутнинг ачишида унинг на бир қисми ва на бир моддаси бўлмаганидек, бачадонда уруғ ҳам қуюқ бўлган қоннинг на бўлаги ва на моддаси бўлолмайди. Маний ҳам худди мана шундай бўлиб, бачадонда қондан тузилиб қотадиган на бир бўлак ҳам эмас, ва на бир модда ҳам эмас, тўёки сут мис қозонда ивиб қатиқ бўлганидек, бачадонда ҳам қондан (бola) пайдо бўлади.

Инсанда уруг пайдо қиласиган нарса — бу уруг туралиган идишдир, бу эса тери остидаги йўғон томирлардир. Бу томирлар эркак уругидан ёрдам олиб туради. Мана шу йўғон томирлар орқали олатда бўлган уруг унга қараб оқиб тушади, бу эса зарур бўлган уруг бўлиб, у бачадонга тушади, унда мавжуд бўлган қон эса то аъзо ташкил бўлгунга қадар ҳар бир аъзонинг ва барча аъзолар шаклини ўзгартириб туради.

Уруг — маний эса эркак асбоби саналади.

Асбоблар баъзан бирлашган бўлади, баъзан эса ажралган бўлади. Масалан, табиб асбоб-ускуналари мисол бўлгани каби. Табиб қўли даволаш асбоби саналади. Жарроҳ пичоги ҳам табиб асбобидир, бу билан у одамларни даволайди. Даво ҳам табиб асбоби ҳисобланади, лекин қувватга соҳиб бўлолмайди. Бу билан табиб хастани даволайди. Ниҳоят, дори — бу алоҳида асбоб саналади, табиб эса ўз ҳаракати ва амалиёт қиласиганида бу иш билан машғул бўлади. Шундагина табиб баданини ҳаракатга келтирадиган қувват бериб, касал баданини соғлиққа томон йўналтиради. Бордию агар даво бу кучни пайдо қила олса, шундагина табиб ўша давони, масалан, касал баданига юбора олади. Бу шундайки, буни даволаётган табиб ҳозир бўладими ё ҳозир бўлмайдими, ва ёки у ўлганми, буниг фарқи бўлмайди, илож ҳаста соглигига йўналади. Эркак уруғи билан бўладиган воқеа мана шундан иборат. Жарроҳ пичоги ҳам фақат ундан фойдаланаадиган табиб билангина иш бажо келтирадиган асбоб саналади. Табиб қўли эса пичоққа нисбатан ҳам кўпроқ ишлатиладиган нарсадир. Аммо дорига келсан, у табиб бу ишга алоқаси бўлдими-йўқми, бундан қатъий назар, бир қувват билан ҳаракат қиласи. Уруг билан ҳам худди шундай бўлади. Чунки у эркакнинг таносил қувватини ишга туширадиган асбоб бўлиб, у алоҳида ҳаракат қиласи. Маний қоплари ва идишлар эса баданга туташиб кетган туғдириш асбобидир. Йўғон томирлар ҳолати мисоли бир қалбда асосий қувватдан бўлган маний асбоблари каби даво тайёрлайдиган ва унга таъсир кучини берадиган табиб қўлига ўхшаб касал баданини соглиққа йўналтирган бўлади. Чунки бу йўғон томирларни, чиндан ҳам, қалб табиний равишда ишлатади; бу асбоблар уруғга шундай бир қувват берадики, бу қувват билан у бачадонда қонини то ўниа тирик зотнинг маълум бир шавъи шаклига келгунга қадар ҳаракат қиласи.

Агар қон уругни қабул қиласа, ўша қувват шаклига томонга инилиди, бунда биринчи галда қалб юзага келади. Унинг тузилиши орқали бошқа аъзолар тузилишини

ҳам бошлангич қучини юракдан оладиган томонларини ҳам билиб олиш мумкин. Бордию агар озиқлантирувчи қувват билан бирга моддани тайёрлайдиган қувват ишлаб чиқарилса, у ҳолда барча бошқа аъзолар мисоли моданинг аъзосидагида бўлади. Агар унда шакл берадиган қувват бошқа аъзоларга ўхшаб қолса, у ҳолда эркак аъзосига айланади. Бошқа ҳолларда эса урғочилар тури пайдо бўлади. Ундан кейин урғочисигаям, эркагигаям бир хил ҳолатда бўладиган нафсоний қувватлар юзага келади.

Бу икки қувват, мен бунда хотинлик ва эркаклик қувватини назарда тутаямсан, инсонларда фарқли бўйлиб, турли-туман бўлади. Кўпчилик ўсимликларда бу иккаласи ҳам уруғидан униб чиқадиган ўсимликлар бўлгани каби, баъзи бир шахсда бу бутунлай бирлашган ҳолдадир. Чунки ўсимлиқда модда бўлгани каби бу моддани шаклга ҳаракат эттирадиган бир қуввати ҳам бор. Уруг шаклни қабул қилиш учун ўзидағи қувватни шаклга қараб тортади, у шаклни қабул қилиб олишга иштилади. Шаклни қабул қилишга тайёргарликни берувчи хотинлик қуввати бўлади. Шаклга томон бўлган ҳаракатни бергувчи эркаклик қуввати саналади.

Ҳайвоnlар ичиди ҳам худди шундай хусусиятта соҳиб бўлганлар бўлади. Уларнинг баъзилари борки, буларда хотинлик қуввати тўла-тўқис намоён бўлади. Улар тўла кўрсатилмаган эркаклар қуввати билан бирлашиб кетади. Хотинлик қуввати бу ҳолатда маълум миқдорда ўз вазифасини бажаради, сўнг йўқ бўлади. Шу жиҳатдан хотинлик қуввати ташки ёрдамга муҳтоҷ бўлади. Бу мисоли тухумини шамолга учирив юборган паррандаларга ўхшаб кетади. Шунга ўхшаш ҳолат кўпчилик балиқларда юз беради, уларнинг моддалари уруғларини сочиб юборадилар, улардан кейин эркаклари улар кетидан юриб, тухумларга намлик сачратадилар. Суюқлик теккан уруғларидан ҳайвоnlар чиқади, унга суюқлик тегмаганлари эса бузилади, яъни ўлади.

Аммо инсон ҳоли бундай эмас. Бу икки куч иккита айрим-айрим шахсда бўлади. Уларнинг ҳар бирининг ўзига хос бўлган аъзолари бўлади. Бу аъзолар уларда бир хилдир, ҳар бир жинсда ҳам бу аъзолар муштаракдир. Уларнинг нафсоний қуввати ҳам, аъзолари ҳам ўшандай бир хил, бунда фақат икки жинсий куч бошқача, холос. Эркаклари иссиқроқ бўлади, ҳаракат этиши ва уриниш аъзолари эркакларда кучли бўлади. Бу жиҳатдан эркаклар бақувват саналади. Руҳий хусусиятлар-

га келсақ, ғазаб ва шиддат каби қувватлар хотин жинсида бўшроқ, эркакларда кучлироқдир. Марҳамат ва шафқат каби хислатлар хотинларда яна ҳам кучлидир. Шундайки, эркаклар орасида туйғулари хотинларникига нисбатан ва ёки хотинлар орасида туйғулари эркакларникига ўхшаган бўлишилиги ҳеч бир мониълиқ ҳам қилмайди. Эркак ва хотинлар шундай қилиб бир-бирларидан айри-айридурулар.

Аммо туйғу қуввати, мухаййила қуввати ва потиқа қуввати борасида эркак ва хотинлар орасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Ташқи дунёнинг бўладиган таъсири туфайли туйғу қувватларида турли-туман жинслар юзага келади; беш асосий сезги аъзолари туфайли сезиладиган турли-туман турлар пайдо бўлади, улар асосий сезги қувватларида бир-бирлари билан бирлаштирилдилар. Бу қувватда майдонга келадиган туйғулар мухаййила қувватида тахайюлнинг кўринишлари (русум) каби юзага келади. Шу билан уларда ҳиссий туйғулар гойиб бўлганда ҳам улар сақланиб қоладилар. Мухаййила қуввати баъзан уларни бир-бирдан айрмоқ, баъзан эса бир-бирлари билан бирлаштироқ борасида тур жиҳатдан бениҳоя таркибда бўладилар. Уларнинг баъзиси тўғри (содиқа), баъзиси эса потўғри (козиба) бўлади.

28. ФОЗИЛЛАР ШАҲРИ ҲОКИМИНИНГ ФАЗИЛАТЛАРИ

Бундай шаҳарга ҳоким бўладиган одам (Аллоҳдан бошқа) ҳеч кимга бўйсунмаслиги керак. Фозиллар шаҳрининг биринчи бошлиги шу шаҳар аҳолисига имомлик қилувчи оқил киши бўлиб, у табиатан ўн иккита хислат-фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур. Фозиллар шаҳри ҳокими аввало тўрт мучали сог-солим бўлиб, ўзига юқланган вазифаларни бажаришида бирор аъзосидаги шуқсон ҳалал бермаслиги лозим. аксинча, у сог-саломатлиги туфайли бу вазифаларни осон бажариши лозим. (Иккинчидан), бундай шаҳар ҳокими табиатан нозик фаросатли бўлиб, суҳбатдошининг сўзларини, фикрларини тез тушуниб, тез илғаб олиши, шу соҳада умумий аҳвол қандайлигини равшан тасаввур қила олиши зарур. (Учишнидан), у англаган, кўрган, эшитган, идрок этган нарсаларни хотирасида тўла-тўқис сақлаб қолини, барча тағсилотларини унутмаслиги зарур. (Тўртинчидан), у зеҳни ўткир, зукко бўлиб, ҳар қандай нарсанинг билин-нор-билинмас аломатларини ва у аломатлари нимани англатишни тез билиб, сезиб олиши зарур. (Бепинчидан), у фикрини равшан тушунтира олиш мақсадида, чиройли

сўзлар билан ифодалай олиши зарур. (Олтинчи), у (устозлардан) таълим олишга, билим, маърифатга ҳавасли бўлиши, ўқиши, ўрганиш жарабонида сира чарчамайдиган, буинг машаққатидан ючмайдиган бўлиши зарур. (Еттиинчи), таом ейишда, ичимлиқда, аёлларга яқинлик қилишда очофат эмас, аксинча, ўзини тия оладиган бўлиши, (қимор ёки бошқа) ўйинлардан завқ, ҳузур олишдан узоқ бўлиши зарур. (Саккизинчи), у ҳақ ва ҳақиқатни, одил ва ҳақгўй одамларни севадиган, ёлғонни ва ёлғончиларни ёмон кўрадиган бўлиши зарур. (Тўққизинчи), у ўз қадрни билувчи ва номус-ориятли одам бўлиши, пасткашликлардан юқори турувчи, туғма олийхиммат бўлиши, улуғ, олий ишларга интилиши зарур. (Ўнинчи), бу дунё молларига, динор ва дирҳамларга қизиқмайдиган (мол-дунё кетидан қувмайдиган) бўлиши зарур. (Ўн биринчи) табиатан адолатпарвар бўлиб, одил одамларни севадиган, истибодд ва жабр-зулмни, мустабид ва золимларни ёмон кўрувчи, ўз одамларига ҳам, бегоналарга ҳам ҳақиқат қилувчи, барчани адолатга чақиравчи, поҳақ жабрланганларга мадад берувчи, барчага яхшилини ва ўзи суйган тўзаликларни раво кўрувчи бўлиши зарур. Ўзи ҳақ иш олдида ўжарлик қилмай, одил иш тутгани ҳолда ҳар қандай ҳақсизлик ва разолатларга муросасиз бўлиши зарур. (Ўн иккинчи), ўзи зарур деб ҳисоблаган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъиятли, саботли, журъатли, жасур бўлиши, қўрқоқлик ва ҳадисирашларга йўл қўймаслиги зарур.

Мана шу барча ҳислатларнинг бир одамда жамланиши амри маҳол, зеро бундай тутғма фазилатлар соҳиби бўлган одамлар жуда кам учрайди ва улар нодир инсонлардир. Мабодо фозиллар шаҳрида шундай баркамол инсон топилиб қолса, унда юқоридаги фазилатлардан олтитаси, ёки бештаси камол топганида ҳам, у ақл ва заковатда беназирлиги туғайли фозиллар шаҳрига раҳбарлик қила олади. Баъзи маҳалларда фозиллар шаҳрида бундай одам йўқ бўлиб қолганида ҳам (вафот этганида, ёҳуд бошқа жойга кетган вақтида — М.М.) апа шу имом (ҳоким) ёҳуд унинг издошлари (агар мазкур имомдан сўнг бирин-кетин шаҳарга бошлиқ бўлсалар) чиқарган қонун ва тартибларга амал қилинади.

Аввалги имом ўрнига келган кейинги раҳбарда ҳам юқорида айтилган ҳислатлар — фазилатлар ёшлиқдан шаклланган бўлиши зарур. Апа шунда бу кейинги имомда яна олтита фазилат ҳосил қилиниши зарур:

Биринчи — донишмандлик.

Иккинчи — аввалги имомлар ўрнатган қонуилар ва

тартибларни хотирида яхши сақлаб қолиш ва уларга амал қилиши учун қувваи ҳофизага эга бўлиш.

Учинчи — агар аввалги имомлар давридан бирор (ёки бир қанча) соҳага тааллуқли қонун қолмаган бўлса, бундай қонунни ўйлаб топиш учун ижод, ихтиро қилиш қувватига эга бўлиш.

Тўртинчи — ҳозирги ҳақиқий аҳволни тез пайқаб олиш ва келгусида юз берадиган, аввалги имомлар кўзда тутмаган воқеаларни олдиндан кўра билиш учун башоратгўйлик ҳислатига эга бўлиш. Бу ҳислат унга халқ фаровонлигини яхшилаш йўлида керак бўлади.

Бешинчи — аввалги имомлар ўриатган қонунларга, шунингдек, аввалгилардан ибрат олиб, ўзи тўқиб чиқарган қонунларга халқ амал қилиши учун қизғин сўзлаш — нотиқлик ҳислатига эга бўлиши.

Олтинчи — зарур ҳолларда ҳарб ишларига моҳирона раҳбарлик қилиш учун етарли жисмоний қувватга эга бўлиш; ҳам жанг қилишини, ҳам саркарда сифатида жангут-жадалга раҳбарлик қилиш учун ҳарбий санъатни яхши билиш.

Мабодо шу ҳислатларниң барчасини ўзида жамлаган бир одам тонилмаса, лекин икки киши биргалашиб, шу ҳислатларга эга бўлишса (яъни бири — донишманд, иккинчиси — қолган ҳислатлар соҳиби бўлса) шу иккенини фозиллар шаҳрига раҳбарликка қўйиш зарур. Мабодо бир гуруҳ одамлар биргаликда ана шу ҳислатларга эга бўлишса (яъни — бирида бу, иккинчисида у, учинчисида яна бошқа ҳислатлар бўлса) ана шу фозиллар гуруҳини юрт раҳбарлигига қўйиш зарур. Шу гуруҳ аъзолари биргалашиб, ўзаро келишиб ҳаракат қилса ҳар бири фозил ҳоким бўлиши мумкин. Мабодо бирор замонда фозиллар шаҳрида ҳокимлик қилаётган бир ёки бир неча кишида бошқа зарур ҳислатлар бўлсаю, аммо, донишмандлик бўлмаса, фозиллар шаҳри яхши ҳокимсиз қолади, бундай шаҳар ҳалокатга юз тутади.

29. ФОЗИЛЛАР ШАҲРИНИНГ ЗИДДИ БЎЛГАН ШАҲАРЛАР ҲАҚИДА

Фозиллар шаҳрининг зидди бўлган шаҳар — жоҳиллар шаҳри, беномуслар шаҳри, айирбошловчилар шаҳри, адашган, залолатдаги одамлар шаҳридир. Бу шаҳарларниң вакиллари — айрим одамлар ҳам фозилларниң зидди бўлган одамлардир.

Жоҳиллар шаҳрининг аҳолиси бахт-саодатга интилмайди, бахт-саодат нималитини билмайди ҳам. Чунки,

жаҳолатдаги одамлар ҳеч қачон баҳт топмаган ва баҳт-саодатга ишонмайди ҳам. Фаровонликка келсақ, жаҳолатдаги одамлар (ҳақиқий ободликни билмасдан) баъзилар назарида баҳту-давлат бўлиб кўринадиган ўткинчи, юзаки нарсаларни, мол-дунёни, жисмоний лаззатларни, хирсу-шаҳватни, обрў, амал, шон-шуҳратни ҳақиқий баҳт, фаровонлик деб ўйлайдилар. Шу неъматлардан ҳар бири жаҳолатдаги одамлар назарида ҳаётдан мақсад, баҳт-саодат бўлиб кўришади.

Зотан, (моддий ва руҳий) неъматларнинг ҳаммаси биргаликда уйғуналашган чоғдагина ҳақиқий баҳт-саодатга эришиш мумкин. Бу неъматларнинг тескариси — тан касалликлари, камбагалчилик, завқ, лаззатлар ва ҳурмат, обрўнинг йўқлиги — баҳтсизлик бўлиб кўринади).

Жоҳиллар шаҳрининг бир қанча турлари бор. Шулардан бири зарурий әҳтиёжлар шаҳридир. Бундай шаҳар аҳолиси фақат бадан учун зарур бўлган нарсалар: озиқ-овқат, ичимлик, кийин-кечак, турар жой, жинсий алоқа ҳамда шуларга эришиш учун бир-бирларига ёрдам бериш билангина чекланган одамлардир.

Айирбошловчилар шаҳрининг аҳолиси — тўқчилик ва мол-дунёга эришувда бир-бирларига ўзаро ёрдам беришни ҳаётнинг асосий мақсади деб биладилар.

Разолат (тубанлик) ва бадбаҳтлик шаҳри — бундай шаҳар аҳолиси фақат ейиш, ичишда, жинсий алоқада ҳузур-халоватга эришишга, ҳиссий лаззатлар, ишрат, кайф-сафонинг барча турларига интиладилар.

Обрўпарастлар шаҳри. Бундай шаҳар аҳолиси ўзаро бир-бирларини мақташни, кўкка кўтаришни яхши кўрадилар. Уларни ўзга халқлар сўзда ҳам, ишда ҳам улуғлашларини истайдилар. Бир-бирларининг олдида ёки бегоналар кўзига улуғвор, шон-шавкатли бўлиб кўринишни хоҳлайдилар. (Бутун дунёни босиб олишга интилаган Румо (Рим) империяси пойтахти шундай шаҳар намунасидир — М. М.).

Амалпарастлар, ҳокимиятпарастлар шаҳри. Бундай шаҳар аҳолиси — барча халқлар уларга бўйсуннишини, ўзлари ҳеч кимга бўйсунмасликини хоҳлайдилар. Уларнинг фикру-зикри ғалабалар, футухатлар нашидасини суришга қаратилгандир.

Шаҳватарапастлар шаҳри. Бундай шаҳар аҳолисининг ҳар бири эҳтирослари тизгинини жиловламай, исталганча шаҳват нафсларини, тубан майлларини қондиришига интилади.

Жаҳолатдаги шаҳарларнинг ҳокимлари ҳам худди шу шаҳарлар аҳолиси кабидур. Улар ўзи ҳуқмронлик

қилган шаҳарларда юқорида санаб ўтилган шахсий истакларни тинимсиз қондиришга интиладилар.

Жаҳолатдаги шаҳарлар аҳолисининг машгулотлари ҳам юқорида айтилган мақсадларига хизмат қилади.

Беномуслар шаҳрининг одамлари фозиллар шаҳри одамларидай баҳт-саодатни, ҳақ-таолони, у яратган ҳилқатларни, ақлни ва бошқа ғарсаларни биладилар, ва уларга ишонадилар, аммо уларга амал қилмай, юқорида айтганимиз жаҳолатдаги шаҳарларнинг аҳолисига ўхшаб яшайдилар.

Бекарор шаҳар. Бундай шаҳар аҳолисининг назарий қарашлари ва амалий ишлари аввалроқ фозиллар шаҳри аҳолисининг қарашлари ва ишларига ўхшаш бўлган, аммо кейинчалик бу юртга бегона ғоялар аста кириб олиб, унинг аҳолиси қарашларини бутунлай ўзгартириб юборган.

Адашган шаҳар аҳолисининг фикрича, баҳт-саодатта фақат ўлгандан кейин етишип мумкин. Аммо, бу шаҳар ҳалқининг Аллоҳ-таоло азза ва жалла ҳақида, унинг яратган ҳилқатлари ва фаол ақлга доир фикр-мулоҳазалари, тасаввурлари шу қадар чалкашиб кетганки, бундай тасаввурлар ҳалол яшаш учун асос бўлолмайди, бу (чалкаш) тасаввурлар Аллоҳ яратган ҳилқатларнинг сувратларини ҳам аслини акс эттирамайди.

Бундай шаҳарнинг биринчи бошлиғи ўзини илоҳий нур соҳиби қилиб кўрсатади, аммо аслида бундай эмас; у ўзининг илоҳийлигини исботлаш учун алдов, риё, кибру-ҳаво билан иш тутади.

Бундай шаҳарларнинг ҳокимлари фозиллар шаҳри ҳокимларининг тескарисидир. Шаҳарни бошқариш усуллари ҳам мутлақо қарама-қаршидир. Бу фикр шу шаҳарлар аҳолисига ҳам тааллуқтидир. Фозила шаҳарларнинг бир-бирига издои бўлган имом-бошлиқлари ягона абадий бошлиқнинг ягона руҳини мужассам этадилар. Мабодо бир замонда кўпчилик шундай шаҳарларнинг ҳокимлари яшасалар улар ҳам биргаликда ягона абадий ҳукмдорни, уларнинг руҳлари эса ягона абадий ҳукмдор руҳини мужассам этадилар. Фозиллар шаҳри одамларидан баъзилари ҳамма учун муштарак — умумий бўлган билимларни ўрганиб иш юритадилар, баъзилари эса фақат муайян мавқедаги одамлар билиши зарур бўлган билимларни ўрганиш ва иш юритиш билан шугулланадилар. Бу одамларнинг ҳар бири, шундай умумий ва хусусий билимлар ва фаолиятлар орқали саодатга эришадилар. Ҳар бир шахс баҳт-саодатта элтувчи фаолият билан қанча узоқроқ ва аввалгидан янада яхшироқ шуғулланадилар.

верса унинг кўнгли, руҳий ҳолати ҳам шунга мувофиқ комилроқ, фозилроқ бўлиб боради. Гўё моҳир хаттот ҳусниҳат билан узлуксиз шугулланаверганида дастхати тобора гўзаллашиб, бундан тобора ўзининг ҳам завқи ошиб бораверганидек, камолот орқали, бахт-саодат то-нишга итилувчи зот ҳам қалби тобора покланиб, яхни-ликлар қилганига ўзининг ҳам кўнгли ўсиб, завқи ошиб бораверади. Бундай зотнинг кўнгли — руҳи шу қадар юксалиб, гўзаллашиб, баркамоллашиб борадики, энди унинг руҳи моддий таянчларга ёки воситаларга боғлиқ бўлмай, тобора улардан юзод бўлиб боради ва охири моддий ҳолатининг вайронлиги ёки йўқолиши баркамол руҳ учун аҳамиятсиз бўлиб қолади.

Руҳ моддийликдан, ҳайулотдан ажралиб, бошқа бир вужуд шаклига ҳам кирмагач, у энди вужудда юз берувчи турли ҳолатлардан ҳам ҳоли бўлади. Энди бу руҳга нисбатан ҳаракат ёки сукунатда деган фикрларни айтиб бўлмайди. Энди бундай руҳга нисбатан вужудсиз (яъни, соғ) руҳларга ишлатиладиган сифатларнигина қўллаш мумкин. Инсон ақлида моддий вужудларга нисбатан қўлланиладиган барча нарсаларни (ва ҳодисаларни — М. М.) энди вужуддан қутулган руҳга нисбатан қўлланиш мумкин эмас. Руҳнинг бундай ҳолатини англаш ва тасаввур қилиш мушкул ва гайричадир. (Озод бўлган руҳларнинг бир-биридан фарқи нимада?) Фарқ шундаки, мазкур руҳлар жисмда эканлигига, инсон вужудларининг мизожлари турличалиги туфайли руҳлар ҳам турлича бўлади. Вужудларнинг ҳолати ўзгариши билан руҳлар ҳам ўзгариши табиийдир. Жисмларнинг ўзгарувчанлиги чексиз бўлгани каби руҳларнинг ўзгарувчанлиги ҳам чексиздир.

30. РУҲЛАРНИНГ БИР-БИРИ БИЛАН ҚЎШИЛИШИ

Одамларнинг бир авлоди ўлиб кетгач, уларнинг жисмлари йўқ бўлиб кетадио, аммо уларнинг руҳлари вужуд (қафаси)дан қутулиб, саодатга эришидилар. Сўнг бошқалар уларнинг ўрнини эгаллаб, улар қилган нийларни қиласидилар. Бу авлод одамлари ҳам дунёдан ўтгач, худди шуңдай йўл билан руҳлари аввалгиларнинг изидан бориб, қиёфалари (феъл ва фазилатлари), қуввати ва сифати ўхшаш, яқин руҳлар билан қўшилишлари мумкин. Аммо, бир қанча ўхшаш руҳлар бир-бiri билан қўшиланларида ҳар қанча кабир (улкан) бўлсалар ҳам (жисмизлиги туфайли) маконда бир-бирини сиқиб чикармайдилар. Чунки, улар ҳеч қачон маконни эгалламайдилар

ва руҳларининг қўшилувлари таналарининг қўшилувидай юз бермайди.

Ўзаро яқин (қўнгилляқин) руҳлариниг қанчали қўпчилиги бир-бири билан қўшилса, улар шунча қўп ҳузур-ҳалвоатга эришадилар. (Қўнгилляқин руҳлар бу дунёда, тириклигига бир-бирига яқинлашганиларида ҳам роҳат-фароғатга эришадилар — М. М.). Ҳар бир янги келган руҳ ўзига ўхшаш аввалги руҳ билан қўшилганида ҳузур-ҳаловат янада ортади. Шунингдек, кейин келган (ўхшаш) руҳлар қўшилганида аввалги руҳларнинг ҳузур-ҳаловати ҳам япада ортади. Чунки, ўз моҳияти (маъноси) ни топган аввалги руҳ кейин келган (ўхшаш) руҳларнинг моҳиятларини қайта-қайта топишдан роҳат-фароғати яна ва яна ортаверади. Руҳларнинг сифатларининг бундай ўзаро қўшилиши оқибатида уларнинг (ақлий) қувватлари миқдор жиҳатидан ҳам тобора ортади. Бундай ҳолатни яна юқорида айтганимиз хаттотнинг узоқ машқ давомида нақшдаги маҳорати ортгани сари бу машғулотдан оладиган завқ-шавқи ҳам ортиб боришига ўхшатиш мумкин. Хаттот изчил равишда маҳорати ортганида ўзи ҳам баркамоллашиб борганидай руҳлар ҳам изчил равишда бир-бирига қўшилганиларида (маънавий) кучлари ортиб, баркамоллашиб боради. Руҳларнинг бир-бирига чексиз қўшилавериш имкони бўлгани учун ҳар бир руҳнинг бошқалари билан чексиз қўшилаверишидан оладиган ҳузур-ҳаловати ҳам чексиз ортиб бораверади.

Биздан аввал (бу дунёдан) кетган авлодлар-аждодларимизнинг руҳларининг аҳволоти ҳам худди шундайдир.

31. КАСБ-ҲУНАР ВА БАХТ ТУШУНЧАЛАРИ ҲАҚИДА

Бахтнинг турли даражаларининг бир-биридан афзалиги уч хил аломатга қараб аниқланади. Биз қуйида кўриб чиқаётган ҳунар ва санъатларнинг бир-биридан афзалиги ҳам худди шу аломатларга қараб аниқланади.

Ҳунар ва санъатлар қайси тур ва соҳаларга тааллуқли эканлигига кўра бир-биридан афзал кўринади. Масалан, бўз тўқиши, шойи тўқиши, атторлик, ҳовли супуриши, рақс санъати, фикҳ илми, табиблик ёки сўз санъати бир-биридан қанчалик афзал бўлса баҳтга эришув даражалари ҳам шунга ўхшашдир.

Бундан ташқари бир турдаги санъат, ҳунар соҳиблари ҳам малака (миқдори) жиҳатидан фарқланши мумкин. Масалан, бир хаттот ўз ҳунарининг қўпгина сирларини билиши, кенг билим эгаси бўлиши мумкин.

Бошқа бири ўз ҳунари сирларини камроқ билиши мумкин. Мазкур ҳунар (хаттотлик)ни яхши эгаллаш учун хаттот тилни, сўз санъатини, ҳуснихатни ва ҳисоб-китоб, риёзиётни пухта билиши зарур. Шу ҳунар эгаларидан бири масалан, ҳуснихатни ва риёзиётни яхши билади, бошқаси тилни, сўз санъатини ва ҳуснихатнинг баъзи жиҳатларини яхши билади, учинчиси — мана шу илмларнинг ҳаммасида моҳир.

Хаттотларнинг сифат жиҳатидан бир-биридан афзаллиги шундаки, масалан, ҳусниҳат санъатини эгаллаган икки хаттотдан бири (ўзи танлаган) шу соҳада кучлироқ, бири — кучсизроқ бўлиши мумкин. Бу, сифатдаги афзалликдир.

Бахтилилк даражасига эришувда ҳам инсонлар юқоридагига ўхшаш бир-биридан афзалроқ бўлиши мумкин.

Бошқа шаҳарларнинг аҳолисига келсак, бу одамларнинг феъли ёмон бўлгани учун ҳунарлари ҳам уларнинг кўнгли ёмонлигини тузатолмайди. Ёмон хаттот табиатан бадбахтилиги туфайли ёзуви ҳам тобора ҳунуқлашиб бораверади, унинг ҳунари, санъати тобора орқага кетаверади. Фазилатсиз шаҳарларнинг одамлари ёмон феъллари, табиатлари туфайли кўнгиллари — рухлари ҳам ёмонлашиб бораверади. Мабодо улар ана шу ёмон ишларида изчил саъй-ҳаракат, тобора куч-ғайрат кўрсатса уларнинг рухлари янада кўпроқ ёмонлашади ва охири майиб-мажрух бўлиб қолади. Шу туфайли улар ўзларига ёқадиган ёмон ишлардан ҳузур-ҳаловат оладилар. Вужуди, жисми касал бўлган одам (масалан, безгак тутаётган киши) мижози бузилганидан, ўзига ёқмайдиган таомларни ейишдан ҳузур қиласи ва табиатан меъдасига ёқадиган таомлар унга ёқимсиз кўринади; руҳан касал одамлар ҳам ёмон истаклари ва одатлари туфайли бузилган тасаввурларига қараб, ёмон, (аҳлоқсиз) феъл-ҳаракатлардан ҳузурланадилар ва гўзал қилиқларни, ишларни ёқтирмайдилар ёки умуман гўзаллигини тасаввур қилолмайдилар. Вужуди касал одамлар ўз касаллигини билмасдан ўзларини соппа-соғ деб ўйлаб, табиининг маслаҳатларини олмагани каби руҳан касал одамлар ҳам ўзларини соппа-соғ (ва фазилатли) деб ўйлаб, раҳбари, муаллими ёки устозининг насиҳатларига қулоқ солмайдилар.

33. ФОЗИЛЛАР ШАҲРИ АҲОЛИСИНИНГ УМУМИЙ ФИКРЛАРИ

Фозиллар шаҳрининг барча аҳолиси учун умумий бўлган ҳусусиятлар қўйидагилардир. Биринчидан, улар аслий сабабни ва унинг барча сифатларини билиши за-

рүр. Сўнг моддийликдан ташқарида мавжуд нарсаларни ва уларниң сифатларини, шунингдек, уларниң фаол ақлга қадар бўлган даражаларини ҳамда улардан ҳар бирининг сифатларини билиши зарур. Сўнг улар самовий хилқатларни ва улардан ҳар бирининг сифатларини, сўнг шу ҳилқатлардан пастдаги табиий жисмларни, шунингдек, уларниң қаандай вужудга келиши ва йўқолиши ҳамда уларда юз берадиган барча ҳодисалариниң мукаммаллиги, яхлитлиги, мурувват, адолат билан, оқилона эканлигини, бу ҳодисаларда ҳеч бир нуқсон, ҳеч бир адолатсилик йўқлигини билишлари зарур. Фозил одамлар яна одамзод қандай яралганини (унинг жисмига кирган) руҳнинг хусусиятларини, фаол ақл унинг руҳини қандай қилиб нурлантирганини, шу туфайли инсонда дастлабки тушунчалар пайдо бўлганлигини, у Оллоҳнинг иродасига бўйсуниш ва нималарда эркинлигини билишлари зарур. Фозил одамлар яна шаҳар (давлатнинг) биринчи раҳбари у ёки бу вақт мобайнида йўқ бўлиб қолганида (бирор ёққа кетганида), касаллигида ва ҳоказо), унинг ўрнини боса оладиган раҳбарларни билиш зарур. Фозиллар шаҳри, унинг аҳолиси, уларниң диллари эришадиган баҳт-саодат нима эканлигини билишлари зарур. Улар яна фазилатсиз шаҳарлар ва уларниң аҳолиси ўлганидан сўнг руҳлари охиратда не кечишини, баъзилари баҳтсизлик, фалокатга учраб, баъзилари йўқ бўлиб кетишини, фозиллар шаҳри аҳолиси охиратда неларга эришувини, нелардан ғақланишини билишлари зарур.

Шуларниң ҳаммасини икки йўл билан билиб олиш мумкин: Биринчидан, юқоридаги ҳодисалар аслида қандай мавжуд бўлса, инсон қалбига кўнглига ўшандай ўрнанипб колса, бошқаларнинг кўнглида (ўшандай ўрнашиб қолса, бу билимлар қиёс ёхуд тақлид асосида вужудга келади. Баъзи одамлар ўша нарсаларни ўзлари ҳис этиш туфайли кўнгулларида шу билимлар вужудга келади.

Фозиллар шаҳридаги донишмандлар бу нарсаларни исботлани йўли билан ёки дил сезгиси билан билиб оладилар. Донишмандларга ишониб, ихлос қўйиб, уларга эргашувчи одамлар ўша нарсаларни донишмандлар билгандай билиб оладилар. Баъзилар эса бу нарсаларни бошқаларниң тасаввурларича тақлид орқали биладилар. Бундай одамлар табиатан ёки одатларига кўра руҳий билимларни аслида қандай мавжуд бўлса, шундай тушуниш қобилиятига эга эмаслар. Мана шу икки хил тасаввурлар ҳам билим манбаидирлар, аммо донишмандларнинг билимлари, албатта энг яхши билимлардур. Нарсанинг билимлари,

ҳодисаларни бировларнинг тасаввурлари орқали тақлидан билувчи одамлар ҳам турлича даражада биладилар.

Шулардан баъзиларининг нарса, ҳодиса ҳақидаги билимлари ўша нарса ёки ҳодисанинг ўзига ўхшаш ёки яқин бўлади. Бошқа баъзиларнинг билимлари ўша нарса-ҳодисадан узоқроқ бўлади. Яна баъзиларнинг билимлари ўша нарса-ҳодисадан яна узоқроқ, баъзиларнику ўша нарсадан (ёки ҳодиса ёҳуд сифатидан) жуда узоқ, яна баъзиларнинг билими нарса-ҳодиса (ё сифат)дан бенихоя узоқ бўлади.

Ҳар бир халқининг, ёки ҳар бир шаҳар аҳолисининг нарса-ҳодисаларга доир тасаввурлари ўзларига таниш тасаввурлардир. Айрим халқларининг муайян ҳилқат ҳақидаги энг машҳур (кенг тарқалган) тасаввурларда ҳам озми-кўпми тафовут, фарқлар бор. Чунки, ҳар бир халқ ўша нарса, ҳодисани ўзича англаб, ўзи акс эттиради. Шу туфайли фазилатли шаҳарларнинг турли халқлари ягона (ҳақ-таолонинг)га ишониб, ягона саодатга ва ягона мақсадга (масалан, охиратда жаннатга муносиб бўлишга) интилсаларда, уларнинг динлари турлича бўлиши мумкин.

Мана шу (турли халқлар учун умумий) ҳилқатлар тегишли далиллар билан билиб олинига, бу ҳилқатлар ҳақида ҳеч қандай баҳсларга, сохта доноликка асосланган баҳсларга ҳам, нарсанинг асл табиатини тушунмай у ҳақда сохта тушунчага эга бўлишдан келиб чиқувчи баҳсларга ҳам ўрин қолмайди.

Ана шу нарсалар ҳақида тақлидий тасаввур ҳосил қилинганида эса баҳсли ўриплар учрайди. Баъзи тақлидий тасаввурларда озроқ бошқаларида кўпроқ баҳсли ўринлар учраши мумкин. Ва ана шу баҳсли, мунозарали ўринларнинг баъзилари ошкора айтилиши, баъзилари яширип қолдирилиши мумкин.

Нарса, ҳодисаларни тақлидий тасаввурлар воситасида ўрганувчи одамлар орасидан баҳсли ўринларни пайқаб, шу ҳақда ўйлайдиганлар ҳам турличадир. Бундай одамлар ҳам бир неча тоифага бўлинадилар.

Раҳбарга, (йўлбошчига, устозга) муҳтоjlар. Шундай (устозга муҳтоj) кишилардан баъзилари бирор нарса, ҳодиса ҳақида тасаввурларнинг (баҳсли ёки) сохта эканлигини билиб қолса, бошқа ҳақиқатга яқинроқ тасаввур даражасига кўтариладилар ва улар учун шу масалада баҳсли ўрин қолмайди. Агар у мана шу (кейинги) тасаввур билан қаноатланса шу тасаввурда қолаверади. Аммо (қаноатлаймаса) у ҳар гал кейинги тасаввурда ҳам нуқсонлар борлигини сезиб қолса, у янада юқорироқ

босқичга кўтарилади. Мабодо унга барча (кейипги) тасаввурлари ҳам ёлғон кўрина бошласа, у ҳақиқатга етишишга яқинлашади.

Жаҳолатдаги шаҳарлар, (аҳолисини) мақсадларини кўзлайдиган (обрў-иззатга, мол-дунёга, бойлиқдан роҳатланишга итиладиган) одамлар эса алоҳида тоифадир. Бундай одамлар ғозиллар шаҳрида ҳалиги мақсадлар билан яшаш таъқиқланганини кўриб, у ердаги (адолатли) қонуиларни бузишга, ҳақиқатга алоқадор парсалардан узоқлашишга, (бу қонун-қоидалар, тасаввурларни) бузуб акс эттиришга уринадилар. Улар бунга икки йўл билан эришадилар: У юқорида айтилган бахсли ўринларни ўзларича таҳмин қиласидилар, иккинчидан, сохта донолик ва алдов йўлига ўтадилар. Улар жаҳолатли ва тубан мақсадларига эришувига ҳеч ким тўсқинлик қиласлиги учун шундай йўлдан борадилар. Бундай одамларни ғазилатли шаҳарлар жамоасига қабул қиласлиқ керак.

Яна бир тоифа одамлар ҳам борки, улар тафаккури заифлиги туфайли ҳақиқатдан ҷалғиб кетадилар ва тасаввурларидан қай бири тўғрию, қай бири ёлғон, ажратолмай қоладилар. Улар ҳеч бахс талаб қилмайдиган ҳақиқий тасаввурни ҳам ёлғон деб ўйлайдилар. Улар ҳақиқатни англаш учун яқинроқ борганиларида зеҳни заифлиги туфайли ҷалғиб кетадилар ва ҳақиқатни аслидан бошқача тушуниб, ёлғонни ўзларича ҳақиқат деб ўйлайдилар. Мабодо уларга тасаввурлари ёлғон туйилса, улар ўзларининг тасаввурлари ёлғон эканлиги билмай асл ҳақиқатни ёлғон деб ўйлайдилар. Оқибатда бу одамлар «умуман ҳақиқат йўқ, ҳақиқатга етишдим деганлар ўз-ўзини алдовчилардир, одамларни ҳақиқат йўлидан бошламоқчи бўлган ёлғончи, каззоблар, улар бундай каттароқ мансабга ёки бойликка эришиш мақсадида шундай сўзларни айтмоқдалар» деб ўйлайдилар. Пировард патижада бу тоифа одамларнинг батъилари гангиг қоладилар, бошқаларни парса ва ходисаларни олисдан кўрувчи ёки тушида (гира-шира) кўрувчи одамга ўхшаб, ҳақиқат бор-ку аммо, уни билишга одамзоднинг ақли етмайди, деб ўйлайдилар. Бундай одамлар ўзлари билган парсаларни ҳам бузиб талқин этишишга итилиб, эришган парсаларини ҳақиқат эмас, балки бузиб талқин қиласидиларни ҳақиқат деб ўйлайдилар.

34. ЖАҲОЛАТДАГИ ВА АДАШГАН ШАҲАРЛАР АҲЛЛАРИНИНГ ФИКРЛАШ УСУЛЛАРИ

Аҳолиларининг диний эътиқодлари хуроғий, хато дунёқарашларга асосланган шаҳарларни жаҳолатдаги ёки адашган шаҳарлар деймиз.

Уларнинг баъзилари бундай ғиқрлашади: баъзи мавжудотлар бир-бирига қаршидири ва бир-бирларини йўқ қилишга интиладилар. Мазкур мавжудотларнинг ҳар бири яшаш шароитида шундай қувваси махфузга эгаки, шу нарса воситасида у қарама-қарши мавжудотдан ўзини ҳимоя қилади ва ўз зотини йўқолиб кетишдан асраб қолади. У, яшаш шароитида яна шундай қувватга эгаки, шу нарса воситасида у ўзига қарши нарсани йўқотиб, ўрнида ўзига ўхшаш мавжудотни пайдо қилади. Ва ниҳоят, унга шундай бир қобилият бериладики, шунинг ёрдамида у турли нарсалардан фойдаланиб, яшаш учун доимий яхши шароит вужудга келтиришга интилади.

Мазкур мавжудотларнинг кўпчилиги ўзларига ато этилган қобилият туғайли қарши иш кўрувчи (туғдирган машаққатларни) енгиг ўта оладилар. Шу тарзда оламдаги ҳар бир мавжудот ўзига қарши ва умуман бошқа мавжудотларни йўқотиб, ўз яшаш шароитини яхшилашга интилади. Бизга шундай кўринадики, оламдаги барча мавжудотлар фақат ўз яшаш шароитларини яхшилаш учун, ўзига фойда келтирмай зарар келтирадиган бошқа барча мавжудотларни йўқотиш учун, фақат ўзининг яхшироқ яшашини таъминлаш учун дунёга келган. Биз ҳаётда жуда кўп ҳайвонларга ташланиб, ўзларига тузукроқ фойда чиқмаса ҳам уларга зарар етказиш ва йўқ қилиш учун ҳамла қиладиган жуда кўп ҳайвонларни кўрамиз. Гёё уларнинг ҳар бири дунёда фақат ўзи яшаш учун, бошқа мавжудотларнинг яшаши унга зарар келтирадигандай, шу ҳайвон борлигининг ўзи учун зарардай, табиат бошқаларни йўқ қилишга интилувчи ҳайвонларни учратамиз. Мабодо, бирор мавжудот бошқа мавжудотларни йўқ қилишни кўзламаганида ҳам, ўз фойдаси учун уларни қийнаб ишлатишга интилади. Баъзи павъдаги мавжудотлар бошқа навъдаги мавжудотлар билан худди шундай муносабатдадирлар. Ҳатто бир навъдаги мавжудотлар ўзаро ҳам шундай муносабатдадирлар. Бу мавжудотлар шундай яралганики, доимо бир-бирига қарши курашиб, бир-бирларига душманлик қиладилар. Энг кучлилари бошқаларига нисбатан муқаммалроқ тузилган бўлади. Фолиб келгаилар ҳам бир-бирини йўқотишга уришадилар, гёё бошқа мавжудотлар номуқаммалдай, уларнинг борлиги буларга зарар келтирадигандай, ёхуд бошқалар уларга фақат (кулдай) хизмат қилиш учун яралгандай, барчаси бир-бирини эзиб ишлатишга интилади.

Мана шу ходисаларда ҳеч бир тартиб, изчиллик йўқ, деб ўйлашди; мавжудотларнинг (шу феъл-атворларида) турли даражалари йўқ деб ўйлайдилар: бу мавжудотларнинг турли хусусиятлари уларнинг ўз феъл-атворидан келиб чиқмасдан, тартибсиз юзага чиқаверади, деб ўйлайдилар Биз кузатгап маълум мавжудотларда ҳам шу ва шунга ўхшаш ҳодисаларни кўрамиз.

Баъзиларнинг ўйлашича, мавжудотларнинг тугма феъл-атвори шундай. Бу мавжудотлар ўзларининг ақлсиз ёхуд ақлли ҳайвонларга ўхшаш табиатларига қўра, ўз билганинчалик, эркин ҳолда ҳаракат қиласидилар. Шундайларнинг фикрича (табиатан) шаҳарлар бир бирига қарши қурашишлари, ўзаро душманлик қилишлари зарур. Уларнинг (фазилатлик) даражалари йўқ, бирлари бошқаларидан ҳурматга сазоворроқ эмаслар, уларнинг ҳатти-ҳаракатларида изчиллик, тартиб йўқ, деб ўйлайдилар. Улар ҳар бир одам ўзидағи барча ноз-неъматлардан ўзи фойдаланиши, шахсий манфаати учун бошқаларга қарши қурашиши керак, энг бахтли одам шу қурашда душманларни енгиди чиққан одамдир, деб ўйлайдилар.

Мана шу (сабаб)ларнинг ҳаммаси туфайли кўпчилик шаҳарларда жаҳолатдаги шаҳарлар аҳолисининг қарашларига хос фикр-АҚИДАлар келиб чиқади. Баъзилар, одамлар ўртасида табиий ёки ихтиёрий боғланишлар йўқ, ҳар бири одам ўз манфаати учун бошқаларнинг манфаатига зарар етказиши, бири бошқасига бегона бўлиши зарур, мабодо улар бирлашсалар ҳам зарурат, мажбурият туфайли бирлашадилар, ўзаро муросага келишсалар ҳам фақат бири ғолиб чиқиб, бошқалари мағлуб бўлганида келишадилар, деб ўйлайдилар. Бунда улар ташқаридан таъсир этувчи бир куч тазиқида ўзаро келишувга мажбур бўладилар, агар ана шу куч йўқолса келишув ҳам йўқолади, яна бегоналашув пайдо бўлади ва улар тарқалиб кетадилар. Инсониятга хос ҳайвоний ақидалардан бири мана шу ақидадир.

Бошқа баъзилар эса, одамлар айрим ҳолда яшаганларида ёрдамчилар ва хизматчиларсиз ўзларининг ҳаётий эҳтиёжларини қондиролмагани учун, шуларнинг ғамхўрлигисиз яшай олмаганлари учун бирлашиб яшаш фойдалидир, деб ўйлайдилар.

Баъзилар фикрича, бундай бирлашув мажбурлаш, зўрлик билан амалга ошади, ёрдамчиларга эҳтиёжи бор одам бошқа одамларнинг бир гуруҳини ўзига бўйсундиди ради ва ўша гурухни ўзи учун ишлатади. Ўша одам худди шу гуруҳ ёрдамида бошқа гуруҳларни ҳам ўзига бўйсундиди. Бу ҳолда ёрдамчи унга тенг эмас, балки го-

либ олдидағи мағлуб ҳолатидадир. Чунончи, ким жисман ва қуроллари билан бошқалардан кучли бўлса ўша бошқа бир одамни ўзига бўйсундиради ва унинг ёрдамида яна бошқа одамни ёки бир гуруҳни бўйсундиради ва шулар ёрдамида яна бошқа гуруҳларни бўйсундиради. Оқибатда ана шу одамда муайян миқдордаги ёрдамчилар пайдо бўлади ва улар турли мавқеларга эга бўладилар. Ўша одам ўзига етарли миқдорда ёрдамчиларини тўплаб олгач, уларни ўз хоҳиш-истакларининг қуролига айлантиради.

Бошқа баъзилар ўйлашича, одамлар орасида муайян боғланиш меҳр-оқибат ва келишув бор, аммо улар бу боғланиш, келишув замирида нималар ётишини турлича тушунадилар. Баъзилар инсонлар умумийлиги (жамоа бўлиб яшаш) нинг сабаби уларнинг бир аждоддан тарқалганида деб билишади. Яъни, бир аждодга мансуб (кўпчилик) одамларнинг биргалашиб, ўзаро келишиб, бир-бирига ёрдамлашиб яшашларидан мақсад, шу йўл билан бошқа аждод вакилларини енгиз учун ва улардан енгилмаслик учундур. Одамлар (турли аждодлардан) келиб чиқишилари туфайли бир-бирлари низолашадилар ва ёвлашадилар. (Қариндош-уруғлар учун) умумий бўлган аждод-бобокалонларига кимки яқинроқ турса алоқалари кучлироқ, шажара атрофидаги шох-бутоқларга тааллуқли авлодларнинг алоқалари кучсизроқ бўладилар. Энг узоклари эса яқинлиги йўқолиб борди-келди ўрнига ўзаро адоватлашиб яшашлари мумкин. Ташки зарурат туғилганида, масалан тасодифий фалокат келиб қолганида ёв ҳужум қилганида улар ёвга қарши қурашишлари ўзларини ҳимоя қилишилари учун катта гуруҳларга бирлашадилар.

Баъзилар ўйлашича, одамларнинг ўзаро боғлиқлиги замирида қабила, уруғлик муносабатлари ётади, бир қабиланинг эркаклари бошқа қабиланинг қизларига уйланадилар, нариги қабиланинг эркаклари эса бу қабиланинг қизларига уйланадилар — демак, қариндош-уруғчилик вужудга келади. Баъзилар ўйлашича яна энг биринчи ҳукмдор ўзига бўйсунган (қабила ва уруғ)ларни бирлаштиради ва шу билан ғалабага эришиб, жаҳолатдаги шаҳарлар ёқтирадиган бирор баҳт-саодат (масалан, моддий бойликлар)ни қўлга киритади.

Айримлар ўйлашича, одамларнинг ўзаро боғланишлари бирор қасам, битим ва ўзаро иттифоққа асосланади. Бунда ҳар бир шахс (шу иттифоқдаги, битимдаги) бошқа одамларга қарши чиқмасликни, уларни ташлаб кет-

масликини, енгилмасликини ва ғалаба қозониш учун биргалиқда жанг қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Яна баъзилар ўйлашича, одамлар ўртасидаги боғланиш робиталари шу одамларнинг хулқатвори, табиати, феъли ва тишининг умумийлигина асосланади. Ҳар бир халқ ўзига хос мана шундай хусусиятларга эга. Шу туфайли ҳар бир халқ вакиллари бошқа халқ вакилларига аралashiб, қўшилиб кетмаслиги керак. Чунки, турли халқлар худди ана шу хусусиятлари билан фарқланиб туради.

Бошқалар ўйлашича, одамларнинг ўзаро боғлиқлиги уйлари, умуман яшаш жойларининг умумийлигига асосланади. Ҳар уйдаги одамлар ўзаро яқин алоқаларда бўладилар, яна улар бир кўчада яна бир маҳаллада яшайдилар. Шу туфайли одам аввало қўшниси билан яқин бўлади. Яна у худди шу қўшниси билан бир кўчада, бир маҳаллада, бир шаҳарда ва ниҳоят шу шаҳарни ихтиво этган бир юртда яшайди.

ИЛМЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ТҮҒРИСИДА (ИХСО АЛ-УЛУМ)

**ФАЛСАФИЙ ИЛМЛАРНИ КЕЛТИРИБ ЧИҚАРГАН САБАБЛАР,
БУ ИЛМЛАРНИНГ ТАРТИБИ ВА УЛАРНИ ҮРГАНИШ
ТҮҒРИСИДА**

І БОБ

Билки, (оламда) субстанция (жавҳар) ва акциденция (жавҳар бўлмаган, ораз) ҳамда субстанция, акциденцияни яратувчи марҳаматли ижодкордан бошқа ҳеч нарса йўқдир.

Акциденцияни беш сезги ҳис этади, улар ўртасида ҳеч қандай восита йўқдир, масалан, кўриш ўзича рангни ҳис этади, шу билан у оқ ва қорани бир-биридан фарқ қиласи; эшитиш ўзича баланд ҳамда паст овозларнинг фарқини сезади; таъм-маза сезгиси турли таъмларни қабул қиласи, ширин ва аччиқ таъмларнинг фарқини ажратади; тери сезгиси предметларнинг ҳолатини сезади ва уларнинг юмшоқ ёки қаттиқлик ҳолатини фарқ қила олади.

Субстанцияни фақат ақл қабул қиласи ва бунда акциденция ақл учун воситачи бўлиб хизмат қиласи. Ақл ранглар остида шу рангга эга бўлган нарса борлигини, овоз кетида овози келаётган нарса мавжудлигини билади, ақлнинг бошқа сезгилар билан муносабати ҳам шунинг кабидир.

Сўнг мен субстанция ва акциденциядан қандай қилиб илмларнинг келиб чиққанлиги ва қандай қилиб улар мустақил равишда мавжуд әканликларини исботлашга ўтаман.

(1) Сонлар тўғрисида илмни келтириб чиқарган сабабларни билиш ҳақида сўз.

Мен тасдиқлайманки, бирликлардан вужудга келувчи сапоқсиз ва жуда кўп миқдорни ташкил қилувчи сон субстанциянинг турли усуллар билан қисмларга ажралиши ва унинг турли бўлаклардан иборатлиги натижасида келиб чиққандир. Субстанция ўз табиати жиҳатидан чексиз даражада бўлакларга ажралиб кета олишлиги

сабабли, сон ҳам ўз табиати жиҳатидан чексиздир. Сон тўғрисидаги илм — бу субстанция бўлакларини бир-бира ги кўпайтириш, бирини иккинчисига бўлиш, бирини иккинчисига қўшиш, бирини иккинчисидан айриш, агарда бу бўлакларнинг негизи бўлса, негизини топишга ва уларнинг мувозанатини аниқлашга қаратилган илмдир. Соннинг қандай келиб чиққанлиги, унинг вужудга келиши ва кўпайиши уни мустақил мавжудлик даражасига олиб келган, имкониятдан воқеликка ҳамда йўқликдан борлиққа айлантирган сабаб нимадан иборат эканлиги юқорида айтилганлардан аниқ кўриниб турибди. Бу илмни юонон донишмандлари арифметика деб атайдилар.

(2) Ўлчаш тўғрисидаги илмни келтириб чиқарган сабабларни билиш ҳақида сўз.

Мен тасдиқлаб айтаманки, субстанция, юқорида айтилганимиздек, кўп бўлакларга ажрала бошлагандан сўнг, бу бўлакларнинг ҳар бирига маълум фигура (қиёға) шаклини берди ва маълум тартибда жойлаштира бошлади.

Шундай қилиб, доиралар, уч бурчаклар, тўрт бурчаклар, беш бурчаклар вужудга келди, шу йўсинда фигуранлар бўлинган субстанция бўлаклари асосида вужудга келган сонларнинг тартибига биноан чексиз равишда кўпая борди. Шундай қилиб, бу бўлакларни ўзида бириткирган фигуранларни била оладиган илмга муҳтоҷлик туғилди. Бу илм туфайли биз фигуранларни солиштириб кўриб, уларнинг умумий ўлчовларини тона оламиз; бу илм туфайли бирор фигуранинг бошқасига ўҳшашлигини аниқлаймиз; бу илм туфайли қайси фигура қайсисининг ичига киришлиги ва қайсисини ўз ичига олишилиги ҳамда фигуранинг, шунингдек, бошқа хоссаларини била оламиз. Бу илм ўлчов илмидир. Демак, ўлчовчи илм — бу шундай илмки, унинг ёрдамида биз ўлчовни биламиз ва чизиқларни, жисмлар юзаспни ва жисмларни ўзаро таққослаб кўра оламиз. Бу илм юончча геометрия дейилади. Шундай қилиб, ўлчов тўғрисидаги илмнинг қандай қилиб келиб чиққанлиги, унинг қаердан вужудга келгани, уни имкониятдан воқеликка, йўқликдан борлиққа айлантирган сабабларнинг нимадан иборат эканлиги юқорида гилардан маълумдир.

(3) Юлдузлар ҳақидаги илмни келтириб чиқарган сабабларни билиш ҳақида сўз.

Мен тасдиқлайманки, субстанция ўз табиати билан ҳаракатдадир ва бу ҳаракат уч турга бўлипади, хусусан тез ҳаракат, секунд ҳаракат ва ўртанча ҳаракат. Бундан субстанция ҳаракатларини ва бу ҳаракатларни солишти-

рувчи ўлчовни билишга қаратилган илмга эҳтиёж туғилди: бу осмон ҳаракати тўғрисидаги илмдир. Бу илм түфайли биз планеталарнинг йўлини, ўз осмонларида рўпара туришларини, уларнинг ҳаракати, чекинишлари ва тўхташларини билиб оламиз. Лекин биз буларни олдинги икки илм — арифметика ва геометрия ёрдамидагина била оламиз, бу илмларсиз бундай билимга эришиш қийингина эмас, балки мумкин ҳам эмасдир. Юнонлар бундай илмни астрономия деб юритадилар.

(4) Мусиқа илмини келтириб чиқарган сабабларни билиш ҳақида сўз.

Мен тасдиқлайманки, субстанция ҳаракатга эга бўлгандан сўнг овозга ҳам эга бўлди ва бу овоз уч турга бўлинади, хусусан, баланд, паст ва ўртанча. Бундай овозлар ҳақида бизга номаълум бўлган нарса қолмаслик даражада баланд, паст ва ўртанча овозларни билишга қаратилган илмга эҳтиёж туғилди. Бу овозлар тўғрисидаги илмдир.

Бу илм шу маънода фойдалики, у ўз мувозанатини ўйқотган (одамлар) хулқини тартибга келтиради, мукаммалликка етмаган хулқни мукаммал қиласди ва мувозанатда бўлган (одамлар) хулқининг мувозанатини сақлаб туради. Бу илм ташанинг саломатлиги учун ҳам фойдалидир, чунки тана касал бўлса, руҳ ҳам сўлади, тана тўсиққа учраса, руҳ ҳам тўсиққа учрайди. Шунинг учун овозларнинг таъсири билан руҳни соғайтириш ёрдамида тана соғайтирилади, руҳ эса ўз кучларининг тартибга солиниши ва ўз субстанциясига мослаштирилиши орқали соғаяди. Бу илмнинг уч асоси бордир: банд, мелодия (оҳанг) ҳамда кўй ва бошқа аъзолар ҳаракати. Банд ақлий тушунчаларни маълум тартиб-тенглиқка келтириш учун кашф қилинган, мелодия паст ва юқори овозларни маълум тартиб-тенглиқка солиш учун кашф этилгандир, бу ҳар икки асос эшитиш сезгисига бўйсунади. Қўл ва (баданинг) бошқа аъзолари ҳаракати кўриш сезгисига бўйсунган; улар шундай ва ўзаро тақдослаб кўриш лозим бўлган шунга ўхшаш ҳаракатларни банд ва овоз билан мослаштириб турish учун яратилгандир. Қўл ва (бадан) аъзоларининг ҳаракати ҳақидаги илм бу икки муҳим сезгига, яъни эшитиш ва кўришга бўйсунади. Шундай қилиб, мусиқа илмининг қаердан ва қандай қилиб келиб чиқсанлиги аниқланади.

Бу билан педагогик, яъни тарбияловчи илмлар деб атaluвчи илмлар тугайди. Юқорида (кўрсатилиб ўтилган) тўрт илм шунинг учун ҳам тарбияловчи илмлар деб атладики, улар бу илмларни ўрганувчини тарбиялайди, уни

янада нағис қиласи ва унга сўнгги илмларни ўрганишнинг йўл-йўриқларини кўрсатади.

(5) Табиатшунослик илмини келтириб чиқарган сабабни билиш ҳақида сўз.

Мен айтаманки, субстанция баъзан қизаради, баъзан оқаради, баъзан узаяди, баъзан қисқаради, баъзан кўпаяди, баъзан камаяди, баъзан туғилади (баъзан ўлади), баъзан касал бўлади, баъзан соғаяди — шундай экан (субстанциянинг) бу ўзгаришларини кўрсатиб бера оладиган илмга эҳтиёж туғилади. Бу илм бизга бундай ўзгаришларни, уларнинг қандайлигини, омиллари ва сабабларини кўрсатиб беради. Бу илм ёрдамида биз агарда истасак заарли натижаларнинг олдини оламиз ёки заарли натижаларни кучайтира оламиз. Бу илм табиат тўғрисидаги, яъни ҳаракат ва ўзгаришлар тўғрисидаги илмдир.

Унинг келиб чиқишини қидирадиган бўлсақ, биз тўрт унсур, хусусан — олов, ҳаво, сув ва тупроқ мавжудлигиши аниқлаймиз. (Бу тўрт стихия) ой доираси остидаги субстанциянинг массасини ташкил қиласи; уларнинг сифатлари тўртта, хусусан — иссиқ, совуқ, намлик ва қуруқлик — булар субстанциянинг акциденциясини вужудга келтириб, ҳаракат ва ўзгаришини келтириб чиқаради (яъни ҳаракат ва ўзгаришда бўлади).

Бу тўрт негиздан олдинги тўрт педагогик (тарбиявий) илмлар билан бир қаторда ой остидаги дунёга оид бўлгани илм вужудга келди.

Или: донишмандларининг кўрсатишларича, бу илм саккиз қисмдан иборатдир: булар прогностика (яъни обҳаво илми), медицина, физикадан келиб чиқувчи нигромантия, образлар ҳақидаги илм, агрикультура, навигация, нарсаларнинг бирини иккинчисига айлантириш тўғрисидаги илм бўлган алхимия ва ойпалар тўғрисидаги илм.

Табиат тўғрисидаги бу илм педагогик илмларга нисбатан бой ва кенгdir. Бу илм энг кенг илм бўлиб, ўзидан олдин келувчи илмларга муҳтождир. Ўз фазилатлари ва ўрганиши тартиби жиҳатидан, хусусан, прогностика ва медицинани алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Олдинги илмларни эгалламай туриб, ҳеч ким бу илмларга ёндоша ооломмайди ва уларни тўлиқ ўргана олмайди.

Ой ости дунёдаги мутлақ субстанциянинг барча акциденцияларини билиш ҳамда кўпайиш ва камайиш асосида шакллари ўзгарувчан субстанция массасини тўлиқ билиш (табиат тўғрисидаги) бу илм билан тугайди.

Энди олий субстанциянинг массаси тўғрисидаги илм

қолди, холос, чунки унинг (яъни олий субстанциянинг) жойлашуви ва акциденцияларини юқорида кўрсатилган илмлар ўрганади: олий субстанция деганда, мен табиий ҳаракат билан ҳаракатланувчи ва айланувчи сферани тушунаманки, бу сфера марҳаматли худонинг қудрати, донолиги ва иродасига кўра бу дунёнинг тузилишига ёрдам беради.

Табиат тўғрисидаги илминг қандай ва қаердан келиб чиққаллиги юқоридагилардан маълумдир.

(б) Худони билиш тўғрисидаги илм бўлмиш илоҳиётни келтириб чиқарган сабабни билиш ҳақда сўз.

Мен тасдиқлаб айтаманки, биз юқорида эслаб ўтган ва моҳиятини кўриб ўтган олий субстанция бизни унинг массаси ва унинг ўзини ўрганишга олиб келади. Шундай қилиб, осмон субстанцияси ва унинг ичидаги субстанциялар, хусусан, юлдузлар, уларнинг жойлашувидаги тафовутлар ва тенгсизлик ўлчовлари ҳақидаги илм вужудга келди. Табиат ҳақидаги илм шу йўсинда келиб чиқди.

Шундан сўнг, бу субстанциянинг ижодчисл борми ёки уни ижодчисиз ҳам тасаввур этиш мумкинми, у абадийми деган масалаларга ҳамда мұҳокама юритишда машқ қилмаган, илмларни ўргаимаган, табиат ҳақидаги илмни ҳам, мантиқий асослашни ҳам билмайдиган одамлар тасдиқлаганидек, бу субстанциядан олдин ҳам, сўнг ҳам ҳақиқатда ҳеч нима йўқми, унинг боши ҳам, охири ҳам йўқми деган масалаларга ўтамиш. Бу масалаларни ўрганиш худони билишининг ҳамма (худо) томонидан субстанция ва акциденциянинг яратилганлигига иқор бўлишининг сабаби бўлади. Бундан худо мавжудотига олиб келувчи ва уни билишга ундовчи фикр келиб чиқади, чунки у бордир. Бу илм табиатдан юқори турган илм — метафизика ёки илоҳият илми деб юритилади. Бу илм барча илмларнинг якуни ва охиридир. Ундан сўнг бирор нарсани текширишнинг заруриятни қолмайди, бу ҳар қандай тадқиқотнинг мақсадидирки, бундай тадқиқот осойиштадик ҳолатига келади.

Юқоридагилардан илоҳиёт илмининг қандай вужудга келганилиги ва келиб чиққанлиги маълум бўлади. Шунингдек, ундан олдин келувчи бошқа илмларнинг ҳам қаердан келиб чиққанлиги маълумдир. Маълумки, улар сезгилар орқали қабул қилинувчи ва ақл орқали охиригача билинувчи субстанция ва у билан бирга бўлувчи акциденцияларнинг жойлашуви муносабати билан вужудга келгандир.

II БОБ

Юқорида айтганларимизнинг ҳаммасини, фикрни қандай ифодалаш, қандай таълим бериш ва қандай таълим олиш (масалаларида) мавҳумлашган ҳолда умумий муҳокама ёрдамида топдик. Қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш (масаласи)га келганимизда, бу ҳақдаги илмларнинг энг биринчиси, жисмларга, яъни субстанция ва акциденцияларга исм берувчи тил ҳақидаги илмдир деб тасдиқлайман.

Иккинчи илм грамматикадир: у жисмларга берилган исм (ном)ларни қандай тартибга солишини ҳамда субстанция ва акциденциянинг жойлашишини ва бундан чиқадиган натижаларни ифодаловчи ҳикматли сўзларни ва нутқни қандай тузишни ўргатади.

Учинчи илм логикадир: у маълум хulosалар келтириб чиқариш учун логик фигуralарга биноан қандай қилиб дарак гапларни жойлаштиришни ўргатади, бу хulosалар ёрдамида биз билинмаган нарсаларни билиб оламиз ҳамда нима тўғри ва нима ёлғон эканлиги ҳақида ҳукм чиқарамиз.

Тўртинчи илм шеърият илми (поэтика)дир: у нутқларни (яъни сўзларни) фазилат ва изчиллигига қараб қандай тартибда жойлаштиришни, яъни (сўзларни) мутаносиблиги ва турогига қараб, масалац, тўрттадан, олтигадан ёки саккизтадан жойлаштиришни ўргатади. Бу сонлар (яъни 4, 6, 8 тадан бўлиши) якунловчи ва бу мақсад учун энг муносиб сонлардир.

Шунинг учун ҳам қунт билан қузатиб муҳокама қилгинки, токи бу руҳингни донолик лаззатидан тоттиришга, ҳақиқатга муҳаббатингни қўзғотишга боис бўлспи, чунки агар худо истаса, шу йўл билан сен айрим яширин ва ўзинг учун баҳт келтирувчи нарсаларни тушуниб олурсан.

III БОБ

Мулоҳазаларимизнинг якуни спфатида яратилган нарсаларда субстанция ва акциденциядан бошқа ҳеч нима йўқлигини қандай қилиб исботлаш мумкинлиги устидага тўхтаб ўтамиз.

Мисол сифатида айтамизки, олма — бу субстанция, унинг қизиллиги эса акциденция, чунки исботлаш умумий характерга эгадир. Демак, мен яратилган нарсаларда олма ва унинг қизиллигидан бошқа ҳеч нима йўқдир, деб тасдиқлайман. Бу исботлашнинг (мазмуни) — барча мавжуд нарсалар ёки ўз зоти билан мавжуд, (ёки ўз зоти билан мавжуд эмас) демакдир. Бу (иккига) бўлиш зиддият орқали бўлиш бўлиб, бунга кўра ўртанча (бирор ҳолни, яъни икки зид томоннинг ўртаси) ни фикр қилиш ва тушуниб олиш мумкин эмас. Ўз зоти мавжуд (нарсалар)ни субстанция (жавҳар) деб аталади, масалан, олма ва шунга ўхшаш барча жисмлар. Ўз зоти билан мавжуд бўлмаган (нарсалар)ни акциденция (ораз) деб атаемиз, масалан, олманинг қизиллиги ва шунга ўхшаганлар. Бундан келиб чиқадики, барча вужудга келтирилган нарсалар ёки субстанция, (масалац, олма) ёки акциденциялар, (масалан, олмадаги қизилликдан иборат бўлар экан). Биз исботламоқчи бўлган фикримиз ана шулардир.

Энди эса нарсаларни ижод этувчи шу нарсалардан ташқарида эканлигини, борлиқни тақдим этувчи ундан фарқ қилишларини, бу (ижодчи) худо эканлигини, субстанция ва акциденцияни яратувчи эканлигини ва ундан бошқа худо йўқ эканлигини исботлаш қолди.

Лекин ёрқин белгилар ва ишонарли гаройиботларнинг мавжудлиги туфайли бу (масала) энг тажрибали одамларга аниқ бўлгашлиги сабабли биз буни исботлаб ўтиromoқчи эмасмиз, чунки бу бизнинг вазифамизга кирмайди.

IV БОБ

Сенга маълумки, беш материя (модда) бордир, яъни тупроқ, сув, ҳаво, олов ва осмон. Осмон ўз табиати билан ҳаракатда бўлганлиги сабабли у қолган тўрт материяни ҳаракатга келтиради, уларни аралаштиради ва қўшади, осмон бўлмаганда эди, улар ҳаракатга келмаган бўлар эди ва ўзаро қўшилмас ҳам эди.

Ой ости дунёдаги субстанция ҳаракат ва бу материяларнинг аралашуви туфайли турли хил фигуralарга эга бўлади; акциденция акциденция билан, шакл шакл билан, фигура фигура билан алмашинади, натижада уч бурчак тўрт бурчак билан алмашади, ер сувга, оқ қорага айланади ва бошқалар. Субстанциянинг ўзи эса ўзгармайди; акциденциянинг субстанцияга ўтиши унинг моҳиятига зарар етказмайди; акциденцияларнинг алмашуви субстан-

пияларни парчалаб юбормайди, фақат уининг акциденцияси парчаланади, холос.

Осмоннинг бешинчи материя эканлигининг исботи шундаки, осмон совуқ ҳам эмас, иссиқ ҳам эмас, нам ҳам эмас, қуруқ ҳам эмас, енгил ҳам эмас, оғир ҳам эмас. Демак, уининг табиати бу тўрт материядан ташқарида экан.

Илмларнинг энг кескин бўлиниши шундан иборатки, улар осмон ҳақидаги илмга, осмон остидаги нарсалар тўғрисидаги илмга ва улардан ташқарида бўлган нарсалар тўғрисидаги илмга бўлинадилар.

Семон қамраб олган, яъни ой ости дунёдаги субстанциянинг массаси олсв, ҳаво, сув ва ердан иборатdir. Бу субстанция доим яхлитdir; фақат уининг тўрт сифатдан, яъни иссиқ ва совуқ, намлик ва қуруқликдан иборат бўлган акциденцияси ўзгаради, холос. Масалаи, озиқовқат шарбати (аста-секин) қонга айланиб, рангини ўзгартиради, аммо ўзи ўзгармай қолаверади; сўнг эса у танага айланади; у ўзи ўзгармай қолаверса ҳам, бошқа фигура қабул қиласди ва бошқа рангга киради. Шунингдек, хурмо дарахти, хурмо данаги ва одам ҳам ўтувчи субстанциядан иборат бўлиб, фақат фигураси ва акциденцияси ўзгаради. Шу сабабдан ой ости дунёдаги субстанция ўткинчи (яъни ўлиб ўйқолувчи) субстанция деб аталади. Осмон субстанцияси эса ўзгармайди. У фақат жойини ўзгартиради, холос. Кўп миқдордаги фигура ва шаклларни қабул қилмайди. Осмон массасининг бу ўткинчи субстанция массасидан ташқарида эканлиги шу тартибда исботланади.

Булардан (яъни осмон ва ой ости субстанциясидан) ташқарида мавжуд бўлган нарса массага ҳам, материяга ҳам, акциденцияга ҳам эга эмас, у субстанциядан ҳам, акциденциядан ҳам ажралган (мустақил); бу фақат марҳаматли ва барча зотлардан олпий бўлган худодир.

ФОРОБИЙ ҲИҚМАТЛАРИ

Инсон яхши тарбия кўрмаган ва турмушда тажриба орттирмаган бўлса, у кўп нарсаларни назарга илмайди ва улардан жирканади.

* * *

Ҳар кимки илм-ҳикматни деса, уни ёшлигидан бошласин, соғсаломатлиги яхши бўлсин, яхши ахлоқ ва одобли бўлсин, сўзининг уддасидан чиқсин, ёмон ишлардан сақлансан, хиёнат, макр ва ҳийладан узоқ бўлсин, диёнатли бўлсин, барча қонун-қоидаларни билсин, билимдон ва потиқ бўлсин, илмли ва доно кишиларни ҳурмат қилсин, илм ва аҳли илмдан мол-дупёсини аямасин, барча реал, моддий нарсалар тўгрисида билимни эгалласин.

* * *

Ақлли деб шундай кишига айтамизки, унда ўткир зеҳн-идрок бўлиши билан бирга фазилати ҳам бўлсин. Бундай киши ўзилинг бутун қобилияти ва идрокини яхши ишларни амалга оширишга, ёмон ишлардан ўзини сақлашшга ва тортишга қаратган бўлмоги лозим. Шундай одамнингина ақлли ва тўғри фикр юритувчи деб аташ мумкин.

Ақлли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, ўткир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишда зўр истеъмолга эга: ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Бундай кишиларни оқил дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топиш учун зеҳн-идрокка эга бўлганларни ақлли деб бўлмайди, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим.

* * *

Дунёда сабаблари жуда ҳам узоқда бўлган ва шунинг учун ўрганилмаган ҳодисаларнинг мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Одамлар бундай ҳодисаларни таофида вақе бўлган номаълум, лекин мумкин бўладиган ҳодиса деб биладилар. Масалан, қуёш нури нам ер устидан йўналса, ундан кўп буг кўтарилади, булутлар вужудга келади ва ёмғир, ҳаво бузилади, тирик жисмлар чириб парчаланади, айримлари ўлади.

* * *

Табиблиқ касбининг мояси — инсон тани ва унинг аъзосидир. Унинг мақсади шу аъзолар учун керакли бўлган соғломликни ҳосил қилиш ва уларни касал бўлишдан сақлашдир.

Табиблиқ учун зарур бўлган фаолият агар киши sog экан, унинг соғлигини давом эттиришдир, агар у касал бўлса, соғлигини тиклашдир. Бу ишни асбоб ва воситаларсиз амалга ошириш мумкин эмас. Табиблар соғлиқни, касалликнинг турларини аниқлайдилар ва шу касалликларнинг ҳар бири учун дори-дармон топадилар.

Табиблиқ ҳунари етти турли билимни ўз ичига олади:

- 1) инсон аъзоларини айрим-айрим ўрганиш;
- 2) саломатлик ҳолати ва турларини, уларнинг таъсирланиши, ўзгаришини билиш;
- 3) турли касалликларнинг сабаблари ва улар билан боғлиқ бўлган тасодифий ҳодисаларни ўрганиш;
- 4) саломатлик ва касалликнинг белгилари, сабаблари, далиллари ҳам бутун баданда, айрим аъзода кўринадиган касаллик аломатларини ўрганиш ва билиш;
- 5) содда ва мураккаб дориларни билиш ва табиблиқ ҳунарида ишлатиладиган асбобларни ўрганиш ва ишлата олиш;
- 6) соғлом баданда саломатликни сақлаш учун зарур бўлган қонун-қоида, ҳаракатларни ўрганиш ва билиш;
- 7) баданда соғлиқ-саломатликни тиклаш учун зарур бўлган қонун-қоида ва шу ҳаракатларни билиш.

* * *

Мавжудот ҳақидаги билим қўлга киритилса, шу ҳақида таълим берилса, мавжудотдан бўлган нарсанинг зоти билинса, нарсанинг маъноси тушупилса, ишончли далил-хужжатлар асосида шу нарса ҳақида мияда бир турли

ишонч ва тасаввур пайдо бўлса, мана шу маълумотга до-
пр фаний фалсафа деймиз...

Фалсафа билими очиқ-оидин ишончли далил-ҳужжат-
ларга эга бўлади. Одамлар фалсафа йўли билан исбот
этилган мавжуд парса ҳақида тўла ишонч ва қаноатга
эга бўладилар.

...Файласуғнинг хулқ-автори, ахлоқи ҳам ўз касбига
лойиқ бўлиши керак. Шунингдек, ўз халқининг раъйини
ва ўз халқида бўлган энг яхши урғ-одатларни қат-
тиқ тутган бўлиши керак.

...Файласуғ бўлмоқчи бўлган одам ўз ахлоқи ва хис-
латлари билан бу айтилган шартларга жавоб бера олса,
шундан кейин у фалсафа билимини ўрганишга ва уни
бошқаларга ўргатишга киришуви мумкин.

* * *

Энди инсоннинг касб-ҳунар ва санъатдаги фазилати-
га келсак, бу фазилат туғма эмасdir, акс ҳолда унинг
фикрий фазилатида мутлақо куч ва улуғлик бўлмас эди.
Агар касб-ҳунар фазилати туғма бўлганда, подшоҳлар
ҳам ўзлари истаб ва ҳаракат қилиб эмас, балки подшоҳ-
лик уларга фақат табиий равишда мусассар бўлган, та-
биат талаб қилган тиббий мажбурият бўлиб қолар эди.
Назарий ва буюк фикрий фазилат, улуғ туғма фазилат
ва улуғ (касб-ҳунар) фазилати одат-малака бўлиб қолган
одамда бу фазилатлар иродани ҳосил қилишнинг ва одат-
га айлантиришнинг сабаби бўлади. Бундай одамлар чек-
сиз ва жуда кучли табиат ва ирода эгалари дилорлар.

Агар инсонда мана шундай гўзал хусусиятлар ёки
фазилатлар бирлашса, уйғулашса, шундан сўнг у ўзи-
дагидек гўзал фазилат ва иродани халқлар ва шаҳар
аҳилларида ҳосил қилиш йўлини ўрганиши керак. Лекин
халқлар ва шаҳар аҳилларида ахлоқ, одоб, расм-руsum,
касб-ҳунар одат ва иродани ҳосил қилиш учун инсондан
зўр куч ва қудрат талаб қилинади. Бу икки йўл билап,
яъни таълим ва тарбия йўли билан ҳосил қилинади.
Таълим деган сўз халқлар ва шаҳарликлар ўртасида
назарий фазилатни бирлаштириш, тарбия эса шу халқ-
лар ўртасидаги туғма фазилат ва амалий касб-ҳунар
фазилатларици бирлаштириш деган сўздир.

Таълим сўз ва ўргатиш билангина бўлади. Тарбия эса
амалий иш ва тажриба билан ўрганишdir, яъни шу халқ,
шу миллатнинг амалий малакалардан иборат бўлган иш-
ҳаракатга, касб-ҳунарга берилган бўлишидир. Агар улар
иш, касб-ҳунарга берилган бўлсалар, касб-ҳунарга қизиқ-

салар, шу қизиқиши уларни бутунлай касб-ҳунарга жалб этса, демак, улар касб-ҳунарнинг чинакам ошиғи бўладилар.

Мақсадни амалга оширишда жаҳд ва ғайрат мўлжаллапган ишни бажаришила зўн таъсирга эгалди. Назарий билимларни ё устозлар, ёки ҳикматлар ўргатадилар.

* * *

Ёшлар юқорида айтиб ўтилган нарсалар: касб-ҳунар, иш тажриба, жаҳд ва ғайратга эга бўлганлари ва шу нарсаларни ўз вужудларида сингдирганларидан сўнг, уларни аста-секин эгаллай борадилар ҳамда юқорида айтиб ўтилган фазилатларни аниқлаб бориб, назарий билимларнинг ҳаммасида мантиқий фикрлаш йўлини ишлатишга одатланадилар. Шу тартибда болаларга ўргатиш йўли билан улар камолга етгунча ана шу фазилатлар аниқланади ва тарбия қилинади.

* * *

Амалий фазилатлар ва амалий санъат (касб-ҳунар)лар ва уларни бажаришга одатланиш масаласига келганда, бу, одатда, икки йўл билан ҳосил қилинади: булардан биринчиси — қаноатбахш сўзлар, чорловчи, илҳомлантирувчи сўзлар ёрдамида ҳосил қилинади, малакалар вужудга келтирилади, одамдаги ғайрат, қасд-интилиш ҳаракатга айлантирилади.

Иккичи йўл (ёки усул) — мажбур этиш йўли. Бу усул гапга кўнмовчи қайсар шаҳарликлар ва бошқа саҳройи халқларга нисбатан ишлатилади. Чунки улар ўз истакларича сўз билан ғайратга кирадиганлардан эмаслар. Улардан бирортаси назарий билимларни ўрганишга киришса, унинг фазилати яхши бўлади. Касб-ҳунарларни ва жузъий санъатларни эгаллашга итилиши бўлмаса, бундай одамларни мажбур этмаслик керак. Чунки шаҳар халқларига тарбия беришдан мақсад — уларни фазилат эгаси қилиш ва санъат аҳлларига айлантиришdir.

* * *

Дарҳақиқат, ҳар бир моддий нарса, сўзсиз, ўз вужудига, ўзига хос бўлган мартаба энг юксак камолотга эришиш учун борлиққа келган. Инсонга хос бўлган бу камолатнинг номи энг етук баҳт-саодат деб аталади. Бу баҳт-

саодат шу юқсак камолотга эришиш йўлида бўлгап ҳар турли жузъий нарсаларни ўзида бирлаштиради. Жузъий нарсалар энг етук баҳт-саодатга олиб борувчи фазилатли санъат (касб-ҳунар)лардир. Ҳалқлар ва шаҳар аҳлари-ни тарбиялаш учун касб-ҳунарни эгаллашга ва камолатга эришишга ўз ихтиёрларича ҳавас билан интилган кишилар ҳақиқий фазилат эгалари, ҳақиқий санъат аҳлариdir.

Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўршадилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди.

* * *

Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос инсонийликдир, шунинг учун ҳам, одамлар инсоният турқумига кирганликлари туғайли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.

* * *

Ўзида ўн икки түгма хислатни бирлаштирган кишигина ахлоқли одам бўла олади:

(биринчидан), бундай одамнинг барча аъзолари шу даражада мукаммал тараққий этган бўлиши зарурки, у бу аъзолари билан бажармоқчи бўлган барча ишларини осонлик билан амалга ошира олсин;

(иккинчидан), барча масалани, муҳокама ва мулоҳазани тездан ва тўғри тушуна оладиган, унинг маъносинианглай оладиган, сўзловчининг мақсади, айтилган ғикрининг чинлигини тезда пайқай оладиган бўлсин;

(учинчидан), хотираси жуда бақувват бўлсин, кўрган-эшигтан, сезган нарсаларининг бирортасини ҳам эсидан чиқармай, ёдида сақлаб қоладиган бўлсин;

(тўртинчидан), зеҳни шу даражада тез ва ўткир бўл-

сипки, бирор нарсанинг аломатини сезниши билан бу аломат нимани билдиришларини тездан билиб олсин;

(бешинчидан), сўзлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини равон ва равшан баён эта олсин;

(олтинчидан), билиш ва ўқишига муҳаббати бўлсин, ўрганмоқчи бўлган билимини чарчашини сезмасдан осонлик билан ўзлаштира олсин;

(еттинчидан), овқатланишда, ичимлик истеъмол этишда очкўз бўлмасин, табиати қимор ўйинларини ўйнашдан узоқ бўлсин ва улар келтирадиган хурсандликдан жирканадиган бўлсин;

(саккизинчидан), ҳақиқатни ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган бўлсин, ёлғон ва ёлғончиларга нағрат билан қарайдиган бўлсин;

(тўққизинчидан) руҳининг ғурури ва вижданини қадрлайдиган бўлсин, унинг руҳи ўз табиати билан паст ишлардан юқори ва олижаноб ишларга ишлатиладиган бўлсин;

(ўнишчидан), дирҳам, динор ва шу каби турмуш буюмларига жирканиш билан қарасин;

(ўн биринчидан), ўз табиати билан адолатни севадиган ва адолат учун курашувчиларга, адолатсизликка, жабр-зулм ўтказувчиларга нағрат билан қарайдиган бўлсин, ўз одамлари ва бошқаларга адолатли бўлсин, гўзал ва яхши ҳисобланган нарсаларни барчага тақдим этган ҳолда одамларни адолатга тарғиб этадиган, адолатсиз оқибатларини йўқотадиган, уларга йўл қўймайдиган бўлсин;

(ўн иккинчидан), адолатли бўлсин, аммо қайсар бўлмасин, адолат олдида қайсарлик қилиб, ўзиблармонликка берилмасин, лекин ҳар қандай адолатсизлик, пасткашлик олдида лафзли бўлсин, ўзи зарур деб билган нарсасини амалга оширишда қатъийлик кўрсатсин, қўрқмас, жасур бўлсин, қўрқиши ва ожизликни билмасин.

Ҳақиқий баҳтга эришиш мақсадида ўзаро ёрдам қилувчи кишиларни бирлаштирган шаҳар — фазилатли шаҳардир, баҳтга эришиш мақсадида бирлашган кишилар жамоаси — фазилатли жамоадир.

Баҳтга эришиш мақсадида ўзаро ёрдам берган халқ — фазилатли халқдир. Шу тартибда барча халқлар баҳтга эришиш учун бир-бирларига ёрдам берсалар, бутун ер юзи фазилатли бўлади.

* * *

Одамзод ибтидосидан бўлмиш қувватлар, масалан, сўзлаш қуввати, танлаш қуввати, хаёл қуввати, сезиш қувватлари дидир. Булардан сўзлаш қуввати шундай қувватки, унинг ёрдамида инсон билим ва ҳунар эгаллайди, унинг ёрдамида хулиқ-авторидаги хунук ва гўзал ҳаракатларни ажратади ва бажарилиши зарур бўлган бўлмаган ишларни адо этади, шу билан бирга заарли ёки фойдали нарсанни, лаззатли ва аччиқ нарсаларни фаҳмлайди.

Танлаб олиш хосиятига келсак, бунинг ёрдамида инсон бирор нарсанни истайди ёки ундан қочади, унга берилади ёки ундан жирканади, ундан таъсирланади ёки тортинаади. Бунинг натижасида нафрат ва муҳаббат, дўстлик ва душманлик, қўрқинч ва қўрқмаслик, газаб ва розилик, шаҳват ва миннатдорлик каби ҳис-туйғуга оид ҳолатлар пайдо бўлади. Хаёл этиш хосияти эса ҳис этилган, сезилган нарсалар кўздан йўқолгандан кейин унинг шакли ва қиёфасини хотирада сақлаб қолишидир. Ўйқу ёки уйғоқлик пайтларида бу қиёфаларнинг қўшилиб кетиши ёки бўлинниб, ажралиб кетиши натижасида уларнинг баъзилари чин ва баъзилари ёлғон бўлади.

Ҳис этиш (сезиш маъносида.—М. X.) хусусиятларининг фаолияти беш хилдир (кўриш, эшитиш, ҳид сезиш, таъм-маза билиш ва тери сезгиси,—М. X.). Таъм билиш сезгиси билан инсон ширин ва аччиқни бир-биридан ажратади, аммо гўзаллик билан хунукини, зарар билан фойдани ажратади олмайди.

Инсон баҳт-саодат нимадалигини тушунган бўлса-ю, унга эришишни мақсад қилиб олмаса, гоя ва хоҳишига айлантирган бўлса, унга нисбатан озгина бўлса-да, шавқ ва завқ сезмаса, истак ва мулоҳазасини, куч ва қувватини бошқа нарсаларга сарфласа бу қилмишлари ёмон ва поўриндир...

Инсонлик мөҳияти ҳақиқий баҳт-саодатга эришув экан, инсон бу мақсадни ўзининг олий гояси ва истагига айлантириб, бу йўлда барча имкониятлардан фойдаланса, у баҳт-саодатга эришади.

* * *

Кишилар жисмоний ва туғма қобилият, куч-қувватда бир-бирларидан ортиқ-кам бўладилар.

Кишилар ўз даражаларида бир-бирларидан ортиқ-кам бўладилар. Бу даража уларнинг касб-ҳунар ва билимларининг ортиқ-камлигига ифодаланади.

Бир жинсдаги касб-ҳунар ва билимларнинг ортиқ-камлигига қараб одамлар маълум хислат — фазилат касб этадилар. Бу фазилатлар кишилардаги истеъмол ва қобилият даражаси етук ва нуқсопли бўлишига боғлиқдир.

Таълим-тарбия аҳллари ҳам билимларининг даражасига қараб бир-бирларидан фарқ қиласидилар, ортиқ-кам бўладилар. Уларнинг баъзи бирларидан кашф, ихтиро қуввати бўлмайди, баъзиларида эса бу қувват камроқ бўлади.

Инсоний вужуддан мақсад — энг олий баҳт-саодатга эришувдир; аввало у баҳт-саодатнинг нима ва нималардап иборат эканлигини билиши, унга эришувни ўзига ғоя ва энг олий мақсад қилиб олиши, бутун вужуди билан мафтун бўлиши керак. Кейин бу баҳт-саодатга олиб борадиган иш-амал ва воситаларнинг нималардан иборат эканлигини билиб олиши зарур. Сўнгра эса баҳт-саодатга эриштирадиган ишларни шахсан бажаришга киришмоги лозим бўлади.

Баҳт-саодатга эришув ва тугма қобилияtlарининг ривожланиши ўз-ўзича бўлавермайди, балки бу масалада қандайдир бир муаллим ёки раҳбарга муҳтоjлиқ туғилади.

Ўзидан бошқаларга раҳбарлик қилиш, уларни баҳт-саодатга эришув даражасига кўтариш ҳам, ҳар кимнинг қўлидан келавермайди. Кимда бирорни баҳт-саодатга эриштириш, зарур бўлган иш-ҳаракат кабиларга руҳлантира олиш қобилияти бўлмаса ва бу иш-ҳаракатни бажара олишга қудратсиз бўлса, бундай одам сира ҳам раҳбар бўла олмайди.

Баъзан раҳбарлар бир шаҳарнинг соҳибкори, шаҳар халқи ҳайтига тегишли ишларда тадбиркор бўладилар. Улар бу йўл-йўриқларни ўтмишда кечган бомтиқлардан ўргапатилар, лекин шу билан бирга, раҳбар келажак учун ўтмишдаги расм-русум, йўл-йўриқларни ислоҳ қилишни лозим ва фойдали топса, турмуш шароити тақозосига қараб уларни ўзгартиради. Шунингдек, ёмон одатларни ўзида ифодаловчи ўтмишни ҳам ўзгартирмоғи керак. Акс ҳолда ўтмишнинг талабларига риоя этиб, унинг

кайфияти сақланса, турмушда ҳеч қандай енгиллик, ўзгариш ва ўсиш ҳам бўлмайди.

* * *

Шаҳар аҳларида вужудга келган баҳт-саодат уларнинг жисмоний ҳаракатлари натижасида қўлга киритилган фазилатнинг ортиқ-камлигига қараб бўлади, улардаги эришилган завқ-лаззатнинг ортиқ-камлиги ҳам шу тахлитда бўлади.

Ўтмишдагилар ўзларида бўлган завқ-нашъя, лаззатни ўзларидан кейин келадиган авлод орқали наслдан-наслга қолдириб келадилар. Шу тартибда вақт ва замон ўтиши билан кишиларда завқ устига завқ, нашъя устига нашъя қўшилиб, улардаги лаззатланиш, завқланиш объекти орта боради. Мана бу ҳолни биз фаровонлик, ҳақиқий баҳт-саодат деб тасвирлаймиз.

Баҳт-саодатга эришув йўлида нимаики (ахлоқ, касб-ҳунар кабилар) ёрдам берса, уни сақламоқ ва мустаҳкамламоқ, нимаики зарарли бўлса, уни фойдали нарсага айлантиришга ҳаракат қилмоқ зарур.

* * *

Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-ҳунарда озод, ҳамма баб-баробар бўлади, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-ҳунар билан шуғуллапади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар. Бири иккинчисига хўжайин бўлмайди. Одамларнинг тинчлик ва эркинликларига халақит берувчи султон (яъни подшоҳ) бўлмайди. Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаззатлар пайдо бўлади.

Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлақ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилиган, синалган энг олижаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар. Бундай раҳбарлар ҳаммага баробар муносабатда бўладилар, ҳатто ҳамманинг манфаатини ўзларининг манфаатларидан ортиқ кўрадилар, умумнинг манфаати учун ўзларининг шахсий манфаатларидан кечадилар, халқ манфаати учун ўзларидаги куч-ғайрат ва бойликларини аямайдилар.

Аммо баъзи шаҳар (ёки мамлакат)лар бўладики,

Уларда бутун халқнинг фикри-зикри, ақл-идроқи бойлиқ тўплаш, мол дунё орттиришга қаратилган бўлади. Улардан чиққан раҳбарлар ҳам раҳбарликни мол-дунёни кўпайтиришда деб биладилар. Шунинг учун ҳам улар эртакеч мол-дунё тўплаш ҳаракатида бўладилар. Бундай раҳбарларининг қўл остида ишлаган шаҳар халқларида турли бузуқ одатлар, шаҳвоний нафс, бир-бирини кўролмаслик, бир-бирларни талаш, душманлик, низо-жанжаллар пайдо бўлади. Ана шундай шаҳар халқларидан хислатлари, майллари турлича бўлган авлод тугилади.

АЛЛОМАЛАР ФОРОБИЙ ҲАҚИДА

БАЙҲАҚИЙ ФОРОБИЙ ҲАҚИДА

Заҳириддин Абулҳасан Али ибн Абулқосим Зайд ал-Байҳақий (вафоти 565/1169) ҳам Форобий даврига иқни арабийнавис муаллифлардан бири, олимлар таржимаи ҳолига багишланган «Татимат сивон ал-ҳикма» асарининг муаллифи.

Абу Сулаймон Муҳаммад ибн Тоҳир ибн Баҳром ас-Сижазий (баъзи манбаларда ас-Сижистоний — 983 йили ҳаёт бўлган), «Китоб сивон ал-ҳикма» («Ҳикмат сандиги» китоби)га қўшимча қўлган. Шу қўшимча китоб ҳозирча маълум, лекин унинг асли «Ҳикмат сандиги»нинг ўзи давримизгача стиб келган-келмаганлиги иомаълум. Юқорида зикр қўлганимиз, «Ҳикмат сандигига қўшимча» (арабча номи «Татимат сивон ал-ҳикма») китоби 1932 йили Лаҳорда нашр этилган. Муаллиф бу китобида Форобий ҳақида маълумотлар бериб кетишга ҳаракат қўлган.

Ҷу ерда арабчадан таржима қилиб келтирилган маълумотлар Форобий ҳақидаги мавжуд билимимизни бироз бўлса-да кенгайтириши ва у ҳақидаги тасаввуримизни бойинтиши мумкин. Айниқса Форобийнинг ўлими ҳақида келтирилган маълумотлар бошқа ҳеч қайси манбаларда келтирилмаган.

* * *

Заҳириддин ал-Байҳақий ёзди:

Шайх Абу Наср ал-Форобийнинг оти Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон бўлиб, асли Туркистонинг Фороб деган жойидан. «Иккинчи муаллим» деб таҳаллус олган. Ислом ўлкалари олимлари орасида уидан олдин бунчалик ўткир одам бўлмаган эди

Айтишларига қараганда, ҳакимлар аслида тўртта бўлган, иккитаси исломдан олдин чиққан, улар Арасту ва Искандар (Афрудусий) бўлишган, иккитаси ислом даврида етишган, улар Абу Наср билан Абу Али ибн Синодир-

Абу Насрнинг вафоти билан Абу Алиниң туғулини орасида ўттиз йил фарқ бор. Абу Али бўлса Абу Насрнинг китоблари орқали унга шогирд саналган. Абу Али ибн Сино, Мен «Мо баъда ат табиа» — «Табиатдан ташқари нарсалар» китоби мақсадларини тушунолмай, дикқат бўлиб юрадим, бир куни Абу Насрнинг бу борадаги китобини тониб қолдим, бундай китоб топганимдан хурсанд бўлиб, худога шукур қилиб, атайлаб рўза тутдим, фақирларга хайр-садақа улашдим, дейди.

* * *

Абу Насрнинг асарлари кўп, уларнинг кўпчилиги Шомда мавжуд, лекин уларнинг баъзилари Хурсонда ҳам бор.

Шунингдек Абу Насрнинг кўп рисолалари бўлган. Мен Рай шаҳридаги нақиблар¹ бошлиғининг кутубхонасида бу кишининг асарларини кўрдим. Абу Насрнинг шундай асарлари ҳам бор эканки, ҳатто улар ҳақида ҳеч қачон эшитмаган ҳам эканмиз. Яна шуниси ҳам борки, китобларнинг кўпчилиги Абу Насрнинг ўз хати билан ёзилган ёки унинг шогирди Абу Закариё Яҳё ибн Адийнинг² қўли билан кўчпирилган эди.

«Китоб ахлоқ ал-ҳукамо»³ — «Ҳакимлар ахлоқи ҳақида китоб»да ёзилишига қараганда, шон-шавкатли Исмоил ибн Аббод ибн Аббос⁴ олимга яқин бўлиш ниятида Абу Насрни ўз ҳузурига келишини сўраган, ҳатто унга совға-тортиқлар юборган. Лекин Абу Наср уларни қабул қилиш у ёқда турсин, ҳатто ҳеч нарсасига тегмай, эгасига қайтариб юборган экан. Абу Наср кўп ўлқаларни кезиб, ниҳоят Рай шаҳрига етиб келибди. Шунда унинг эгнида кир, жулдир тўни, бошида ола қалпоғи, кўриниши ҳам турклар каби, паканадан келган бир одам эканини кўрдилар.

Ўша кезларда Соҳиб⁵ ўз одамларига, кимда-ким менга Абу Насрни кўрсатса ё уни менинг ҳузуримга чақириб келолса, мен унга бойиб кетадиган дараҷада кўп мол-

¹ Урта асрларда қабила ё уруғ боплиғи, йўлбопчиси, доҳийси нақиб деб аталган.

² Абу Закариё Яҳё ибн Адий 894—975 йиллар орасида яшаган.

³ «Китоб ахлоқ ал-ҳукамо» — муаллифи аниқланмади.

⁴ Соҳиб — Бувайҳийлар вазири Абу-л-Қосим Исмоил ибн Аббод ас-Соҳиб (938—995); ўз даврида етишган олим ва фозилларга ўз эътибори билан шуҳрат қозонган шахс.

⁵ Соҳиб — 4-изоҳда айтилган вазир пазарда тутилаяни.

дунё бераман, деб юрар әкан. Бу пайтларда шундай бўлибдики, Абу Наср қўққисдан ўзини танитмай, кимлигини билдирамай, тўппа-тўғри унинг йигилишига кириб қолибди. Соҳибнинг йигилишида улфатлари, хизматчилари, зариф одамлар ҳамда ўйинчи-машшоқлар тўпланган экан.

Шунда улар ичкарига билдирамай кириб қолган бегона одамни қўришиб буни қўйиб юборган дарвозабонни айблашибди ва маломат ўқини унга отишибди. Ўша йигинда бўлганларнинг ҳаммаси Абу Насрнинг кийимидан кулишибди. Абу Наср кўпчилик олдида шундай изза бўлишига қарамай, бардош билан бундай озорлик чанг-тўзонида қўзини юмиб, бир жойга ўтириши билан улар кўнгли тинчиб, орадаги ичкилик кайғи унинг бундай аҳволда кирганини ҳам униттирибди. Шунда қадаҳлар айланган, бошлар ширакайф бўлган чоғ машшоқлар куй чалиб, ҳамма шодон қақчақлашиб ўтирган экан.

Абу Насрнинг ёнида бир мусиқа асбоби бор экан. Унда у шундай бир ажиб қуй чалибдики, ҳатто ундан чиққан майин савт-наво эшитувчиларни элитиб, ухлатиб қўйибди. Қуй элитганидан улар ҳатто бетоқат бўлиб, ўзидан кетиб қолай дебди.

Одамларнинг айтишларига қараганда, Абу Наср доимо ёнида ўзи ясаган шундай мусиқа асбобини олиб юрар экан. Шунда у бир уд (най) га «Абу Наср ал-Форобий ҳузурингизга келган эди, сизлар унинг устидан кулдинглар, у сизларни ухлатиб, ғойиб бўлди» деб ёзиб қўйибди. Кейин Абу Наср ҳеч кимга билдирамай, Рай шаҳридан Бағдодга қараб жўнаб қолибди.

Даврада ўтирганлар бир маҳал ўзларига келиб, кўзларини очиб ажойиб куйдан ажабланибдилар, лекин уни чалган жулдир кийган бегона одамни даврада қўришмабди. Улар шундай ажойиб нағма чаладиган одам кетиб қолганидан афсусланибдилар. Соҳиб ўз одамларига: «Энди қадаҳларни унинг номи билан айлантиринглар-чи, зора давра уни ёнимизга қайтариб келтирса¹, дебди. Шунда машшоқлар куйлаб, созандалар удини қўлига олгач, уларнинг бири, эй Соҳиб, ҳалиги киши менинг удимга бир нарса ёзиб кетибди, дебди. Соҳиб қараса, чиндан бир нарса ёзилган. У мусиқа асбобидан Абу Насрнинг юқоридаги гапини ўқибди.

Соҳиб хатни ўқибди-ю, кўпдан қўришни ва суҳбатлашишни орзу қилиб юрган Абу Наср Форобий келиб

¹ Бу ерда муаллиф Фикрича, Соҳиб «обдаста гардон»га ўхшаган бир ром қилиб, Форобийни қайтариб келтиришни айтмоқчи.

кетганини пайқамаганидан хафа бўлиб кетибди. Жаҳли чиқиб, ҳатто ёқасини ҳам йиртиб юборибди, овоз чиқариб бақирибди, кейин ўз одамларига, у кишини топиб келинглар, деб буорибди. Соҳиб одамлари Абу Наср тутгил унинг дом-дарагини ҳам топишполмабди. Шу билан Соҳиб ўша пайтда Абу Наср билан суҳбатлашолмай, фурсатни қўлдан бериб қўйганидан умр бўйи пушаймон бўлибди.

* * *

Раҳматлик устозимдан эшитгандим. Абу Наср Дашмақдан Асқалонга¹ сафар қилган экан. Йўлда уни қароқчилар тутиб олибди. Шунда Абу Наср: «Майли, менинг уловим, кийим-кечагимни олинглар-у; ўзимни қўйиб юборинглар» деган экан, лекин йўлтўсарлар бунга кўнишмабди, уни ўлдиришга чоғланишибди. Ноилож Абу Наср қочишига тушибди. Қароқчилар қувиб етиб уни тутиб ўлдиришибди. Бу оғир мусибатдан Шом амирлари кўп таассуф қилибдилар, дарҳол йўлтўсарларни топдиришибди. Абу Насрни кўмиб қабрга ёғоч, қоқиб, ўғриларни ўша ёғочга осишибди.

Бошқа ривоятда айтилишича, Абу Наср хафақон қасалига гирифтор бўлганмиш. У ялангоч бўлиб, Дажла (Тигр) дарёси бўйидан ўтиб кетаётib, хурмоқоқ сотаётган одамга дуч келган эмиш. Шунда Абу Наср қоқфурушга қараб:

— Хурмони қандай сотаяпсан?—деб сўраган экан, қоқфуруш унга қўпол жавоб қилибди. Абу Наср унинг қўполлигига жавобан бир тарсаки солганмиш-да,

— Мен сендан қандай сотаётисан деб сўрасам, сен қўполлик билан мунчадан деб жавоб бераяпсан-а,—дебди.

Яна айтишларича бу киши Абу Наср ал-Форобий эмас, балки Абу Наср табиб ас-Самарқандий деган киши эмиш. Тағин ҳам худо билади.

* * *

Ҳаким Абу Наср ал-Форобий айтган:

Кимки ҳикмат илмига киришмоқчи бўлса, у , аввало, ёш бўлиши, яхши мижозлик, ҳар томонлама одоб илми ни ўрганган одам бўлиши керак. Аввало ундан киши

¹ Асқалон — Фаластиннинг жанубидаги шаҳар.

қуръон, тил ва қонуншунослик илмини әгаллаши керак. Үндай киши одамларга меҳрибон, покиза, тўғри сўз бўлиши, фисқу-фужур, гина, хиёнат, макр ва ҳийладан холи бўлиши керак.

Илмга киришган киши тирикчилик масаласида хотиржам бўлиши керак.

Ҳикмат илмига киришмоқчи бўлган киши илм ва илм соҳибларини ҳурматлайдиган бўлиши керак. Үндай кишининг назаридаги илм ва илм аҳли бошқа ҳар қандай нарсадан устун бўлмоқлиги керак.

Киши илмни касб, ҳунар қилиб олмаслиги ва уни мол-дунё топиш воситасига айлантирмаслиги керак.

Кимки шунинг тескарисини қиласар экан, үндай одам сохта ҳаким ва ғирт қўзбўямачи бўлади.

Сохта пул пул ҳисобланмаганидек, ёлғон сўз ҳам ҳеч қачон рост сўз ўрнида ўтмайди.

Борди-ю, ахлоқи ҳозир биз айтган гапларга тескари бўлган кишилар топилгудай бўлса, үндайлар ҳеч қачон ҳакимлар жумласига кирмайдилар...

Дарахтнинг камолга етгани мевасидан билинганидек, баҳт соодат яхши хулиқлар билан мукаммал бўлади.

Кимки ўзини ўз даражасидан юқори қўйса, үндай кини учун камолот йўли тўсилади.

ИБН АЛ-ҚИФТИЙ ФОРОБИЙ ҲАҚИДА

Шарқда йирик олим сифатида танилган Абу-ул-Ҳасан Али ибн Юсуф ал-Қифтий ёки қисқароқ қилиб айтганда Жамолуддин ибн ил-Қифтий (1172—1248) Мисрнинг юқори қисмидаги Қифт деган жойда дунёга келди. Дастрраб у Қоҳирада таълим олди, кейин 15 йил давомида Қуддусда, сўнг Ҳалабда тарих ва адабиётни ўрганди, бирмунча вақт мамлакатининг молия ишларини бошқарди, кейин вазирлик лавозимига кўтарилиди ва то умрининг охиригача шу лавозимда қолди.

Ибни ал-Қифтийнинг тарих ва адабиётни кўп ўқиганлиги доимо олимлар билан ҳамсуҳбат бўлганлиги ўз самарасини бермай қолмади, албатта. У ўзидан олдин ўтган машҳур файласуфлар, адиллар ва олимлар ҳақида маълумотлар йига бошлайди. Узи ҳам замонасиининг йирик олими сифатида танилади. Унинг «Китоб ахбор ал-уламо биахбор ал-ҳукамо» («Ҳакимлар таржимаи ҳоллари ҳақида олимларнинг хабарлари») ёки халқ ўртасида ишлатилишига ўнгайроқ бўлсин учун «Тарих ал-ҳуқамо» («Ҳакимлар тарихи») деб номланган асари Шарқ

халқларининг 414 олими таржимаи ҳолини келтириши жиҳатидан¹ фанда катта аҳамият касб этади.

Ўрта Осиёдан етишиб чиққан олимлар ҳақида ҳам илк маълумотларни ал-Қиғтий асаридан олиш мумкин.

Ал-Қиғтий ўзининг юқоридаги асарида Абу Наср Форобий ҳақида ҳам маълумот бериб ўтган. Форобийнинг юбилейи муносабати билан бу аллома ҳақидағи маълумотларни арабчадан ўзбекчага таржима қилиб, ҳурматли ўқувчилар эътиборига ҳавола қилинмоқда. Қуйида ана шу арабча матндан олинган гапларни келтирамиз.

* * *

Жамолуддин ал-Қиғтий ёзади:

Абу Наср ал-Форобий Мовароуннаҳрдаги турк шаҳарларидан бири бўлмиш Форобдан чиққан файласуф. Бу киши мусулмонлардан етишиб, тан олинган ҳаким саналади, Ироққа боради ва Бағдод шаҳрида туриб қолади. Абу Наср бу шаҳарда Юҳанно ибн Хийлондан ҳикмат илмларини ўрганади. Файласуф Юҳанно ибн Хийлон халифа ал-Муқтадир² замонида Мадинат ас-Салом³ бўлмиш Бағдодда вафот этган. У ерда Абу Наср бу кишидан фойдаланди ва ўша даврда тенги йўқ одам бўлиб етишди. Мантиққа оид китобларни таҳқиқ ва шарҳлашда кўп иш қилди. Мантиқнинг қийин жойларини ойдинлаштириди, кўпчиликка номаълум бўлган яширин сирларини очди ва ундан фойдаланишни осонлантириди. Ниҳоят, у ўз асарларида мантиқдан фойдаланиш учун тушунарли иборалар, нозик ишоралар қўллади, ҳатто мантиқни шарҳлаш, ўрганиш ва таҳлил қилишдаги ал-Киндий ва бошқалар йўл қўйган хатоларни ҳам кўрсатиб ўтди.

Абу Наср мантиқни изоҳлашда ҳар бир сўзни ундан бешта модда⁴ асосида таҳлил қилади, шу йўл билан уни фойдаланиб бўладиган даражага келтиради, уларни ишлатиш йўлларини тушунтириб беради.

Мантиқдаги мана шу беш модданинг ҳар бирида қиёсни⁵ қандай ишлатиш кераклиги англатилади. Шунинг учун ҳам ал-Форобий китоби фанда ғоятда етук, баркамол асар саналадиган бўлди.

¹ Қаранг: Ислом Энциклопедияси (туркча), т. 5/2, Истамбул, 1966, 864-бет.

² Ал-Муқтадир — аббосийлар хонадонидан бўлган халифа, 908 йили ҳалифалик мансабига минган.

³ Бағдодни тарихий асарларда ё Мадинат ас-салом (Тинчлик шаҳри) ёки Дор ас-салом (Тинчлик уйи) деб атайдилар.

⁴ Мантиқдаги беш модда шулардан: 1. Хитоба-риторика. 2. Қиёс-силлогизм. 3. Бурҳон-исботлаш. 4. Жадал — мунозара (диалектика). 5. Ибора — талқин қилиш.

⁵ Матнда Қиёс суврати — шаклини ишлатиш дейилган.

Ундан ташқари, Абу Насрнинг «Иҳсо ал-улум ва ат-таъриф»—«Илмларни ҳосил қилиш ва унинг мақсадларини тушунтириш» тўғрисида ёзилган қутлуғ китоби бор. Бундай асар ёзишда шу маҳалгача Абу Насрдан ҳеч ким ўзиб кетолмаган, ҳатто бу хил фикр-мулоҳазаларни унгача ҳали ҳеч ким айта олмаган, у киши етишган даражага эришолмаган ҳам, толиби илмларнинг ҳаммаси ҳам унинг бу тутган тўғри йўлидан фойдаланмай қолмаган.

Абу Насрнинг Афлотун ва Арасту фалсафасидаги гояларига багишланган китоби унинг фалсафа соҳасида¹ пешқадамлигидан ва ҳикмат фанларини чуқур таҳқиқ қилишидан дарак беради. Бу китоб ҳикматдаги назарий йўлларни ўрганишда жуда катта дастак бўлди ва у орқали муаллиф барча илм сирлари ва унинг натижаларини алоҳида-алоҳида эгаллаш йўлларини билдириди; илмлар қандай қишиб соддалиндан мураккаблик даражасига ўсибиривожланиб етганини баён қилди. Кейин шу восита билан Афлотун фалсафасидаги гояларни билдиришга киришиди, бу ерда у унинг таърифларини бир-бир санаб ўтди. Кейин у шу йўлни Арасту фалсафасини изоҳлашда давом эттириди; унга каттагина муқаддима ёзди ва тадрижий равишда у ерда унинг фалсафасини баён қилиб берди, ундан сўнгра Арастунинг мантиқ ва табииётга оид асарларидаги гояларининг ҳар бири ҳақида алоҳида-алоҳида китоб ёзиб, уларни тавсифлаб тушунтириб берди, ҳатто унинг бу соҳадаги сўзи ўша нусхаси мавжуд бўлган илоҳий илмнинг бошлангич қисмига келиб тўхтади ва уларни табий илмлар билан хуносалади.

Мен фалсафани ўрганувчилар учун ундан фойдалироқ бирор китоб борлигини билмайман. Бу асар барча илмларга муштарак бўлган ҳамда у орқали билинган илмларнинг ўзига хос маъноларини ҳам билдиради. Олдинлапи мантиқдаги категорияларнинг маънолари пимадан иборат эканини тушуниб бўлмас эди; қандай қилиб—у маънолар барча илмларга энг дастлабки асос бўлиши мумкинлигини худди мана шу ал-Форобий асарларидангила билиш мумкин бўлди. Бундан кейин у киши илоҳиёт ва шаҳарларни бошқарини тўғрисида тенги йўқ иккита китоб ёзди. Уларнинг бири «Сиёсат ал-мадания» номи билан машҳур, бошқаси эса «Сийрат ал-Фозила»—«Фозила ҳулқлар» номи билан маълум.

Бу иккала асарда Абу Наср масалани Арасту йўли билан ажойиб усулда илоҳиётда ишлатиладиган олтита

¹ Матнда «фалсафа санъатида» дейилган.

руҳоний бошланма — асосларни тушунтириб берди. У ўзидағи низом ва ҳикматта боғланған ҳолда жисмоний жавҳарларнинг қандай топилиши йўл-йўриқларини таърифлаган. Мана шу иккита китобида Абу Наср инсоннинг даражалари ва нағсоний қувватларини таърифлаган ва ваҳъй билан фалсафа орасини ажратган, фозил бўлмаган шаҳарлар турларини ва шаҳар бошқаришда малакий фазилатлар ва пайғамбарлик қонунларига эҳтиёж боллиги тасвирланган.

Абу Наср ал-Форобий Абу Бишр Матто ибн Юнусга замондош эди. Аммо Абу Наср ундан ёш жиҳатидан кичик эди, илмда эса ундан устун эди.

Матто ибн Юнуснинг мантиққа оид китоблари асосий манбаларга яқинлиги ва сершарҳ бўлганлиги жиҳатидан Бағдод ва ундан бошқа Машриқдаги мусулмонлар туралиган катта шаҳар олимлари унга мурожаат қиласидилар (279-бет).

Абу Бишр Бағдодда ар-Розий¹ халифалиги даврида вафот этди. Абу Наср Ҳалаб² шаҳрига бориб, ўша ерда амир бўлган Сайфуддавла Абу-л-Ҳасан Али Абу-л-Ҳижжо Абдуллоҳ ибн Ҳамдон³ ҳузурига тасаввуф аҳли кийимида кириб⁴, унинг даргоҳида ҳурмат ва эътибор қозонади. Шунда Сайфуддавла уни тақдирлаб, иззат-икром қиласиди. Амир уни илмдаги даражаси ва масалаларни тушунишдаги ўринини билиб, ҳатто ўзининг Дамашққа қиласиди. Абу Наср ал-Форобий уч юз ўттиз тўққизинчи йили вафот этди.⁵

ИБН ҲАЛЛИКОН ФОРОБИЙ ҲАҚИДА

Ибн Ҳалликон (1211—1282) Шарқда машҳур тарихчи ва библиограф бўлган. Кўп Шарқ олимлари таржимаи ҳоли, улар ёзган асар номлари мана шу каби муҳтарам зотлар воситаси билан давримизгача етиб келган.

Зотан бу киши Ирбил (Ироқ) дан бўлиб, Ҳалаб, Дамашқ, Іоҳира каби шаҳарларда таҳсил кўрган, кўп ўқигани, сафар қиласиди, сермутолаа бўлган. Дамашқда бир-

¹ Халифа ар-Розий — 934 йили халифалик таҳтига минган.

² Ҳалаб — ҳозирги Суриянинг шимолидаги йирик шаҳарлардан бири, ўрта асрларда мамлакат маркази, илм-маърифат ўчори бўлган.

³ Амир Сайфуддавла ибн Ҳамдон (916—964).

⁴ Бошқа манбаларда Абу Наср доимо ўзининг миллий кийими турк либосида юарди, дейилади.

⁵ Бу милодий ҳисобда 950 йилга тўғри келади. Бундан кейин арабча матнда Форобий асарлари рўйхати келтирилади.

мунча вақат қози-калон, мадрасаларда мударрис бўлган. Уининг бизгача етиб келган қимматбаҳо йирик асари «Ва фоёт ал-аён ва анбо аз-замон» («Улуғлар вафотлари ва замон ўғлонлари ҳақида хабарлар»).

Бунда муаллиф ўзидан илгари ўтган улут шахслар — олимлар таржимаи ҳолига доир маълумотлар беради.

Иби Халликон бу асарини ҳижрий йилининг 654 сида (1250 — милодий) Қоҳирада бошлаб 672 йили (милодий 1274) тугатди. Салкам йигирма йил тер тўкиб ёзган асарининг асл қўллэзмаси ҳозирги вақтда Британия музейида сақланади. Бу асар ҳали қўллэзма бўлгани ҳолда кўчирилиб, асли араб тилида ҳам кўн тарқалган, кейинги даврда китоб нашр қилиш кашф этилгач, Шарқ ва ғарбда бир неча бор нашр ва таржималар қилинган.

Иби Халликон ўрта аср муаллифи сифатида машҳур ҳаким ва файласуф Абу Наср Форобий ҳақида ўзига маълум бўлган маълумотларни бериб кетади. Булар ҳаммаси муҳтарам файласуф ҳақида ёзилгац дастлабки хабарлардан бўлгани учун ҳам унинг ҳар бир сатри бебаҳо. Шунинг учун Форобий ижоди ёки унинг даврига оид маълумотлар билан танишмоқчи бўлганилар, албатта, бу борада Иби Халликон ёзган сатрларга мурожаат қилимай қўймайдилар. Зероки, бу китоб бундан роса етии юз йил муқаддам юзага келган. Етти юз йил олимлар Форобийни қандай тақдирлаганилар, унинг ўзи қай даражадаги олим бўлгани асарлари қай даражада ёзилган — буларни ўқиб олимнинг фикр доираси, мавқеи ва асарлари аҳамиятини билиш мумкин бўлади. Чишдан ҳам ўша даврдаги аҳли илм унинг қадрига етиб, илож борича ундан истифода этганилар, асарларини мутолаа қилишни орқага сурмаганилар. Шунинг учун ҳам табаррук шахслар ҳақида маълумот берадиган бу ноёб асарининг Форобийга аталган саҳифаларини арабчадан ўзбекчага ағдариб, муҳтарам ўқувчилар дикқатига ҳавола қилимоқчимиз.

Бу парча Иби Халликонининг 1299 ҳижрий (мелодий 1881) йили Булоқ (Миср)да нашр қилинган ўша китобининг иккинчи қисмидан (бетлар 100—102) таржима қилинди. Бу нашр Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида мавжуд, унинг инв. рақами 9031—9032.

* * *

Иби Халликон ёзади:

Абу Наср Форобий мантиқ, мусиқа ва бу иккала файдан ташқари яна бир қанча соҳаларга оид асарлар муаллифи ҳамда у мусулмонларининг энг йирик файласуфла-

ридан сашалади. Ҳеч ким бу кишичалик илм-ған дара-жасига эришолмаган. Юқорида зикр қилиб ўтилган Абу Али ибн Сино¹ унинг китобларидан кўп нарса ўрганган. Абу Али ибн Синонинг сўзига қараганда, у Форобий асарларидан баҳраманд бўлган. Бу киши аслида турк² бўлган, ўз юртида туғилиб ўсган. Бу хусусда, худо хоҳласа, шу таржимаи ҳол сўнггида гап келади. Кейин у ўз юртидан чиқиб, бошқа ўлкаларга саёҳат қилишга тушади, ҳатто Бағдод шаҳрига стиб келади. Шу пайтда у турк тили билан бир қаторда, араб тилидан ташқари, бир неча тилларни биларди. Абу Наср Бағдодда араб тилини ўрганишга киришиб, уни жуда мукаммал билиб олади. Кейин бу тил орқали у ҳикмат — фалсафий илмларни ўрганишга тушади.

Абу Наср Бағдод шаҳрига борган кезларда машҳур ҳаким Абу Бишр Матто Юнус ўша ерда экан. Бу киши мўътабар улуғ олим бўлиб, ундан одамлар мантиқ илмини ўрганар эди. Бу пайтда унинг шон-шуҳрати баланд, теварак-атрофга донғи кетган эди. Унинг даврасида ҳар куни юзлаб мантиқ илмига киришганилар таълим олишарди. У Аристотелнинг мантиққа оид китобини ўқир ва шогирдларига уни шарҳлаб ёздирарди. Ҳатто у Арасту асарлари шарҳига оид етмишта китоб ёзди. У маҳалларда бу фақда унга тенг келадиган бирорта одам бўлмаган. У ўз таълифларида иборатларни чиройли ва равшан қилиб ёзар, ишоротларни эса назокат билан битарди, ўзиям содда ифодали, лўнда фикрли киши эди. (Абу Наср бу кишидан мантиқ илмини ўрганади). Шунинг учун ҳам ҳатто бу фан аҳлидан бўлмиши бир файласуф: «Менимча Абу Наср Форобий иборотларида ўз фикрларини содда ва лўнда қилиб ифодалашни фақат ўша зикр қилинган Абу Бишрдангина ўрганган», дейди.

Абу Наср доимо ўз шогирдлари даврасида бўлар, улар йиғиниларида қатнашар эди. Шу тариқа бу ерда бир мунча вақт ҳаёт кечириб, кейин Ҳаррон шаҳрига йўл олади. Чунки бу ерда насроний (христиан)лардан бўлмиш файласуф Юҳанно ибни Хийлон бор эди. Абу Наср у ерга келиб, ўша олимдан мантиқ илми усулларини ўргангана. Кейин у Бағдод томонга қайтади ва у ерда фалсафа илмларини ўрганади. Арастунинг барча китобларини

¹ Бу асар олимлар таржимаи ҳолига бағишиланган, сал илгарироқда Ибн Сино (980—1037) таржимаи ҳоли келтирилган эди. Муаллиф шунга ишора қилмоқда.

² У маҳалларда Ўрта Осиё ҳалқи туркий тилларда сўзлашгани учун уларни турк деб аташган.

мутолаа қиласы; улардаги нұқталар маъноларини ечишдаға ва муаллифнинг бу борадаги мақсадини ифодалашда бениҳоят маҳорат қозонади.

Айтишларига қараганда, Аристотелнинг «Жон ҳақида» асарининг Абу Наср мутолаа қылған нұсхасы топилған. Ана шу китобда Форобий ўз құли билан «мен шу китобни юз марта ўқидим» деб ёзиб қўйған экан. Бу олим тўғрисида нақл қылғанларнинг галига қараганда, Абу Наср Арастунинг «Физика» асарини қирқ марта ўқидим-у, лекин уни яна қайта ўқишим керак, дер экан.

Абу Наср Форобийдан шу нарсани ривоят қилишади, Бир гал ундан:

— Фалсафа соҳасида ким ўтқир — Сизми ё Арастуми? — деб сўрашибди.

Шунда Абу Наср савол берганга жавобан:

— Агар мен у кишининг қўлида таълим олишга муяс-сар бўлганимда эди, у ҳолда мен унинг энг катта шогирдларидан бири бўлган бўлурдим,—дебди.

Абу-л-Қосим Сойд ибн Аҳмад ибн Абдураҳмон Сойд ал-Қуртубийнинг «Табоқот ал-Ҳукамо китоби» («Ҳакимлар даражаси ҳақида китоб»)да Абу Насрни эслаб шундай дейди.

«Ал-Форобий мусулмонлардан чиққан чин файласуғ эди, у мантиқ санъатини Юҳанно ибн Ҳийлондан ўргана-ди. Бу киши Бағдод шаҳри мутаваллиси бўлиб, ал-Муқ-тадир даврида Мадинат ас-Салом (Типчлик шаҳри)да вафот этган эди. У барча ислом дунёсида яккаю ягона бўлиб ажралиб чиқиб, ўз асарларида мантиқ илмининг яширин сирларини очди, ундан атама ва ибораларни осонлаштириди, одамларнинг мантиқдан фойдаланиш учун тушунарли иборалар, нозик ишоралар қўллади, ҳатто мантиқ санъатини шарҳлаш, ўргатиш ва таҳлил қилиш ишида ал-Киндий ва бошқалар йўл қўйған бепарволикларни ҳам кўрсатиб ўтган.

Абу Наср мантиқдаги беш моддани ўз асарларида очиқ-ойдин қилиб ифодалади ва уларни ишлатиш йўлларини тушунтириб берди. Мана шу беш модданинг ҳар бирида қиёс суврати — шаклини қандай ишлатиш кераклигини англатди. Мана шундай бўлгани учун унинг китоби бу фан соҳасида ғоят етуқ, ниҳоятда (ягона) саналади.

Ундан ташқари Абу Насрнинг «Илмларни ҳосил қилиш ва унинг мақсадларини тушунтириш» тўғрисида қуттуғ китоби бор. Бундай асар ёзишда ундан ҳеч ким ўзиб кетолмаган, ҳатто бу хил фикрларни унгача ҳеч ким айттолмаган ва у етишган даражага етишолмаган;

толиби илмларпинг ҳаммаси ҳам унинг бу тутган тўғри йўлидан фойдаланмай қолмаган».

Мана шу хабар билан Ибн Соид сўзи тугайди. Сўнгра бу киши Форобий таълиф (асар)лари ва улардаги мақсадларга тўхтаб ўтади.

Абу Наср Бағдоддаги чоғларида мантиқни чуқурроқ ўрганишга киришади. Натижада у бу соҳада замондошлири орасида тенги йўқ даражага етишади. Абу Наср ўзининг кўпчилик асарларини худди мана шу ерда ёзди. Кейин у ердан Дамашқ томон сафар қилади. У ерда ҳам кўп турмай, Мисрга йўл олади.

Абу Наср «Сиёсат ал-мадания» («Шаҳарлар устида сиёсат юргизиш») деб аталган китобида эсласича, у бу китобни Бағдодда ёза бошлаган, уни Мисрда тугатиб, мукаммал ҳолга келтирган. Кейин яна Дамашққа қайтиб келган ва шу ерда туриб қолган. Ўша пайтларда амир Сайфуддавла ибн Ҳамдон Абу Наср билан яхши муносабатда бўлган экан.

Абу Наср Дамашққа келгач, Сайфуддавланинг ҳузурига киради. Амир, одатига кўра, теварагига олиму фозилларни тўплаб, суҳбатлашиб ўтирган экан, Абу Наср амир даргоҳига кириб келганида у ўзининг турқ кийимида бўлади, одати бўйича у доим шу кийимида юрар эди. У аста ичкарига кириб келади-да, амирга юзланиб тип-па-тиқ туриб қолади. Шунда амир унга қараб:

— Ўтири!—дейди.

Абу Наср:

Қайси жойга, ўз даражамга қарабми ё сен айтган жойгами?—дейди.

— Ўз даражангга қараб ўтири,—дейди Сайфуддавла.

У дадил юриб, тўрга равона бўлади, тўғри, Сайфуддавла ўтирган курси олдига келиб тўхтайди. Ҳатто амирни ўтирган жойидан сал нарига суриб ҳам юборади.

Одатда Сайфуддавланинг ҳузурида мамлуклар — хизматкорлари ҳозири нозир бўлгувчи эди. Амир бўлса кўпчилик одамлар олдида гапириб бўлмайдиган бекитиқчи гапларини ўзи ва ўша хизматкорлари биладиган маҳсус тилда гаплашарди. Бу тилни улардан бошқа ҳеч ким билмас эди. Шунда амир ўша тилда ўз одамларига қараб:

— Ішандай беодоб чол экан! Ҳай майли, мен ундан балъзи нарсаларни сўраймац, агар тўғри жавоб беролмаса, боплаб адабини беряб қўясиزلар,—дейди.

Амир шундай дейиши билан Абу Наср ўша тилда унга қараб:

— Э амир, бироз сабр қил,—чунки, ҳар бир ишнинг оқибатига қараб ҳукм чиқарилади, — деди.

Абу Насрнинг бу гапидан Сайфуддавла даҳшатга ту-шади, кейин унга:

— Бу тилни биласанми?—дейди.

Абу Наср унга жавобан,

— Ҳа,—дейди,—мен етмишдан ортиқ тил биламан.

Абу Наср шу гапини айтиши билан амир унга бошқа-ча қарай бошлади ва ҳозир бўлган олимлар билан ҳар хил фанлардан гаплашиб кетди. Шунда Абу Насрнинг ҳар жиҳатдан устуналиги аёни бўлади, бора-бора йиғил-ганиларниң кўпчилиги суҳбатни тўхтатиб, жим қолади-лар, фақат Абу Насрниң суҳбатни давом эттирад ёди. Унинг оғзидан чиқсан ҳар бир гапни мажлис аҳли ёзиб олар эдилар. Охири Сайфуддавла олимларни жўнатиб юбориб, Абу Наср билан ёлғиз қолади. Амир ўз суҳбат-дошига қараб:

— Бирор нарса ейишга қалайсан?—дейди.

Абу Наср унга:

— Ҳеч нарса емайман,—дейди.

— Бирор нарса ичишига-чи?—дейди амир.

— Йўқ,—дейди Абу Наср.

— Бўлмаса, бирор ширии куй әшишишга рағбатинг борми?—дейди амир.

— Ҳа, бор,—дейди Абу Наср.

Сайфуддавла мутрибу машшоқларни чақиртиради.

Чорланган машшоқлар қайси қўйни машқ қилса, Абу Наср, сен фалон жойда пистон хатога йўл қўйдиган, деб унинг камчилигини қўрсатиб турарди. Буни қўриб, Сайфуддавла Абу Насрдан,

— Бу санъатдан ҳам хабаринг борми, дейман,—деб сўрайди.

— Ҳа,—деди Абу Наср, у шундай деди-ю, белидаги тўрвасини очиб, ундан бир неча чўп олди, уларни бир-биринга улади, сўнг чалиб машқ қила бошлаган эди, даврада ўтирганлар ўзларини тутотмай кула бошлашиди. Қе йин олим ўша чўпларини бошқача қилиб биринтириб чалган эди, йигилгачалар пиқ-пиқ йиглашга тушишди. Олим чўпларни бошқача тартибга солиб чалган эди, амирдан тортиб дарвозабонгача ҳамма доинг қотиб ухлаб қолди.

Абу Наср эса фурсатдан фойдаланиб, саройдан чиқиб кетди.

Ривоятларга кўра, «Қонун»¹ деган музика асбобини

¹ Қонун (чанг) — Форобий таржимаи ҳолига оид кўп китобларда унинг «Қонун» деган музика асбоби ихтиро қилганини сўзлайдилар.

Абу Наср ихтиро қилган бўлган экан. У доимо ёлғиз ўтирар экан. Бир қанча вақт у Дамашқда яшайди. У боғроғли, баҳаво ерларни хуш кўрар ва ўшандай жойларда ўтириб, китоб таълиф қиласар экан.

Абу Насрнинг олдига тоз-тез илм аҳллари келиб турар эдилар, Олим ўз таълифларини катта дафтарларга ёзмас, ёзса ҳам бундай ҳол камдан-кам юз берар экан. Унинг кўпчилик асарлари маълум фасллардан ва таълиқлардан иборатлиги сабаби ҳам шунда.

Абу Наср мол-дунёга сира ҳавас қўймагац, у на тирикчиликка ва на уй-жой қилишга эътибор берган. Сайфуддавла унинг учун ўз хазинасидан қунига тўрт дирҳам ажратиб қўйган. Шу тариқа у ғарибона ҳаёт кечириб, уч юз ўттиз тўққизинчи йили саксон ёшида Дамашқда вафот эди. Унинг жанозасига Сайфуддавла ва унинг турт яқин амалдори ҳозир бўлдилар. Абу Наср (худо раҳмат қиласин) нинг жасади Дамашқ чеккасидаги «Боб ас-сағир» (Кичик дарвоза) нинг ташқарисига кўмилди. Матто ибн Юнус эса Бағдодда, ар-Розий халиғалиги даврида вафот этди.

Ибн Сойд ал-Қуртубий ўзининг — «Табақот ал-атиббо» (Табиблар даражаси китоби) да Форобийнинг вафоти ва кўмилиши ҳақида бундай дейди:

Мен бир мажмуада Форобийга нисбат берилган бир неча байтларни учратдим. Ўша байтлар мана шулар эди:

Узоқ юр бўлса ботил, сўзи ёлғон,
Ҳақиқат тарқатиб кет, бўлса имкон.
Бўлмади дунё биз учун абад уй,
Бас келмайин ўллимга ҳеч бир инсон.
Куррага тушган чизиқлар бизмикан?
Елса ел сал ийқ бўлурмиз шул замон.
Шул экан ҳол бу мухолифлик нечун,
Арзимасга бир-бира бирлан ҳамон?
Жондан ажралганлик аъломасмукан,
Айламакдан бунчалик тўс-тўполон?!

Бу байтларни «ал-Харида» китобида Шайх Муҳаммад ибн Абдулмалик ал-Форобий ал-Бағдодий ал-Дорга тегишли деган гапни ҳам қўрганмап. Ўша «ал-Харида» китобининг муаллифи ал-Имоддининг айтишига қараганда, бу киши беш юз олтмиш биринчи йили ражаб ойининг ўн саккизинчисида жумъа куни ал-Бағдодий билан биргага ўтиришган экан. Бу учрашувдан бир неча йил ўтгач, у киши вафот этган.

Тархон ва Ўзлуғ турк номлари бўлиб, Форобий —

бу кишининг тахаллусидир. Бу тахаллус эса ўша Фороб деган жойга нисбатан айтилган. Бу жойни ҳозир Утрор деб аташади. Бу ном кўпроқ ишлатилади. Шу шаҳар Шош (Тошкент)дан юқорида, Балософун шаҳрига яқин-дир. Бу ўлка аҳолисининг ҳаммаси ҳам Имом Шофий мазҳабида. Балософун турк диёрининг улкан пойтахтла-ридан бири саналган. Унга ҳатто «Ички Фороб» ҳам де-йишган (уларда «Ташқи Фороб» ҳам бўлган).

Бу жой форс ўлкалариning чеккаларидаидир. Балосо-фун турк ерларининг чегарасида, Қошгарга яқин жойда, юқорида зикр қилинган Сайҳун дарёсининг нариги то-монида жойлашган. Қошғар эса Чин томондаги катта шаҳардир.

Бундан тўғрисиши худонинг ўзи билади

ИБН АБИ УСАЙБИА ФОРОБИЙ ҲАҚИДА

Ибн Аби Усайбиа ёзади:

Бу кишининг тўла оти Абу Наср Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон бўлиб, туғилган шаҳри Форобидир. Бу жой Хуро-сон ерларидаги турк ўлқасига тегишли бир шаҳар. Унинг отаси қўшин саркардаси эди.

Абу Наср бир қанча вақт Бағдодда бўлади, кейин Шомга¹ кўчади ва то вафот этгунга қадар ўша ерда ту-риб қолади. Раҳматлик етук файласуфлардан, фозил до-нишмандлардан эди, ҳикматга оид фанларни мукаммал биларди. У риёзий (математика) илмларга моҳир, поки-за, йирик аллома, мол-дунё билан иши йўқ, ҳоксор одам эди; у ўлмас овқатга чидаб турадиган серқаноат киши эди, унинг феъл-атвори худди қадимги файласуфлар одо-бига ўхшарди.

Абу Наср тиббиётдан ҳам дурустгина хабардор эди. Бу соҳада унинг назарий қисмини яхши биларди. Аммо тибнинг амалий-тажриба қисми ва жузъий бўлакларига келганда, унга чуқур киришолмаган эди.

Сайфуддин Абул-Ҳасан Али ибн Абу Али ал-Омадий-нииг² менга ганириб беришига қараганда, ал-Форобий Дамашққа дастлаб борган кезларида бир боққа қоровул бўлган экан. У ўша боғда доимий ҳикмат фалсафий би-лимлар билан машғул бўлган экан. Абу Наср бу ерда қадимгиларниг қарашлари — асарлари ва уларга ёзил-

¹ Ҳозирги Сурияни қадимда Шом деб аташган.

² Ибн ал-Қифтийнинг гашига қараганда, ал-Омадий унинг замондоши. Бу киши 551—631 ҳижрий, 1156—1233 милодий йилларда яшаган.

ган шарҳларин мутолаа қилас әкан. У бечораҳол киши бўлиб, ҳатто кечалари ухламай тасниф билан машғул бўлар, камбағалигидан кечалари қоровулликка берилган чироқдан фойдаланар әкан.

Бирмунича вақт Абу Наср шу тариқа ҳаёт кечиради. Кейин теваракка овозаси кетиб, обрўси ортади, ёзган асарлари ҳам машҳур бўлиб кетади. Шу билан унинг шогирдлари ҳам кўпайди. Натижада ягонайи замона ўз даврининг алломаси даражасига етишади.

Амир Сайфуддавла Абул-Ҳасан Али иби Абдуллоҳ иби Ҳамдон ат-Тағлабий у билан ҳамсуҳбат бўлди; унинг билимига қойил қолиб, иззат-икром қилди. Натижада амирпинг Абу Наср иштироки билан бўладиган йигинларининг қиймати ошди, ўзи ҳам ундан баҳраманд бўлди.

Баъзи машойихларнинг нақл қилишларига кўра, Абу Наср ал-Форобий уч юз ўттиз саккизинчи йили¹ Мисрга сафар қилган, кейин Дамашққа қайтиб келган ва шу ерда уч юз ўттиз тўққизинчи йили² ражаб ойида, Сайфуддавла Али иби Ҳамдон амирлигига ва ар-Розий³ халифалиги даврида вафот этган.

Амир Сайфуддавла ўзининг ўи беш нафар амалдор киншилари билан бирга Абу Наср жанозасида ҳозир бўлди.⁴ Айтишларига қараганда, Абу Наср қапоатли одам бўлганидан Амир Сайфуддавла ҳурматига сазовор бўлшига қарамасдан, у қунига тўрт дирҳам кумуш пулдан бўлақ ҳеч қайси инъомдан фойдаланмас әкан. Уша тўрт дирҳамни машнатига зарур бўлган нарсаларга сарф қилас әкан. Ҳатто у тириқчилик нима бўлади, деб қайғурмас ҳам әкан, на уй-жойини ўйлар ва на бирор фойдани кўслар әкан.

Айтишларига қараганда, Абу Наср қўзи юраги ва райҳон шарбати билан овқатланар әкан. Абу Насрни дастлабки вақтларда қози бўлган дейишади. Илм-маърифатга чуқурроқ киришгач, у бу ишини ташлаб, бор-будини билим ўрганишга қаратибди, мол-дунёга ҳеч қизиқмас әкан.

Айтишларича, қоровуллик қилиш учун кечаси манзилидан чиқар әкан-да, чирогини ёқиб, мутолаага тушар әкан. У мусиқа саиъатида ҳам билимдон киши әкан. Бу

¹ Милодий 949.

² Милодий 950 йили.

³ Халифа ар-Розий 934 йили таҳтга ўтирган.

⁴ Бу билан муаллиф амир ва унинг аъёнлари Абу Насрни ҳурмат қиларди, демоқчи.

соҳада ҳам шу даражада баркамол эканки, ҳеч ким упдан ўтиб кетолмас экан.

Айтишларига қараганда, у ажойиб бир мусиқа асбоби ясади, бу асбобдан жудаем гўзали, ёқимли қуилар эшитни мумкин экан, ҳатто у эшитган одамии ҳаяжонлантириб юборар экан.

Айтишларича, Абу Насрнинг ҳикмат-фалсафани ўқишига бир киши сабаб бўлган экан. Ўша киши уига Арастунинг бир неча китобини, шу ерда тура турсин, кейин олиб кетаман, деб қўйиб кетгани сабаб бўлган, дейишади. Иттифоқо, китобларга кўзи тушиб, улар Абу Насрнинг кўнглига маъқул бўлиб қолади ва ўқишига киришади натижада етук файласуфга айланади.

Абу Наср ал-Форобийнинг фалсафа сўзи маъноси тўғрисида айтган гапларини келтирадилар. Бу борада у шундай деган экан: фалсафа сўзи юнонча бўлиб, араб тилига четдан кирган сўзлардаидир. Бу сўз уларнинг тилларида философ деб айтилади. Унинг луғавий маъноси — ҳикматни ёқтириш демакдир. Бу сўз юнон тилида «фил» билан «сўфиё» сўзларидан таркиб топган. «Фило» деганда ёқтириш, севиш тушунилади: «сўфиё» деганда эса ҳикмат, дополик тушунилади. Файласуф сўзи фалсафадан олинган, бу юнопларнинг тилида «филасуф» дейилади. Бу ўзгариш юнопларда илдиздан бўладиган ўзгариш саналади. Уларнинг тилида бунинг маъноси ҳикматни севиш демакдир. Улар бу иборот билан ҳаётдан ва умр кўришдан мақсад ҳикматни таъкидлашдан иборатдир, дейишади.

Абу Наср ал-Форобий фалсафанинг пайдо бўлиши ҳақида қуйидагича ҳикоя қилган:

Юнонлар подшоҳлиги даврида фалсафанинг иши юришиб, машҳур бўлиб кетди. Арастунинг Искандарияда вафотидан то хотин подшоҳнинг охирги давригача шундай бўлди.

Арасту вафот этгач, унинг таълимоти қандай бўлган бўлса, ўша ҳолда қолди ва шу алфозда ўн уч подшоҳлик давригача етиб келди. Бунда фалсафа муаллимларининг ўн иккитаси кетма-кет келди. Буларнинг бири Андрониқус номи билан машҳурдир. Бу подшоҳларнинг энг охиргиси хотин киши бўлиб, унинг устидан Рум подшоши Августус ғалаба қозонигац, маликани ўлдириб, мол-мулкига эга бўлган эди. Вақт-соати келиб подшоҳнинг назари китоб хазиналарига тушган, натижада у бу борада бир қарорга келган, ўша ердан Арасту китобларининг нусхалари топилган эди, булар ҳаммаси Арасту замонида ва Теофрастус даврида кўчирилган нусхалар эди. У

ерда муаллимлар ва файласуфлар топилиб, улар Арасту ёзган китобларга ўхшаш маъноли китоблар тузиб чиқдилар, сўнг ўша подшоҳ бўйруқ бериб, ўргатиш учун улардан фойдаланиш ниятида Арасту ва унинг шогирдлари даврида кўчирилган китобларнинг нусхалари кўпайтирилди, қолганиларидан эса юз ўгирилди.

Августус бу ишларнинг чорасини кўриб қўйинш, улардан нусха кўчириб ўзи билан бирга Румияга олиб кетиши, бошқа бир кўчирилган нусхасини эса китоблар макони бўлмиш Искандарияда қолдиришни буюриб: бундай ишни бажаришга Апдироникус ўринини босадиган бир муаллим топиб қўйинши буюрди. Олим Андроникус эса Августус билан бирга Румга бориб, у ерда фалсафани ўргата бошлади. Шу билан фалсафа икки ерда — Искандария ва Румда ўрганила бошланди ва бу борадаги иш шу икки ердагина юришди. Аҳвол шу тариқа бўлиб, бу иш то насроний—масиҳий дини юзага келгунга қадар давом этди. Кейин фалсафани ўргатиш Румияда ишқирозга учради, бу иш фақат Искандариядагина қолди. Шу тариқа ҳолат то насронийлар подшоси ўйлаб бир фикрга келгунга қадар давом этди. Сўнг масиҳий усқуф—руҳонийлари йиғилишиб, бу таълимни бекор қилиш борасида маслаҳат қилишди. Ана шунда буларни тарқ қилишдан олдин улар фалсафанинг мантиққа оид китоблардан то вужудия бўлими — охиригача ўргатишни, ундан бошқа қисмларини ўргатмасликни лозим топишди. Чунки улар шундай қилмаса насроний динига зарар етади, деб гумон қилишди. Бу фанинг ўргатилишига олиб қолдирилган қисмидан динининг кучайишига фойда тегар, деган умидда бўлишди. Фойдаланишга лойиқ тонилган қисми ошкор маълум бўлди, қолган қисми эса узоқ вақтга қадар, ҳатто ислом келгунгача бекиклигича қолиб кетди.

Шундай қилиб фалсафани ўргатиш иши Искандариядан то Антониягача кўчди ва бу ерда битта муаллим қолгунга қадар узоқ вақт давом этди. Ўша қолган бир муаллимдан бу фанинг иккни киши ўрганди. Кейин улар иккени китобларни олиб, у ердан чиқиб кетишли. Буларнинг бири Ҳаррон аҳолисидан бўлиб, бошқаси эса Марв аҳлидан эди. Ўша марвлик кишидан упи иккни киши ўрганди. Уларнинг бири Иброҳим ал-Марвазий¹ эди, иккеничиси Юҳанно иби Ҳийлон эди. Ҳарронлиқдан Исройл ал-Усқуф ва Іқувайрий иккаласи таълим олишди, кейин

¹ Иброҳим ал-Марвазий — 850—920 йиллар орасида яшаган иирик файласуф.

улар Бағдодга йўл олдилар. Иброҳим диний ишлар билан шуғулланди, Қувайрий эса таълим ишлари билан шуғулланиб, мударрис бўлиб қолди.

Аммо Юҳанно ибн Ҳийлонга келсақ, бу киши ҳам ўз дини билан шуғулланишга тушди. Иброҳим ал-Марвазий Бағдод шаҳрига бориб, ўша ерда туриб қолди. Ал-Марвазийдан эса Матто ибн Юнон ўрганди. Бу киши ўша вақтларда вужудияга оид масалаларни то охиригача ўргатарди.

Абу Наср ал-Форобий ўзи ҳақда гапириб, Юҳанно ибн Ҳийлондан мантиқ ўрганишга киришиб, унда то бурҳонисбот қисмининг сўйигигача ўқиди. Бунда вужудия масалаларидан кейинги қисми ўқилмайдиган бўлим деб юритилар экан. Аҳвол шундайлигича, то ўша ўқилмайдиган бўлим ўқиладиган бўлгунга қадар давом этди. Шундан кейин бу одат то мусулмон олимлари қўлига ўтгунга қадар чўзилди. Сўнг аста-секин инсон ўқишга қодир бўладиган еригача вужудия масалалари ўқиладиган бўлди.

Абу Насрнинг айтишига қараганда, у Аристотелнинг «ал-Бурҳон китоби»нинг охиригача мутолаа қилиб чиқди. Менга раҳматли амаким Рашуддин Абул-Ҳасан Али ибн Ҳалифанинг гапириб беришига қараганда, ал-Форобий амир Сайфуддавла ибн Ҳамдон даврида унинг даргоҳида ҳижрий 339 (мил. 950) йилнинг ражаб ойида вафот этди. У ўз илмини Бағдодда ал-Муқтадир даврида Юҳанно ибн Ҳийлондан ўрганган эди. Унинг замонида Абу Бишир Матто ибн Юнон деган киши бўлгувчи эди. Бу киши Абу Насрдан ёши каттароқ эди. Абу Наср бўлса зеҳнда ягона, ширинсўз эди. Абу Бишр Матто ўша Иброҳим ал-Марвазийдан мантиқни ўрганди. Абу Бишр бўлса ар-Розий халифалиги даврида уч юз йигирма тўққизинчи йил (934—940) орасида вафот этди.

Юҳанно ибн Ҳийлон билан Иброҳим ал-Марвазий иккалови марвлик бир кишидан ўрганган эди.

Шайх Абу Сулаймон Муҳаммад ибн Тоҳир ибн Баҳром ас-Сижистоний¹ ўзининг таълиқларида уқтиришича,

¹ Ас-Сижистоний (983 да ҳаёт бўлган). Бу киши «Сивон ал-ҳикма» («Ҳикмат сандиги») асарининг муаллифи. Унда жуда кўп олимларнинг таржима ҳоли берилган, кейин у асарга Захидиддин Абул-Ҳасан ал-Байҳақий (вафоти 1169) унга қўшимча қилиган. Бу асарни у «Татимат сивон ал-ҳикма» («Ҳикмат сандиги»га қўшимча») деб атаган.

Яҳё ибн Адий² шундай хабар берган: у «Исогучи»³ китобини Матто насроний динидаги бир одам қўлида ўқиди, категория ва барманиёсни⁴ Рубил деган одамда ўқиди. Қиёс—силлогизмни эса Яҳё ал-Марвазийда ўқиди...

Буин мен—Ибн Аби Усайбия айтипман: тарихда шу нарса борки, ал-Форобий нуқул Абу Бақр ибн Сирож билан учрашиб турар экан. Абу Наср ал-Форобий ундан наҳвни ўрганар, Ибн Сирож бўлса Абу Насрдан мантиқни ўрганар экан. Баъзида ал-Форобий шеър ҳам ёзар экан.

Абу Наср ал-Форобийдан сўрашибди:

— Сиз катта олимми ё Арастуми?

— Агар мен ўша даврда яшаган бўлганимда мен унинг энг катта шогирдларидан бири бўлган бўлардим, — деб жавоб берибди Абу Наср.

Одамларнинг ал-Форобийдан гапиришларига қараганда, у нуқул айтар экан.

— Арастунинг «ас-Симоъ»—«Физика»сини қирқ бор ўқидим, лекин уни яна қайта ўқишим керак...

Форобий шеъри⁵.

Эй борлиқ нарсалар сабабчиси зот,
Бари файз-нурнингдан бўлганди бунёд.
Қат-қат осмон, ўртададир Ер, денгиз,
Уларга этасан, маркази обод.
Паноҳ истаб келдим, гуноҳкорингман,
Кечир кўп хатойим, нуқсоним бод-бод.
Файзинг айласин раббим, табиат —
Унсурлар киридан унсурим озод.

² Яҳё ибн Адий (894—975) Форобий даврида яшаган Сурёний, араб тилини яхши биладиган мантиқшунос олим, Тақритда туғилиб, Багдодда яшади ва шу ерда вафот этади. Форобийдан таълим олади.

³ Бу ерда Парфирийнинг «Исогучи» — «Исагоги» — «Мантиқ-қа муқаддима» асари назарда тутиляпти.

⁴ Барманиёс — мантиқнинг бир қисми — талқин қилиш бўлими.

⁵ Шундан кейин Абу Наср ўқийдиган дуоларидан, деб икки бет ҳар хил дуолар келтирилган. Муаллифнинг айтишича, Абу Наср бу дуоларни ўқишини маъқул кўрар экан. Бу ерда уларнинг Форобий таржимаи ҳоли ё ижодига уччалик алоқаси бўлмагани учун таржимада уларни тушириб қолдирдик. Кейин тўрт байт шеър келган. Бу шеър мазмуни ҳам дуо, муножотга яқин келади. Бу шеърдан кейин яна дуо келади. Шеърларнинг аввалгиси «ал-комил», кейингиси «ал-басит» вазнида ёзилган, биз бу шеърларнинг ўзбекча шеърий таржимасини келтирамиз. Бу шеърлардан сўнг Форобий асарлари рўйхати келтирилган.

Абу Наср ёзган бошқа шеълардан бири:

Гапида маъни йўқдир, тили ғализ, тумтароқ.
Кўрдим аҳли замонни боши эгилган андоқ,
Ҳар бошлиқда бир ташвиш: ҳар бошда бир мусибат.
Шунинг учун уйимдан чиқолмай тоқатим тоқ.
Номусни асрамоққа узлатдаман, панада,
Мен иззатимни асраб, қаноат этдим ҳар чоқ.
Сабр-чидам майини йигиб қўйдим жомига,
Кафтида у нурафшон, мен анга бўлдим ўртоқ.
Бор давлатим, ичурман, май пишига менга улфат.
Қулт-қулт овози наво, эшитай дейман кўпроқ.
Бўшаб қолган диёрлар, одамлар сўзларидан
Мева териб олурман, йўқолмиш йўқса мутлоқ.

Яна бошқа бир шеъри:

Узоқ юр бўлса ботил, сўзи ёлғон,
Ҳақиқат тарқатиб кет, бўлса имкон.
Бўлмади дунё биз учун абад уй,
Бас келмайин ўлимга ҳеч бир инсон.
Куррага тушган чизиқлар бизмикин?
Ел кўпурса, йўқ бўлурмиз шул замон.
Шул экан ҳол, бу муҳолифлик нечун!
Арзимасга бир-бири бирла ҳамон.
Жондан ажралганлик авломасмикин,
Айламакдин бунчалик тўс-тўпалон?!

АБУ НАСР ФОРОБИЙГА ТЕГИШЛИ АСАРЛАР РЎЙХАТИ¹

1. Шарҳ китоб ал-Мажастий ли Батлимус (Птолемей-нинг «ал-Мажасъий — «Алмагеста» китобига ёзилган шарҳи).

Шарҳ китоб ал-Бурҳон ли Аристутилос (Аристотел-нинг «Исбот»—«Иккинчи аналитика» китобига оид шарҳ китоби).

3. Шарҳ китоб — ал-Хитоба ли Аристутолис (Аристотелнинг «Риторика» асарига ёзилган шарҳ китоби).

4. Шарҳ ал-мақола ас-сония ва ас-сомина мин «Китоб ал-жадал» ли Аристутолис (Аристотелнинг «ал-Жадал»—«Диалектика» китобидан иккинчи ва саккизинчи мақолалар шарҳи).

5. Шарҳ китоб ал-Муголата ли-Аристутолис (Аристотелнинг «Софистика» китобига битилган шарҳ).

6. Шарҳ китоб ал-қиёс ли Аристутолис ва ҳува шарҳ ал-Кабир (Аристотелнинг «Іқиёс»—«Бирииҷи Аналитика» китобига ёзилган шарҳ. Бу катта китоб).

7. Шарҳ китоб ли Аристутолис ало жиҳат ат-таълиқ (Аристотелнинг риторикага оид «Бармииниёс» («Герменевтика»—«ал-Ибора»)—«Талқин қилиши» китобига тушунтирув йўсинида битилган шарҳ китоби).

8. Шарҳ китоб ал-мақулот ли Аристутолис ало жиҳат ат-талиқ (Аристотелнинг категорияларини шарҳлаб ёзилган китоб).

9. Китоб ал-мухтасар ал-кабир ғи ал-мантиқ (Мантиққа оид қисқарган катта китоб).

10. Китоб ал-мухтасар ас-сағир ғи ал-мантиқ ало таъриқа ал-мутакаллимийн (Мантиққа оид мутакаллим — каломчилар йўлида ёзилган қисқарган кичик китоб).

11. Китоб ал-мухтасар ал-авсат ғи ал-қиёс (Іқиёс-силлогизмга оид ўртача қисқарган китоб).

12. Китоб ат-тавтиғ ғи ал-мантиқ (Мантиққа кириш тарикасида ёзилган китоб).

13. Шарҳ китоб исогучи ли Фарфириюс (Парфирий-

¹ Матида рақам берилмаган. Ўқувчига ўнғайлик яратиш мақсадида уларга рақам қўйилди. Бунда қавс ичидағи китобларнинг таржимаси ва бошқа қўшимча гаплар биздан, қавсдан ташқари гаплар Ибн Аби Усайбиага тегишли.

нинг «Исогучи»—«Исогоги» китобига битилган шарҳ китоби). Бунда исогучининг маъноси ҳақида гап боради.

14. Китоб ал-қиёс ас-сағир (Қиёс — силлогизмга тегишли кичик китоб. Абу Наср ал-Форобийнинг ўз қўли билан ёзилган шу китоби тошилган, яъни қўрилган).

15. Иҳсо ал-қазоё ва ал-қиёсот аллати тустаъмал ало ал-улум фи жамиъ ас-саноиъ ал қиёсия (Барча масалаларнинг келиб чиқиши ва қиёсий санъатнинг барчасида ишлатиладиган қиёслар ҳақида).

16. Китоб шурут ал-қиёс (Қиёс — силлогизм шартлари ҳақида китоб).

17. Китоб ал-бурҳон (Исбот китоби. Бу китоб Аристотелнинг шу номли асарига ёзилган шарҳми ё ўзи мустақил равишда шу мавзуда ёзган китобми — бизга номаълум).

18. Китоб ал-жадал («Диалектика» китоби).

19. Китоб ал-мувозиъ ал-мунтаズиа мин ал-мақола ас-сомнина фи ал-жадал (Мантиқдаги жадал—диалектикага оид саккизинчи мақоланинг тортишувли жойларидан сайлаб олингандар).

20. Китоб ал-муғаллата (Мантиқдаги чалқаштирувчи жойлар ҳақида китоб).

21. Китоб иқтисоб ал-муқаддима ва ҳия ал-мусаммот би ал-мавозиъ ва ҳия ат-таҳлил (Мантиқда кириш қисмини ўрганиш, бу эса жойлар номи билан юритилади; жойлар эса таҳлил дегани бўлади).

22. Калом фи ал-муқаддимот ал-мухталита мин вуҷудий ва зарурий (Вуҷудий ва зарурийлардан иборат аралаш муқаддималар ҳақида сўз).

23. Калом фи ал-хало ли ал-хитоба (Аристотелнинг «Риторика» китобининг бош қисмидаги бўшлиқ ҳақида сўз).

24. Шарҳ китоб ас-Симоъ ат-табиий ли Аристутолис (Аристотелнинг «Табиий гармония»—«Физика» китоби ҳақида тушунтирув бериш учун ёзилган шарҳ).

25. Шарҳ «Китоб ас-само ва ал-олам»ли Аристутолис Аристотелнинг «Осмон ва олам» асарига таълиқ нуқтаи назаридан ёзилган шарҳ китоби).

26. Шарҳ китоб ал-осор ал-улвия ли Аристутолис (Аристотелнинг «Олий—осмон жисмлари ва метеорология»га оид асарига шарҳ сифатида ёзилган китоб).

27. Шарҳ мақола ал-Искандар ал-Афрудисий фи-и-нафс ало жиҳати таълиқ (Искандар ал-Афродисийнинг Нифс—жон ҳақидаги мақоласига таълиқ нуқтаи назаридан ёзилган шарҳ китоби).

28. Шарҳ садр китоб ал-ахлоқ ли Аристутолис (Аристотелнинг «Этика»сининг бош қисмига ёзилган шарҳ).

29. Китоб ан-навомис (Қонунлар китоби).
30. Китоб иҳсоъ ал-улум ва тартибиҳо (Илмлар классификацияси ва улар тартиби ҳақида китоб).
31. Китоб ал-фалсафатайн Афлотун ва Аристотолис (Платон ва Аристотель фалсафаси ҳақида китоб — бунинг охири тусиб қолган).
32. Китоб ли мадинат ал-фозила ва ал-мадинат ал-мубаддала ва ал-мадинат аззолла (Фозил, жоҳил, фосиқ, ўзгартирилган ва адашганлар шаҳари ҳақида китоб). Бу китобни ёзишни Абу Наср Бағдодда бошлаб, уни 330 (941) йилнинг охирида ўзи билан бирга Шомга олиб кетган ва Дамашқда 331 (942) йилда тугатган ва уни таҳрир қилиб чиққан. Таҳрирдан кейин уни бобларга ажратиб чиққан. Шунда баъзи одамлар ўша китобнинг маъносига кўра фаслларга ажратишни сўрайди, ал-Форобий 337 (948) йили Мисрда уни фаслларга ажратгач, китоб олти фаслга бўлинди. Ана шу йил китобнинг фаслларга ажратиш йили бўлиб қолди.
33. Китоб мабоди ороу ал-мадинат ал-фозила (Фозил шаҳар аҳли қарашларининг асослари ҳақида китоб).
34. Китоб ал-алфоз ва ал-ҳуруф (Лағз — сўзлар ва ҳарфлар ҳақида китоб).
35. Китоб ал-мусиқ ал-қабир (Қатта музика китоби). Буни вазир Абу Жаъфар Муҳаммад ибн ал-Қосим ал-Кархийга бағишлиб таълиф қилган.
36. Китоб фи иҳсоъ ал-ийқоъ (Ритмлар классификацияси ҳақида китоб).
37. Қалом лаҳу фи ан-нақла музоған ила ал-ийқоъ (Абу Насрнинг ритмга қўшимча қилинган чертиш ҳақида сўзи. Бу 36 рақамли асарга қўшимча бўлса керак).
38. Қалом фи ал-мусиқо (Музика ҳақида сўз).
39. Мухтасар фусул фалсафия мунтазаа мин кутуби ал-фалосифа (Файласуфлар китобидан териб олинган қисқача фалсафий фасллар).
40. Китоб ал-мабодий ал-инсония (Инсониятнинг бошлангичи ҳақида китоб).
41. Китоб ар-радд ало Жолинус ало ғайр маъноҳу (Аристотелнинг баъзи сўзларини бошқа маънода шарҳлагани учун Галенга раддия сифатида ёзилган китоб).
42. Китоб ар-радд ало Ибн ар-Ровандий фи адаб ал-жадал (Ибн ар-Ровандийнинг мунозара одоби ҳақида фикрига раддия китоби).
43. Китоб ар-радда ало Яҳё ан-Наҳвий фимо радда биҳи ало Аристотолис (Яҳё Ап-Наҳвийнинг Аристотелга ёзган раддиясига қарши ёзилган раддия китоби).

44. Китоб ар-радда ало-Розия фи ал-илем ал-илоҳий (Илоҳиётда ар-Розийга раддия тариқасида ёзилган китоб).

45. Китоб ал-воҳид ва ал-ваҳда (Бир ва бирлик ҳақида китоб).

46. Қалом лаҳу фи ал-ҳайийиз ва ал-миқдор (Абу Насрнинг ҳажм ва миқдор ҳақида сўзи).

47. Китоб фи ал-ақл сағир (Ақл тўғрисида кичик китоб).

48. Китоб фи ал-ақл кабир (Ақл тўғрисида катта китоб).

49. Қалом лаҳу фи маъно исем ал-фалсафа (Фалсафа номининг маъноси ҳақида Абу Наср ал-Форобий сўзи).

50. Китоб ал-мавжудот ал-мутагайири ал-мавжуд би ал-қалом ат-табпий (Табиатшунослар сўзларида бўлган ўзгарувчан мавжудот ҳақида китоб).

51. Китоб аш-шаронт ал-бурҳон (Исботлашиш шарглари ҳақида китоб).

52. Қалом лаҳу фи шарҳ ал-мустағлақ мин масодира ал-маққола ал-увло ва ал-хомиса мин Үқлидус (Абу Насрнинг Эвклидинг бирпичи ва бешинчи мақоласидан олииган қисмининг ноаниқ жойларига ёзилган шарҳи тўғрисида сўзи).

53. Қалом фи иттифоқ оро Абуқрот ва Афлотун (Гиппократ ва Платон қарашларининг бир-бирига тўғри келиши ҳақида сўз).

54. Рисола фи ат-танибҳ ало асбоб ас-саода (Саодатга әришиш сабаблари кўрсатилган рисола).

55. Қалом фи жузъ ва мо ло ятажаззаа (Бўлак ва бўлинмас нарсалар ҳақида сўз).

56. Қалом фи исем ал-фалсафа ва сабаб зуҳуриҳо ва асмо ал-мубарризийн фиҳо ва ало ман қараа минҳум (Фалсафа номи, унинг келиб чиқиши сабаблари ва ундан шуҳрат қозонган кишилар номлари ҳамда уларда ўқиган шогирдлар ҳақида сўз).

57. Қалом фи-л-жинн (Жинлар ҳақида сўз).

58. Қалом фи ал-жавҳар (Субстанция ҳақида сўз).

59. Китоб ал-фаҳс ал-маданий (Шаҳарларни текшириш ҳақида китоб).

60. Китоб ас-сиёсат ал-мадания ва юърағу бимабодий ал-мавжудот (Шаҳарлар устидан сиёсат юргизиш китоби, у мавжудотининг бошланиши деб тапилган).

61. Қалом фи ал-миллат ал-ғиқҳ ал-маданий (Халқ ва шаҳарларни бошқариш ҳуқуқи ҳақида сўз).

62. Қалом жумия ақовил ан-наби юширу фиҳи ило синоат ал-мantiқ (Паіғамбарининг мantiққа ишора қи-лувчи гапларидан муаллиф (Форобий) тўплаган сўзлар).

63. Китоб фи ал-хитоба кабир, ишрун мажалладан (Риторика ҳақида йигирма жилдлик катта китоб).

64. Рисола фи қуввод ал-жайш (Лашкарбошилар ҳақида рисола).

65. Қалом фи ал-маойиш ва ал-ҳуруб (Ҳаёт ва жанглар ҳақида сўз).

66. Китоб фи ат-таъсирот ал-улвия (Олий жисмлар таъсири ҳақида китоб).

67. Мақола фи ал-жиҳа аллатий ясиҳҳу алайҳо алқавл би аҳқом ан-нужум (Юлдузлар ҳукми билан галириш дуруст бўладиган жиҳат-томон ҳақида мақола).

68. Китоб фи ал-фусул ал-муитаза ли ал-ижтимоот (Йигинлар учун териб олинган парча—фасллардан иборат китоб).

69. Китоб фи ал-ҳиял ва аи-навомис (Ҳийлалар ва қонунлар ҳақида китоб).

70. Қалом лаҳу фи ар-руъё (Туш ҳақида Абу Наср сўзи).

71. Шарҳ китоб ал-бурҳон ли Аристотолис ало тариқ ат-таълиқ амлоҳу ало Иброҳим иби Адий тилмиз лаҳу би Ҳалаб (Аристотелинг «Исбот»—«Иккичи аналитика» китобига ёзилган шаҳр китоби). Бу асарни ал-Форбий Ҳалабдаги шогирди Иброҳим иби Адий илтимосига кўра унга ёзib берган.

72. Китоб фи синоат ал-китоба (Ҷезув санъати ҳақида китоб).

73. Қалом лаҳу фи ал-илм ал-илоҳий (Абу Насрнинг илоҳиёт ҳақидаги сўзлари).

74. Шарҳ ал-мавозиъ ал-мустаълақа мин китоб қотигуриёс ли Аристотолис ва юърағу би таълиқот ал-ҳа-вощий (Аристотелинг «Қатерогия» китобида учрайдиган айрим чалқаш жойларига шарҳ. Бу «ҳошияларга битилган таълиқот» номи билан машҳур).

75. Қалом фи аъзозъ ал-ҳайвон (Тирик мавжудот аъзолари ҳақида сўз).

76. Китоб мухтасар жамиъ ал-кутуб ал-мантиқия (Мантиққа оид барча китоблар тўпламидан қисқартириб олинган китоб).

77. Китоб ал-мадҳал ила ал-мантиқ (Мантиққа оид муқаддима китоби).

78. Китоб ат-тавассут байн Аристотолис ва Жолинус (Аристотель ва Гален ўрталарида восита бўладиган китоб).

79. Китоб гараз ал-мақулот (Қатерогиялардан кутилган мақсадлар ҳақида китоб).

80. Қалом лаҳу фи аш-шеър ва ал-қавоғий (Абу Насрнинг шеър ва қофиялар тўғрисидаги сўзи).

81. Шарҳ китоб ал-иборат ли Аристутолис ало жиҳат ат-таълиқ (Аристотелнинг «Ибора» китобига ёзилган шарҳ — бу таълиқ нуқтаи назаридан ёзилган).

82. Таолиқ ало китоб ал-қиёс (Аристотелнинг «ал-Қиёс»—«Биринчи Аналитика» китобига ёзилган таълиқ — шарҳлари).

83. Китоб фи ал-қувва ал-мутанохия ва ғайр ал-мутанохия (Чекланган ва чексиз куч ҳақида китоб).

84. Таълиқ лаҳу фи ан-нужум (Абу Насрнинг юлдуз-шуносликка оид изоҳлари).

85. Китоб фи ал-ашё алатий юҳтоҷу ан тааллама қабл ал-фалсафа (Фалсафани ўрганишдан олдин нимани билиш кераклиги ҳақида китоб).

86. Фусул лаҳу миммо жамааҳу мин қалом ал-қудамо (Қадимгиларнинг сўзларидан ал-Форобийнинг ўзи тўплаган бир қанча парча фасллар).

87. Китоб фи аъроз Аристутолис фи кулли воҳид мин қутибиҳи (Аристотелнинг ёзган китобларининг ҳар бирида у қўзлаган мақсадлар тўғрисида китоб).

88. Китоб ал-мақойис (Ўлчовлар ҳақида китоб).

89. Мухтасар китоб ал-худо (Тўғри ўйл кўрсатадиган китоб. Балки «Китоб ал-худо»нинг қисқарганидир).

90. Китоб фи ал-лугот (Луғат — тиллар ҳақида китоб).

91. Китоб фи ал-ижтимоот ал-мадания (Шаҳар йигинлари ҳақида китоб).

92. Қалом фи анна ҳаракат ал-фалақ доима (Фалак ҳаракатининг доимийлиги ҳақида сўз).

93. Қалом фимо яслиҳу ан язумма (Ёмонловчини тузиши ҳақида айтилган сўз).

94. Қалом фи ал-маолиқ ва ал-жун ва ғайр золика. (Хурмо, жун (ўсимлиги) ва бошқалар ҳақида сўз).

95. Қалом фи лавозим ал-фалсафа (Фалсафага лозим бўлган нарсалар ҳақида сўз).

96. Мақола фи вужуб синоат кимиё ва ар-радд ало ал-мубтилиҳо (Кимё фанининг зарурлиги ва уни инкор этгувчиларга раддия сифада ёзилган мақола).

97. Мақола фи ағроз Аристутолис фи ал-кулли мақола мин китобиҳи ал-мавсум би ал-хуруф ва ҳува таҳқиқи ғаразиҳи фи китоб «Мо баъда ат-табия» (Аристотелнинг «Ҳарфлар» деб аталган китобидан бўлган ҳар бир мақоладан қўзлаган мақсади ҳақида мақола. Бу эса «Метафизика» мақсадлари ҳақида ёзилган тақризлардир).

98. Китоб фи ад-даовий ал-мансуба ило Аристутолис мужаррadataн ап баёнотиҳо ва ҳужжатиҳо (Фалсафа

ҳақида Аристотелга нисбат берилган даъволар ҳақида китоб. Бу даъволар изоҳсиз берилган, далил кўрсатилмаган).

99. Таолиқ фи ал-ҳикма (Ҳикматга тегишли таълиқ—изоҳлар).

100. Калом амло ало соилин саалаҳу ан маъно зот ва маъно жавҳар ва маъно табия (Табиат ва субстанция ва зотнинг маъноларини сўраган кишига Абу Наср ёзган сўзлар).

101. Китоб жавомиъ ас-сиёсат мухтасар (Сиёсат ҳақида тўпламларнинг қисқача китоби).

102. Китоб бариминиёс ли Аристотолис (Аристотелнинг «Талқин қилиш» «Герменевтика» асари ҳақида ёзилган китоб ё шарҳ бўлиши керак).

103. Китоб уюн ал-масоил ало раъй Аристотолис ва ҳия миа ва сittun масъалатан (Аристотелнинг фикрича, юз олтмиш масалани ўз ичига олган масалалар булоги китоби).

104. Китоб ал-мадхал ила ал-ҳандаса ал-ваҳмия мухтасаран (Хаёлий ҳандасага муқаддима саналган қисқарған китоб).

105. Жавобот ли масоил суила анҳо ва ҳия салоса ва ишрун масъала (Абу Насрдан масалаларни ҳал қилиб бериш учун сўраган саволларга жавоблар. Бу йигирма уч масала).

106. Китоб асноф ал-ашё ал-басита аллатий таңқасим илайҳо ал-қазоё фи жамиъ ас-саноиъ ал-қиёсия (Оддий нарсалар классификацияси ҳақида китоб, қиёсий нарсаларнинг барчаси шу масалаларга бўлинади).

107. Жавомиъ китоб ан-навомис Афлотун (Платоннинг қонунлар ҳақида ёзганларининг тўплами).

108. Калом мин имлоиҳи ва қад суила аммо қола Аристотолис фи ал-ҳорри (Иссиқ нарса ҳақида Аристотолис гапидан сўралганда, Форобийнинг ёзиг берган сўзи).

109. Таълиқот анолитиқо ал-увло ли Аристотолис (Аристотелнинг «Биринчи аналитика» китобига ёзилган тушунтирув изоҳлари).

110. Китоб шароит ал-яқин (Ишончли — аниқ билимлар шартлари ҳақида китоб. Бу ҳам мантиқ ҳақида бўлиши керак).

111. Рисола фи моҳият ан-нафс (Нафс — жонининг моҳияти ҳақида рисола).

112. Китоб Симоъ ат-табиий (Аристотелнинг «Табиий гармония»—«Физика» китоби ҳақида ёзилган Абу Насрнинг шарҳ китоби бўлиши керак).

СҮНГ СҮЗ

Буюк файласуф Абу Наср Форобий китоблари рўйхатида унинг адабиётшуносликка оид баъзи бир асарларининг номи ҳам зикр этилган. Лекин улар муаллифнинг бошқа кўпгина асарлари қатори тарих әлагидан ўтиб, давримизгача етиб келмаган.

Қувонарли томони шундаки, кейинги йилларда маданият тарихи ишқибозлари Форобий каби буюк олимларнинг илмий мерослари топилгани ҳақида матбуот орқали жамоатчиликни ҳабардор қилиб туришибди. Натижада шу топилдиқлар тезда қўпчиликнинг диққат-эътиборини ўзига жалб қиласидиган ва ишҳоят ундан бу соҳанинг муҳлислари баҳраманд бўлишга улгурадиган ҳам бўлиб қолди. Мана шундай мерослардан бири Форобийнинг араб тилида ёзилган «Китоб аш-шеър», яъни «Шеър китоби» асаридир.

Форобийнинг бу асари ҳажм жиҳатидан анчагина кичик, ҳатто уни рисола деса ҳам бўлади. Балки бу асар дастлаб катта ҳажмда ёзилган бўлиб, кейинчалик маълум сабабларга кўра қисқарган ва шу қўллэзмадаги нусха ҳолатида близгача етиб келган бўлиши ҳам мумкин. Лекин биз «борига барака» қабилида иш юритиб, асарни шу ҳолатда эълон қилиш ниятидамиз. Форобий «Шеър китоби» асарининг қўллэзма нусхаси ҳозир Братислава (Словакия) дорилғунуни кутубхонасида сақланмоқда.¹ Шуни ҳам айтиш керакки, Форобийнинг бу асари алоҳида китоб ҳолида сақланмаган, балки файласуфнинг мантиққа оид бошқа асарлари қаторида мавзу жиҳатидан бир китоб муқовасига киргап. Форобийнинг шу қўллэзмага кирган мантиққа оид асарлари ўн икки қисмдан иборат бўлиб, мантиққа кириш, мантиқ санъати, категория, (маъқулот) ибора, қиёс, таҳлил, софистика, ал-ҳикмат ул-мумаввиҳҳа, бурҳон-исбот, диалектика-жадал,

¹ Бу ҳақда университетда сақлангаётган араб, турк ва форс тилидаги қўллэзма асарлари каталогига мурожаат этиш мумкин. Братислава, 1961, 181—188-бетлар.

риторика-хитоба, ниҳоят — ўн иккинчи бўлиб — «Китоб аш-шеър» (яъни «Шеър китоби») кирган.

«Шеър китоби»нинг қўллёзмаси ҳақида Братиславада сақланётган Шарқ қўллёзмалари каталогида қисқача тавсиф ҳам берилган. Шу каталогда тавсифланишича, Форобийнинг бу асари мазкур мантиққа оид қўллёзманинг 271 варагида тугайди. Каталогда бу асарнинг аввали ва охирида келадиган сўзлар ҳам жеттирилган.

Қўллёзманинг 274 варагида мана бу сўзлар ёзилган: «Шу билан худо раҳмат қилгур Абу Наср Форобийнинг барча китоблари¹ тугади. Энди ақлни ато қилувчига ғоят даражада ҳамд-мақтovлар, бениҳоят даражада шукрлар бўлсин. Бу китоб парвардигор афвига энг муҳтоҷ бўлган қул бўлмис Аҳмад ибн Али аш-Шомий қўли ва амирнинг лутғи билан тугади. Бу тарих 1116 йилнинг 18-сафарини ҳозир жорий бўлган милодий йилга кўчирсак — 1704 йил 22 июнь кунига тўғри келади, қўллёзма кўчирилган жой Константинополь, ҳозирги Истанбул шаҳри бўлган.

Братислава қўллёзмасидан олинган фотонусханинг бир нусхаси Форобийшунос — файласуф Музаффар Хайрулласвонинг шахсий кутубхонасида сақланади. Бу муҳтарам олимнинг лутғая қилган марҳаматлари билан ўша фотонусхани кўришига муяссар бўлдик, натижада «Китоб аш-шеър»нинг арабча матнидан қилинган қўлингиздаги ушбу таржимамизни эътиборингизга ҳавола қилишга муяссар бўлдик.

Бу ерда шуни айтиш керакки, файласуф Форобий ўткир мантиқшунос олим бўлган. Шу жиҳатдан қараганимизда, унинг барча фикр-мулоҳазалари мантиқ истилоҳларида битилганилиги маълум бўлади, ўрта аср файласуфлари талқинида эса шеърият мантиқ бобида келган ва унинг бир бўлаги сифатида мулоҳаза юритилган. Масалан, Ибн Синонинг «Шеър санъати» (поэтика) асари унинг «Китоб аш-шифо» асарининг мантиқ бўлими тўқиzinчи фан қисмида келади. Шунинг учун ҳам файласуфнинг фикр-мулоҳазаларини баъзи ўринларда уқиб олиш ўнгай бўлмаслигини ҳам назарда тутмоқ керак.

Форобийнинг болиқа бир рисоласи «Шоирлар санъати қонунларни ҳақида» деб аталади. Бу асарнинг асл қўллёзмаси Лондондаги «Индиан офис» (Хипд девони) кутубхонасида сақланади. Уни шарқшунос Артур Арберри 1937 йилда напр эттирган.

¹ «Барча китоб» деганда ўша мажмууда мавжуд бўлган мантиққа оид Форобий асарлари назарда тутилади. «Шеър китоби» эса шу мажмуанинг энг сўнгисидир.

1963 йили араб олими Абдураҳмон Бадавий Аристотелнинг «Поэтика» асарининг қадимий ва ҳозирги арабча таржимаси билан бирга Форобийнинг «Шоирлар санъати қонунлари ҳақида рисола» деган асарини ҳам нашр этдириди. Бадавий нашри матнининг аввалги бетида «рисола» дейилса, ички бетида «мақола» дейилган. Яна Бадавий Аристотелнинг «Поэтика»си таъсирида ёзилган асарлар қаторида Форобийнинг юқорида зикр этилган асари билан бирга, Ибн Сино ва Ибн Рӯшдларнинг ҳам бу соҳада ёзган асарларини нашр эттирган. Форобийнинг бу асари китобнинг 147—158-бетларида келган. У ерда келтирилишича, бу асарнинг биринчи попири Арберри унга ўн битта таълиқизоҳ ёзган. У ўз изоҳларининг бирида бу асарнинг сарлавҳасида ёзилган «Шуаро»—«Шоирлар» сўзи ўрнига «аш-шеър» сўзини қўйиб ўқишни тавсия қилган. Бу тавсия билан Форобий асари номини таржима қилсак, «Шеър санъати қонунлари ҳақида рисола» деган маъно чиқади. Лекин Бадавий бу асарнинг номини қўллэзмада қандай битилган бўлса, ўшандай олишни лозим топган. Биз ҳам шу йўлдан бориб, қўллэзмада ёзилганича олдик, Форобий ўзининг бу асарида юони адабиётидаги шеър турлари ва унинг жанрларига ҳам тўхталиб ўтган. Бу билан муаллиф ўз даврининг адабиёт мухлисларини юони адабиёти билан таништироқчи ҳам бўлган. Аммо биз бу ерда Форобий асарларини таҳлил қилиб ўтирамдик, фақат ўша Бадавий нашрларида қилган таржимамизни тақдим қилиш билан кифояландик, халос. Бу тўғрида мулоҳаза юритиш муҳтарам китобхонларнинг ўзларига ҳавола қилинади. Таржимада қавсга олинган рақамлар ўша асар қўллэзмаси нашр этилган китоб бетларини ифодалайди.

Форобийнинг «Китоб аш-шеър» асаридаги унинг илмий қарашларини олимнинг ҳаёт йўли ва фоалиятисиз анча қийин бўлиши табиийдир. Шунинг учун биз китобчага Форобийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳам қисқача маълумот берувчи бўлим киритдик. Китоб сўнгида эса ўрта аср араб муаллифлари Заҳириддин ал-Байҳақиј, Ибн ал-Қифтий, Ибн Халликон ва Ибн Аби Усайбиа (1203—1270) китобларидан Форобий ҳақида ёзилганларнинг арабчадан таржимасини келтирдик. Бу маълумотлар ва у ерда келтирилган Форобий асарлари рўйхати бу муҳтарам зот ҳақидаги тасаввуримизни бирмунча кенгайтиришга хизмат қилади.

Борди-ю, Абу Наср Форобийдек улуг зот фикр-андишаларни ўз маромига етказини азмиди, бир оз бўлса-да, чекинган ва саҳву галатга йўл қўйиб бўлсақ, у ҳолда муҳтарам китобхонлар таржимони афв этарлар деган умиддамиз. Кези келганда шунд ҳам айтиб қўймоқчимизки, йўл қўйилган бу саҳвлар бизга қайси йўсинда билдирилмасин, барини миннатдорчилик билан қабул этгаймиз.

Абдусодиқ ИРИСОВ

МУНДАРИЖА

Шарқнинг машҳур мутафаккири. <i>Музаффар Хайруллаев</i>	3
Муаллим ас-соний. <i>Абдусодиқ Ирисов</i>	9
 <i>Абу Наср Форобий асарларидан намуналар</i>	
Талхису навомиси Афлотун (Афлотун қонунлари моҳияти) <i>Урфон Отажон таржимаси</i>	15
Фалсафату Аристотолис (Арасту фалсафаси). Урфон Отажон таржимаси	51
Шеър санъати. <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i>	110
Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i>	116
Фозил шаҳар одамлари қарашлари <i>1—21 боблар Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i> , <i>28—34 боблар Маҳкам Махмуд таржимаси</i>	126
Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида <i>Музаффар Хайруллаев таржимаси</i>	174
Форобий ҳикматлари. <i>Музаффар Хайруллаев таржимаси</i>	182
 <i>Алломалар Форобий ҳақида</i>	
Байҳақий Форобий ҳақида. <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i>	192
Ибн ал-Қифтий Форобий ҳақида. <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i>	196
Ибн Халликон Форобий ҳақида. <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i>	199
Ибн Аби Усайбиа Форобий ҳақида. <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i>	206
Абу Наср Форобийга тегишили асарлар рўйхати. <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i>	213
Сўнг сўз. <i>Абдусодиқ Ирисов</i>	221

ИЛМИЙ-ОММАБОП НАШР
АБУ НАСР ФОРОБИЙ
ФОЗИЛ ОДАМЛАР ШАҲРИ
(Тапланган асарлар)

Ўзбек тилида
Назаретском языке

АБУ НАСР ФАРАБИ
ГОРОД МУДРЕЦОВ

Рассом Абдураҳмон НУРҚОБУЛ

© Абдулла Қодирий номидаги ҳалқ мероси нашриёти, 1993.

Расмлар муҳаррири   Темур Саъдулла
Техн. муҳаррир Мираиёд Олим
Мусаҳҳиҳа   Зиёда Латифхон қизи

ИБ № 55

Теришга берилди 14.12.92. Босишга рухсат этилди 18.02.93. Бичими
84×108^{1/32}. № 2 босма қоғози. Юқори босма. Шартли босма табоби
11,76. Нашр табори 13,8. 20000 нусха. Баҳоси шартнома асосида.
Буюртма 390.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Абдулла Қодирий номидаги ҳалқ мероси нашриёти, Тошкент — 129. Навоий кўнглиси, 30-ий. Шартнома № 6649.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг «Китоб»
назарет-матбаа бирлашмаси 3-босмахонасида босилди. 700194. Тошкент,
Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.